

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
DONETSK COMPARTMENT of SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY

ДОНЕЦЬКИЙ
ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ім. ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Т. 25

Донецьк
Східний видавничий дім
2009

Д-67 Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка.
т. 25. – Донецьк: Український культурологічний центр,
Східний видавничий дім. – 2009. – 324 с.

Вісник містить матеріали березневої 2009 року наукової конференції Донецького відділення НТШ. Доповіді і повідомлення стосуються проблем історії України та Кубані, а також недавньої історії зародження і функціонування в Україні першої масової громадської організації "Товариство української мови ім. Т.Г. Шевченка". Секція конференції працювала у Донецьку.

Редакційна колегія:

д.т.н., проф. В. Білецький (відповідальний редактор);
д.і.н., проф. В. Пірко (головний редактор т. 25);
д.і.н., проф. Н. Темірова (заступник головного редактора т. 25);
д.і.н., проф. П. Тригуб; д.і.н., проф. С. Лях;
д.і.н., проф. В. Липинський; д.і.н., проф. В. Кравченко;
к.психол.н., доцент В. Куєвда

© Донецьке відділення
НТШ, 2009
© Український культуроло
гічний центр, 2009

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Пірко В. О. ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА ЗАСЕЛЕННЯ КАЛЬМІУСЬКОЇ ПАЛАНКИ	6
Лук'яненко В. П. АГРАРНА ПРОБЛЕМА В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	32
Лук'яненко В. П. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПОГЛЯД ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ НАУКОВЦІВ	41
Сусліков В. Є. ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СОЛЯНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ХVІІІ ст.	50
Негода О. О. УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ ДОНБАСУ В 1920-1930-ті рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ	64
Алфьоров М. А. ОСОБЛИВОСТІ КЕРІНИЦТВА ЗОВНІШНІМИ МІГРАЦІЯМИ ДО ДОНБАСУ У ПОЧАТКОВИЙ ПЕРІОД ВІДБУДОВИ 1943-1945 рр.	77
Нікітенко К. В. АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ СТЕПАНА БАНДЕРИ, ЯК НОСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ	87
Лисак В. Ф. ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЧАТКУ 50-х рр. ХХ ст.	96

Терещенко В. Т. МИКИТА ШАПОВАЛ – ЖУРНАЛІСТ І ПУБЛІЦИСТ	110
Білецький В. С. «СХІДНИЙ ЧАСОПИС»: ДОСВІД І УРОКИ СТВОРЕННЯ МАСОВОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ГАЗЕТИ НА ДОНБАСІ.....	123
Темірова Н. Р. СУЧАСНІ ІНТЕРПРИТАЦІЇ СТАНОВИЩА ПОМІ- ЩИЦТВА УКРАЇНИ ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ	137
Шалашна Н. М. ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЯК ФАКТОР БАТУРИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ	147
Задунайський В. В. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКИХ ФОРМУВАНЬ НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 30 рр. ХІХ ст.	158

ІСТОРІЯ КУБАНИ

Білий Д. Д. УЧАСТЬ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КАВКАЗУ	165
Авраменко А. М. ТРЕТЯ ЗБІРКА «КУБАНЬ – УКРАЇНА» І ПРОБЛЕМИ КУБАНСЬКОЇ УКРАЇНІСТИКИ (з практики діяльності сучасних українських громадських фундацій на Кубані).....	182
Оліфіренко В. В. ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ НА КУБАНИ І ПРОБЛЕМА ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ У СХІДНІЙ ДІАСПОРІ	196
Білецький В. С. УКРАЇНЦІ УКРАЇНИ І КУБАНИ: РУХ НАЗУСТРІЧ ОДИН ОДНОМУ (до історії співпраці громадських організацій Донеччини і Кубані: 1992-2009 рр.)	210

Горбачук В. Т. ВАСИЛЬ ОРЕЛ І УКРАЇНА.....	215
---	-----

***КРУГЛИЙ СТІЛ: "20 РОКІВ ТОВАРИСТВУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА"***

Вступ. СЛОВО ВІД ОРГКОМІТЕТУ	232
Кусьда В. Т. ЗНИЩЕННЯ ТУМУ БУЛО ПЕРШИМ ПОТУЖНИМ УДАРОМ ПО НАЦІОНАЛЬНОМУ РУХОВІ В УКРАЇНІ	234
Мокренко А. Ю. ПРОКИНУТИСЬ НЕ ПІЗНО... ..	266
Марусик Т. П. МОВНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: ВЧОРА І СЬОГОДНІ.....	267
Радчук В. Д. 1989-й. ПЕРША ЛАСТІВКА	275
Білецький В. С. ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ДОНЕЧЧИНІ: 20 РОКІВ ДІЯЛЬНОСТІ (1989-2009)	279
Богайчук В. О. ТАБУ НА МОВНІ ПРАВА	290
Овдієнко М. Г. ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ	293
Вишняк М. Я. ШЛЯХОМ УТВЕРДЖЕННЯ: ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬ- КОГО ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	299
<i>РЕЦЕНЗІЇ .....</i>	304
<i>ІНТЕРВ'Ю .....</i>	309
<i>ПОВІДОМЛЕННЯ .....</i>	321

В.О. ПІРКО,

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

ФОРМУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ ТА ЗАСЕЛЕННЯ КАЛЬМІУСЬКОЇ ПАЛАНКИ

Відродження козацтва в умовах розбудови незалежної Української держави нерідко спричиняє звернення до його витоків. Останнім часом чимало місця не лише в популярних нарисах, але й наукових дослідженнях відводиться питанню походження самого слова “козак”. Це не викликає особливого здивування, якщо прийняти до уваги, що інтерпретація цього слова, починаючи з XVIII ст., з перших кроків його наукового осмислення, крім наукового підходу, мала ще й політичне забарвлення.

Наукові обґрунтування походження назви “козак” і формування козацтва як соціальної верстви населення в українській і російській історіографії припадають в основному на другу половину XVIII ст. Основною тогочасною гіпотезою була хозарська теорія. Вона була висунута князем С. Мишецьким, який за завданням царського уряду в 1736-40-х рр. вивчав стан у Новій Січі. Отже, саме його погляд на походження назви та процес формування українського козацтва на тривалий час закріпився у тогочасній історичній літературі. Найбільш послідовними прихильниками Мишецького були не лише проурядові історики, але й дослідники проукраїнського спрямування. Про це найбільш докладно і в узагальненому вигляді можна дізнатися із праці О. Рігельмана, який у своїх висновках опирався на праці своїх попередників, у тому числі й польських істориків (М. Стрийковського та В. Кохановського). В той же час слово “козак” (козар) він проводить через історію кімерійців і скіфів (ототожнює зі словом “кайсак”), доводячи, що ці народності не тільки слов'яни, але й є невід'ємною

складовою Московської держави, оскільки з часу переходу козаків з гетьманом Д. Вишневецьким на московську службу стали селитися на узбережжі Дону і заснували Черкаську станицю, – центр Донського козацтва. Він також зазначає, що вперше слово “козак” вживає у 948 р. візантійський імператор Константин Багрянородний. Спосіб життя козаків він виводить від їхніх сусідів татар: “Козак на їх мові означає воїна, легко озброєного, більше наїздами ніж регулярним нападом перемагає супротивника” [14, с. 59]. Розглядаючи час формування українського козацтва, автор бере за рубіжний 1471 р. – час формування при польському королі Казимирі IV Київського воеводства. “Во оные времена казаки жили и на островах, Днепром окруженных, и были настоящие морские наездники, имеющие пропитание свое от набегов: так говорит о них история польская» [14, с. 47].

Такої ж думки щодо часу формування українського козацтва і О. Рігельман, який в 30-70-х рр. XVIII ст. як російський військовий інженер постійно спілкувався з козаками в Причорномор'ї, а вийшовши у відставку, написав про них спеціальну книгу, в якій писав: «Сии отшельники распространялись по малу далее на низ по рекам Бога и Днестра и по всей оной еще пустой стране, которая находилась между сими реками и Днепром; ради ж защищения от беспристанных набегов и нападений татар завели они у себя воинское учреждение и построили себе селения. Из них молодые и смелые ходили летом для промыслов своих по необитаемым местам и чинили, между тем, татарам и туркам немалые досады. Они, таким образом, и были и Польше, и Литве как ограда и щит против оных неприятелей» [14, с. 48-49].

Серед українських джерел межі XVII-XVIII ст., що торкаються цієї проблеми, визначимо літопис Григорія Грабянки. Слово “козак”, на його думку, походить від хозар, хоча, зауважує – польський історик В. Коховський (1633-1700) виводив слово козак від диких кіз, оскільки тільки з ними в час битви може зрівнятися їх спритність (“проворство”). Однак більш вдалою можна вважати гіпотезу М. Стрийковського (бл. 1547-1582), який це слово виводив від імені “Козак”, що належало руському проводирю, завдяки якому неодноразово

було бито татар [11, с. 22]. В той же час, він зазначає, що є ще козаки, які кочують між киргизами та каракалпаками й обирають свого хана, що дає можливість саме з ними пов'язувати походження слова “козак” [11, с. 23].

Щодо часу походження українського козацтва, то він схильний відносити його до початку XVI ст., часу правління польського короля Сигизмунда I [11, с. 24].

Самійло Величко у своєму літописі не торкається питання походження слова “козак”, зате намагається обґрунтувати причини появи українського козацтва. Він пише, що до приходу до влади польського короля Сигизмунда I “людям руським і козакам жилося з поляками більш-менш зносно”, а з 1516 р. “заздрильники добра і волі людської – поляки, не вподобавши, що козаки живуть вільно і незалежно, почали творити Русі й козакам велику наругу й утиски” [3, т. 1., с. 19]. Тому козаки стали покидати насиджені місця й переходити за пороги, формуючи козацькі загони, які вели боротьбу проти татарсько-турецької агресії, захищаючи таким чином не тільки українські землі, але й Польсько-Литовську державу від їх нападів. Зате Ст. Баторій визначив для них не тільки землі, але й надав їм козацькі символи та призначив із них же козацьке керівництво [3, т. 1., с. 40].

Порівняно більше місця цим питанням відведено в “Истории Русов”. У переліку народів, які проживали на території Східної Європи, названо й хозар. До них автор відніс “всех таковых, которые езживали верхом на конях и верблюдах и чинили набеги; а сие название получили наконец и все воины славянские, набранные из их же... Воины сии, вспооществуя часто союзникам своим, а паче грекам, в войнах с их неприятелями, переименованы от царя греческого, Константина Мономаха, из Козар Козаками, и таковое название навсегда уж у них осталось» [9, с. 2]. Отже назву та появу козацтва він пов'язує з хозарами.

Витоки українського козацтва він відносить до часу правління польського короля Олександра, сина Казимира IV, й призначення їхнім гетьманом Предслава Лянцкоронського, зятя князя Острозького [9, с. 13].

Більш послідовна концепція походження слова “козак” подається російським істориком М. Карамзіним. Описуючи війну київського князя Святослава з хозарами, він зауважує, що Святослав також здобув перемогу над ясами (нині осетинцями) та касогами (нині черкесами), котрих і за часів Карамзіна називали “касахами” [10, Кн. 1, с. 105]. Козацтво на території Росії він простежує з середини XV ст., відмічаючи, що під 1444 р. літописи згадують рязанських козаків, а українських – близько 1517 р. [10, Кн. 2, с. 230], хоча тут же зауважує, що козацтво “в России древнее Батыева нашествия и принадлежало торкам и берендеям, которые обитали на берегах Днепра, ниже Киева. Там находим и первое жилище малороссийских казаков. Торки и берендеи назывались черкасами. Козаки также. Вспомним касогов, обитавших по нашим летописям между Каспийским и Черным морем; вспомним и страну Казахию, полагаемую императором Константином Багрянородным в сих же местах; прибавим, что осетинцы и ныне именуют черкесов касахами: столько обстоятельств вместе заставляют думать, что торки и берендеи, называясь черкасами, назывались и казаками; что некоторые из них, не хотев покориться ни монголам, ни Литве, жили как вольные люди на островах Днепра, огражденные скалами, непроходимым тростником и болотами; принимали к себе многих россиян, бежавших от угнетения; смешивались с ними, и под именем казаков составляли один народ, который сделался совершенно русским, тем легче, что предки их с десятого века обитали в области Киевской, уже сами были почти русскими. Более и более размножаясь числом, питая дух независимости и братства, козаки образовали воинскую Христианскую Республику в южных странах Днепра, начали строить селения, крепости в сих опустошенных татарами местах; взялись быть защитниками литовских владений со стороны крымцев, турков и снискали особенное покровительство Сигизмунда I, давшего им многия гражданские вольности вместе с землями выше Днепровских порогов, где город Черкасы назван их именем. Они разделились на сотни и полки, коих глава или гетьман в знак уважения получил от государя польского, Стефана Батори, знамя королевское, бунчук, булаву и печать” [10, Т.2, с. 230-231].

До Північного Причорномор'я це слово, на думку більшості дослідників, потрапляє завдяки половцям. У половецькому словнику за 1303 р. слово “козак” означає вартового – людину, що перебувала на передовій сторожі [17, с. 30]. За історичними джерелами на території нинішньої України козаки вперше згадуються на Кримському півострові в 1308 р. [17, с. 30]. Татарські козаки згадуються в Статуті генуезьких колоній 1449 р. [17, с. 30]. До XIV-XV ст. належать відомості про осадження литовськими князями татарських козаків в Подніпров'ї, на південь від Києва [17, с. 31]. На підставі великокнязівської уставної грамоти киянам від 14 травня 1499 р. В.Щербак робить висновок про перехід назви “козак” з татарських поселенців, яких чимало було на службі у литовських князів, на українців, що займалися відхідництвом, пошуками “козацького хліба”, тобто несли прикордонну службу у нижньому Подніпров'ї [17, с. 32]. Відхідництво, на його думку, стимулювалося такими чинниками як перетворення українських князівств на воєводства та роздача общинних земель різним категоріям військових і цивільних службовців, що найбільше спричинилося до переходу руських селян на окраїни Литовської держави. Не маючи необхідної кількості регулярного війська для захисту кордонів, влада не чинила перешкод у переході населення із центральних районів на окраїни. Більше того, вона намагалася використати відхідників у боротьбі проти кочівників. Тому не дивно, що «саме охоронці південного прикордоння й відхідники-промисловці, які перебували в постійних контактах з татарськими кочівниками, вперше зустрічаються в джерелах другої половини XV ст. під назвою “козаки” [17, с. 35].

У цілому проблемі походження слова “козак”, зокрема в контексті дослідження українського козацтва, присвячена значна література. Однак, на нашу думку, найбільш правдоподібною слід вважати точку зору відомого дослідника історика Д. І. Яворницького (1855-1940). Він вважав, що слово “козак” на південь України потрапило з теренів Середньої Азії, де так (“казак”, “кайсак”) народи регіону називали своїх сусідів-киргизів, за їх неосілість, постійну готовність до переміщень та військових дій. Саме слово “кай-сак” походило від двох слів

“кай” – легкий, “сак” – в’ючений [18, т. 2, с. 6-7]. Водночас і досі ще можна зустріти в деяких виданнях трактування походження цього слова від слова “козар” (хозар, що жили в Приазов’ї в VII-X ст.), а то й від слова “коза”, оскільки козаки в бою були дуже рухливі, що дозволяло їм завдавати противникові несподіваних ударів й перемагати.

Перші відомості про українських козаків у Подонців’ї належать до початку XVI ст., що й послужило підставою для видання президентом України В. А. Ющенком указу про відзначення в 2005 р. 500-річчя Кальміуської паланки. Особливо активізувався процес формування українського козацтва та його боротьба проти татарсько-турецької експансії в цьому регіоні в середині XVI ст. Велику роль у цьому відіграла особистість Д. Вишневецького, якому частина дослідників схильні відвести не тільки роль організатора Війська Запорозького, але й Січі на о. Хортиця [9, с. 51; 15, с. 193], проте більшість сучасних дослідників схиляється до того, що Хортицький замок можна вважати лише як предтечу Січі, а самого Вишневецького – лише як одного з ранніх отаманів запорозького козацтва й активного борця проти турецько-кримської експансії на півдні України.

Обійнявши посаду канівського і черкаського старости, Вишневецький став на шлях активної боротьби проти татарської експансії в нижньому Подніпров’ї. У березні 1556 р. козаки Вишневецького, очолювані отаманами Млинським і Сьсковичем, приєдналися до московських стрільців, які на чолі з дяком Ржевським на човнах спустилися вниз по Дніпру і пограбували в пониззях ріки турецьку фортецю Аслан-Кермен. Після цього напали ще на фортецю Озю (Очаків), побили турків і татар, взяли “язиків” і повернулися назад. На зворотному шляху під Аслан-Керменем їх наздогнали татари і оточили на одному з дніпровських островів. Після шестиденної облоги татари відступили, росіянам і українцям вдалося вночі захопити стадо коней і степом повернутися назад [5, т. 7, с. 118].

Цей похід, очевидно, підштовхнув Д. Вишневецького до будівництва фортеці на острові Мала Хортиця в серпні-вересні цього ж року. Вона мала стати базою для військових операцій проти татар. Козацький загін князя Вишневецького складався не тільки з його особистої гвардії, але й городових і низових

козаків. Можна також вважати, що спільний похід московських стрільців і українських козаків проти татар поклав початок спільній боротьбі українців і росіян проти татарсько-турецької експансії та зближенню Д.Вишневецького з Іваном Грозним.

У вересні 1556 р. Д.Вишневецький направив Михайла Єськовича до Москви, до Івана Грозного, з повідомленням про його намір перейти під царське заступництво. В той же час сам Вишневецький з козаками напав на Аслан-Кермен і захопив декілька гармат. Розуміючи, що їх недостатньо для охорони хортицької фортеці, він звернувся з проханням до польського короля Августа II про надання козакам необхідних гармат. Отримавши відмову, Вишневецький вирішує порвати взаємостосунки з королем. В той же час кримський хан Девлет-Гірей в січні 1557 р. нападає на Хортицю, але здобути її йому не вдалося. Заручившись допомогою молдавського воєводи та яничар, наприкінці літа цього ж року хан вдруге нападає на Хортицю. Після тривалого опору Вишневецький змушений був залишити острів і звернувся до Івана Грозного по допомогу. Той запросив його до Москви.

В січні 1558 р. розпочалася Лівонська війна, чим скористалися татари, здійснивши напади на південні рубежі Московської держави. Оскільки у Вишневецького був досвід ведення війни з Кримом, то Грозний доручає йому захист південних кордонів. Навесні 1559 р., коли царські війська вели бої за Нарву, Дерпт у Лівонській війні, Вишневецький нападає на Крим, але у подальших планах має захоплення Азова. Перший його похід на Азов відбувся ще навесні 1559 р., повторний восени цього ж року. Остання спроба взяття Азова мала місце влітку 1560 р. і вона закінчилася також невдачею. Лівонська війна переросла в литовсько-російську, через що Вишневецький, очевидно, в 1561 р. покидає Івана Грозного і повертається в Україну. Перебування козаків Д.Вишневецького на Сіверському Дінці та Айдарі в 1559-1560 рр. сприяло формуванню місцевого козацтва.

Однак ріст чисельності та самовільні дії низових козаків у другій половині XVI ст. спричинили настороженність з боку польського уряду до козацтва і намагання добитися контролю над ним не тільки шляхом призначення отаманів, але й

складання козацького реєстру. Грамотою від 5 червня 1572 р. Сигизмунд II Август підтвердив розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір лише 300 козаків на державну службу та призначив шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над козаками, що фактично поклало початок формуванню реєстрового козацтва, яке здебільшого використовувалося урядом не тільки всередині країни, але й у війнах, які вела Річ Посполита в другій половині XVI ст. [7, Т. 1, с. 74-75]. За Стефана Баторія чисельність реєстрового козацтва не тільки зросла, але й була надана йому державна символіка (козацькі клейноди), в Трахтемирові (під Києвом) резиденція й шпиталь [7, с. 76], а для низового (запорозького) козацтва визначена територія на схід від Дніпра до Самарських вершин і до Дону.

Все це, безперечно, вплинуло на формування в Приазов'ї як українського, так і російського козацтва та їх спільні дії проти зовнішньої небезпеки. Так, під час повернення із спільного походу з донськими козаками проти турецької ескадри, яка повинна була відвоювати в Росії Царицин і Астрахань, запорожці при впадінні Сіверського Дінця в Дон заснували станицю Черкаську, яка згодом стала осередком Донського козацтва. Очевидно, на той час припадає й спорудження Козацької пристані при впадінні р. Тор (нині Казенного Торця в Сіверський Донець).

До 70-х рр. XVI ст. належать відомості про звернення московського царя Івана IV до донецьких козаків з грамотою про несення ними прикордонної служби на користь Росії, за що цар обіцяв їм всілякі винагороди. Місцеві козаки в 1570 р. допомогли московському послу І.Новосельцеву (не виключено, що від Козацької пристані – нині Гола пристань) в човнах Дінцем дістатися до Азова [12, с. 24; 13, с.14]. У 1584 р. сином Івана Грозного Федором Івановичем було відправлено козакам селітру і свинець за похід проти кримських татар на р. Кальміус. У 1589 р. на Донець прийшли черкаси з Матвієм Федоровим, який за службу “на полі” вимагав у московського царя забезпечення заgonу продуктами. У 1593 р. “товариство самарських черкас” у кількості 25 осіб добиралося на зимівку на

р. Міус і зіткнулося на донецькій землі з кримським пашею Ахметом [13, с. 14].

Наприкінці XVI ст. помітно активізувалися спільні дії запорозьких і донських козаків і проти Кримського ханства. У 1584 р. вони зруйнували збудоване кримським ханом Адиль-Гіреєм у 1577 р. м. Білий Сарай на косі на захід від гирла Кальміуса, очевидно, від нього й пішла назва самої коси – Білосарайська. Співпраці цих двох козацьких громад сприяла можливість пересування їх як суходолом, так і водними шляхами із Січі на Дон і навпаки, а також майже постійне перебування запорожців на Дону, а донських козаків – на Запорожжі.

Якщо відносно суходільного шляху, який проходив із Січі на Дон вздовж правого берега р. Кінські Води, лівого – р. Вовчої на вододіл Азовського моря та басейну Сіверського Дінця й до Саур-Могили, відсутні будь-які непорозуміння, то щодо водного шляху дослідники й сьогодні не дійшли єдиного висновку. Ф. Брун, посилаючись на працю французького інженера XVII ст. Гійома Левассера де Боплана “Опис України”, висловив думку, що потайний водний шлях, яким запорожці в разі блокування турецьким флотом гирла Дніпра, через Керченську протоку входили в Азовське море, а з нього по Міусу і його правій притоці р. Кринці, доходили до найменшої відстані між Кринкою і Вовчою, звідкіля волоком доставляли чайки до р. Вовчої, з неї Самарою виходили в Дніпро і добиралися до Січі [13, с. 14]. На початку XIX ст. А. Баіов в книзі, присвяченій російській армії періоду імператриці Анни Іоаннівни, та російсько-турецькій війні 1735-1739 рр. висунув думку, що Боплан припустився помилки і замість Кальміуса вжив слово Міус. А. Баіов виходив з того, що з Кринки до Вовчої волоком довелося б тягти чайки біля 40 км, тоді як з Кальміусу до Осикової, лівої притоки Вовчої, ця відстань складала, за Бопланом, 1 льє, тобто в 10 разів менше, і значно скорочувала весь шлях [13, с. 14-15]. У 1997 р. разом зі студентами-істориками Донецького університету, а в 2005 р. – з реєстровими козаками Донецького інституту штучного інтелекту автором статті було обстежено другий варіант виходу козаків із Азовського моря у р. Вовчу і зроблено висновок, що

саме перехід із Кальміуса через його праві притоки Береснігову та Широку може складати, як вказував Боплан, 1 льє (4,44 км). Керівництво Українського реєстрового козацтва дало обіцянку при витоках р. Осикової, при шосе Донецьк – Курахове встановити пам'ятний знак.

Можна вважати, що саме завдяки поживавленим зв'язкам між запорозькими та донськими козаками наприкінці XVI – на початку XVII ст. на вододілі Сіверського Дінця та Азовського моря, при витоках Кальміуса, Кривого Торця, Бахмута, Кринки, на берегах Вовчої з'явилося чимало козацьких зимівників, пікетів, які згодом переросли в слободи та села. На р. Вовчій у межах сьогоденішнього с. Олексіївка згадується козацька пристань, де запорожці утримували чайки для спільних походів з донськими козаками на Крим [13, с. 14, с. 15].

Особливо багато відомостей про перебування козаків у цьому регіоні належить до першої половини XVII ст., що було результатом наступу польської шляхти не тільки на українське селянство, але й козацтво. Це спричинило подальший перехід населення з правобережжя Дніпра на лівобережжя й сприяло не тільки заселенню Слобожанщини, але й подальшому просуванню українців на схід та південь, зміцненню зв'язків запорожців з донськими козаками. Яскравим підтвердженням цього висновку може слугувати розповідь запорозького полковника в московському Розряді Олекси Шафрана в 1626 р., з якої довідуємось, що запорожці проживали на Дону й по декілька років, а донські козаки, відповідно, на Запорожжі [5, т. 8, ч. 2, с. 52].

Найбільш важливою тогочасною спільною акцією запорозьких і донських козаків, що сприяла посиленню впливу запорожців у Приазов'ї, була їх участь у облозі спільно з донськими козаками в червні 1637 р. Азовської фортеці. М. Грушевський підкреслює, що взяття й утримання козаками Азова настільки зблизило козацькі товариства, що турецький уряд не міг збагнути, кому належить основна роль в цій операції, тим більше, що Польща намагалася всю вину перекласти на донських козаків, а московський уряд – на запорожців [5, т. 8, ч. 2, с. 14]. М. Грушевський підкреслював, що в період затишся напередодні Визвольної війни

українського народу в Речі Посполитій значно посилювався феодальний гніт, що спровокувало масові переходи українців з правобережжя Дніпра на лівобережжя, зокрема, Слобожанщину і далі на схід в межі Московської держави. Найбільше джерела подають відомостей про перебування українських козацьких загонів в Середньому Подонці, де пролягали основні шляхи, що вели з Криму на Лівобережжю, Слобідську Україну та до Московії, а також знаходились Торські соляні промисли, на які приїжджали виварювати сіль як українці, так і мешканці південно-західних повітів Московського царства. Так, у 1642 р. на Дінці, при гирлі р. Жеребець знаходився козацький загін “литовських черкас” отамана Василя Рябухи та полковника Грицька Торського у складі понад 700 чоловік, “можливо й більше” [5, т. 8, ч. 2, с. 36].

Приблизно в той самий час, можливо, на кілька днів пізніше й далі на схід, на межі Донської області сталася відома пригода з московським гінцем Засекіним, коли той “для поспішання” через степ добирався з м. Валуйки на Дон. На нижньому Дінці, коло “Матякіного колодязя” (очевидно, на р. Матякіній), на межі Донської області напали на нього “вори запорозькі черкаси, чоловік зі сто, погромили і побили багато людей”. Після цього він їхав уже “глухим степом”, обминаючи ліси та річки, “де скрізь черкаси, такі ж, очевидно, “промисленники”, як і ці, що погромили його. Спочатку вважали, що це зробили козаки В.Рябухи, але згодом з’ясувалося, що погром вчинила ватага “воровських черкас” отамана Мокія [5, т. 8, ч. 2, с. 36]. З цих фактів напрашується висновок, що, крім офіційних козацьких загонів, в порубіжних районах діяли і самовільні козацькі заводи, які вдавалися до пограбування московських і кримських дипломатів, а також купців, що добиралися з Азова на Україну.

Незабаром після цього випадку відбулися зміни в керівництві загону В. Рябухи. Замість Рябухи загін очолив Семен Забузький, з яким на Дінець прибуло ще поповнення в 230 осіб [5, т. 8, ч. 2, с. 37]. З приводу згаданого погрому загону Засекіна наявна інформація у двох листах отамана Забузького до валуйського воеводи. У першому з них говорилося: “От мене Семена Забузького, атамана старшого над товариществом

казаками войска е. кор. милости Запорозкого и от нас всех черни пану Павлу Федоровичу – воеводе волуйскому, челом бием до лица земли. Прислалите до мене стороны ведомости о том неприятелю креста святого, где кочуют: теде ведомо тебе чинят, иж около Донца на Магмутове (очевидно Бахмуті) у Мелевого теж колодязя, як соль варят, там есмо их били; а иные ровно стоят. Всюды их много коло Донца, только не могу знать о замыслах того неприятеля, где умышливает вторгнуться, чего ему Пане Боже не помощи. А што бих могл знать певного, то заразом старатися буду, чтоб вам ведомости дати о тех татарах.

Зашла теж к нам ведомость, иж нас удал перед вами Степан Бушинский и Демко Черкашаница – переезчики волуйские, жебы есме хотели злой замысл взяти и Волуйку зоевати – чего Боже заховати, жебы есмо ся того могли важити мерное постановление королевское и царское разрывати. Не ймите тому слову их веры, а мы хочем и будем с вами по крестному целованию мирно жити. Писан у Торском, июня 7 дня року 1642” [5, т. 8, ч. 2, с. 37-38].

Другий лист: “Від мене Семена Забузького, старшого (большого) отамана війська його кор. Милости Запорозького государю Павлу Федоровичу Леонтеву, валуйському воеводі його царського величества, много чолом б’ємо. Писав ти до нас про тих ворів, що погромили дворянина Михайла Засекіна і козаків, що йшли по государевому указу. Отже того дворянина громили Мокій та Тимошко: я їх не застав, а тоб затримав. А відомо тобі чиню, що той Мокій і Івашко сліпий живуть в Жигмунтові (на Миргородщині) – вони знають всіх своїх товаришів; а старшим був у них Кирій – той живе у Голтві, а інших я не знаю. Вони самі знають про себе і своїх товаришів. По сім тобі багато чолом б’ю. Писано з Тору, 1642 р. червня 12 дня” [5, т. 8, ч. 2, с. 38]. Цього листа М. Грушевський подав у перекладі на тогочасну українську мову.

У період Національно-визвольної війни українського народу, особливо на її початковому етапі, коли Б.Хмельницьким було заборонено перехід українців у межі Московії, особливо до 1652 р., тобто до підписання Б.Хмельницьким невдалого Білоцерківського договору, відсутні відомості про поселення в Приазов’ї вихідців з Правобережної України. Зате після 1652 р.

у зв'язку з поверненням на Правобережжя польської шляхти й переслідуваннями учасників Визвольної війни, не тільки відновлюються міграційні процеси із заходу на схід, але й з роками зростає чисельність переселенців. Особливо масового характеру набрали переселення після захоплення в 1672 р. Туреччиною Поділля. Переселенці з Поділля на перших порах найчастіше осідали в Пооріллі, однак з часом просувалися все далі на схід.

Навесні 1660 р. до м. Воронежа прибула “велика партія черкас”, які просили “устроить их пашенною землею”. 25 травня місцевий воєвода О.Хрущов повідомив про це царя. У відповідь йому була направлена царська грамота з вказівкою виплатити їм “денежное жалование” і відправити на Тор “для береження от воинских людей”. Інша царська грамота була направлена белгородському воєводі Г.Ромодановському з вказівкою направити на Тор з черкасами дворянина чи сина боярського, забезпечивши їх мідною або залізною пищаллю, ядрами та свинцем [13, с. 21].

Відписка белгородського воєводи царю від 2 липня цього ж року свідчить, що на Тор було відправлено 767 черкас з боярським сином С.Кошелевим для зведення при соляних промислах острога для охорони приїжджих солеварів “с твоих и черкасских городов” від “прихода воинских людей”. Відправленим на Тор черкасам передбачалося виплати грошима і продуктами: отаману 8 крб на рік, осаулам – 7 крб, а рядовим – по 6 крб. і кожному по півосьмینی жита. Крім мідної пищалі, ядер, черкасів ще забезпечили й необхідним будівельним інструментом [13, с. 21].

Оскільки відряджений на Тор з черкасами боярський син С. Кошелев не зумів відразу визначитися з місцем побудови острогу і почав листуватися з воєводою з цього питання, переселенці, збагнувши, очевидно, умови свого проживання й служби на новому місці, “розійшлися”. Таке формулювання С. Кошелевим причин зникнення переселенців дає підстави допускати, що вони не покинули зовсім Подонців'я, а розійшлися по козацьких зимівниках, що існували в даній місцевості, можливо стали заводити власні. Тим більше, що коли в 1676 р. стали будувати при Торських озерах Соляне

містечко, то першими поселенцями в ньому були 245 вихідців із “малороссийских городов”, інші продовжували приходити і селитися [13, с. 27].

У 1680 р. в межі Російської держави з Правобережної України переселилося до 10000 осіб. Царський уряд вирішив розмістити їх в основному вздовж Ізюмської лінії, що зводилась за його вказівкою на лівому березі Сіверського Дінця, за винятком її головної оборонної споруди – Ізюмської фортеці, побудованої при Ізюмській переправі на правому березі ріки. Очевидно, більшість переселенців з Правобережжя осіла в цьому районі і на їх базі було сформовано в 1685 р. Ізюмський слобідський полк, до якого увійшли і мешканці збудованих раніше в межириччі Дінця і Казенного Торця містечок Маяки (1663 р.), Соляного (1676 р.), Райгородка (1684 р.), а також зведеного в 1703 р. при середній течії р. Бахмут містечка з такою ж назвою. Основну частину населення цих містечок, згідно з переписами кінця XVII ст., складали українці – вихідці також з Правобережної України. Ізюмський полковник Ф. Шидловський навіть підписував офіційні документи латинськими літерами. Оскільки до цього часу належить чимало відомостей про заснування нових зимівників при витоках Кривого Торця, Кальміуса, є підстави допускати можливість розселення вихідців з Правобережжя і на території майбутньої Кальміуської паланки.

Поруч з українцями наприкінці XVII – початку XVIII ст. в Північному Приазов'ї селяться й росіяни. Значною мірою їх розселення було зумовлене взяттям фортеці Азов у 1696 р. та будівництвом нових оборонних споруд у цьому регіоні на межі XVII-XVIII ст., встановленням відповідно до умов Константинопольського договору 1700 р. кордону між Росією і Туреччиною від м. Азова морським узбережжям до правого берега р. Міус, а від нього прямою лінією по суходолу до прийняття р. Бердою її лівої притоки р. Каратиш. Все це сприяло подальшому зміцненню тісних зв'язків між запорозькими та донськими козаками, що тривали між ними аж до розгрому російськими військами в 1708 р. повстання К. Булавина, а через рік – Чортотлицької Січі, яка підтримала перехід на бік шведського короля Карла XII українського гетьмана І. Мазепи.

Розгром Чортомлицької Січі спричинив перехід запорожців під протекторат Османської імперії й організацію ними на землях Кримського ханства спочатку Кам'янської, а згодом – Олешківської Січі. Поразка російських військ на чолі з Петром I в 1711 р. при р. Прут і перенесення російсько-турецького кордону з узбережжя Азовського моря в межиріччя Самари та Орелі за умовами Прутського (1711 р.), Константинопольського (1712 р.) та Адріанопольського (1713 р.) договорів, привело до того, що м. Азов і новозбудовані в його околицях оборонні споруди руйнувалися, а території Північного Приазов'я від р. Дон (правої притоки – р. Темерник) передавалися Кримському хану, фактично, запорозькому козацтву. Південний кордон Росії від Дону проходив р. Темерник й переходив на р. Тузлів, з неї – на Кринку, з Кринки – на витоки Кривого Торця; лівим боком Кривого Торця виходив на Казенний Торець, а відтак – на Сухий Торець. Останнім виходив на вододіл Самари й Орелі, а вододілом – до Дніпра. Після розмежування російсько-турецького кордону в 1714 р. ця територія фактично опинилася під контролем Війська Запорозького, тобто, майбутньої Кальміуської паланки.

На підставі матеріалів архіву Запорозького Коша вдалося установити, що полковниками Кальміуської паланки в 40-70 рр. XVIII ст. були: Василь Кишенський (1743-1745), Андрій Чорний (1746), Марко Ус (1747), Григорій Якимів (1748), Андрій Порохня (1753-1754), Петро Ногай (1755), Василь Магро (1756), Павло Ногай (1756-1757), Кузьма Чорний (1762), Лаврин Черета (1763), Сидір Чалий (?), Олекса Сокур (1770), Петро Велігура (1772-1774). Серед сланецьких полковників згадуються в 1743 р. Павло Таран, у 1744 р. – Осип Баран, у 1746 р. – Леонтій Таран. Останні приклади переконують, що на початку 40-х рр. поруч з Кальміуською паланкою існувала ще й Єланицька паланка, на схід від Кальміусу.

Оскільки царський уряд після перенесення російсько-турецького кордону в межиріччя Самари та Орелі під страхом смертної кари заборонив запорожцям будь-які стосунки з гетьманськими й слобідськими козаками та Доном, то вони все більше концентрували свої зусилля на освоєнні природних ресурсів Північного Приазов'я. До цього часу належать

відомості про рибні промисли запорожців не лише на північному узбережжі Азовського моря, а й на Єйській косі, широку торгівлю рибою, сіллю з Правобережною Україною і навіть Галичиною. Це сприяло збільшенню чисельності козацтва в регіоні, розширенню старих й появі нових зимівників, які в першій половині 1740-х років згадуються навіть при Єйській косі, на Кубані [18, т. 1, с. 52]. Очевидно на цей час і припадає початок побудови Кальміуської слободи при козацькому форпості Домаха.

Під тиском міжнародних обставин, що склалися напередодні нової російсько-турецької війни, царський уряд вимушений був погодитися на повернення запорожців на старі місця. Умови, на яких вони погодилися повернутися, були скріплені підписами обох сторін під договором, укладеним влітку 1734 р. в м. Лубни.

Після повернення на старі місця запорожці активізували впорядкування та заселення повернутих земель. Територія запорозьких вольностей суцільно була поділена на паланки (повіти, округи). Три з них (Бугогардівська, Інгульська та Кодацька) знаходились на захід від Дніпра. На лівому березі Дніпра в 30-х рр. XVIII ст. значаться Самарська, Прогноївська і Кальміуська паланки. Територія останньої, очевидно, на перших порах від рік Каратиш і Берди на заході узбережжям Азовського моря доходила до Єйської коси, що, очевидно, й призвело до формування на схід від Кальміусу Єланецької паланки, центр якої знаходився між Мокрим і Сухим Єланцями. Вона контролювала територію на схід від р. Кальміус і до р. Кубані. Її засновником видавці «Архіву Коша Нової Запорозької Січі» вважають полковника Ступака Івана Андрійовича [1, Т. 2, с. 632]. В той же час в літературі немає єдиної думки щодо Єланецької паланки. Деякі дослідники схильні віднести її до числа сезонних, пов'язаних з рибним промислом в Азовському морі між Кальміусом і Міусом [7, т.1, 611], хоча в джерелах наявні повідомлення про вилов риби в той же час запорожцями при Єйській косі.

Можна вважати, що саме в період перебування запорожців під протекторатом Криму й Туреччини почалося формування Прогноївської паланки (її появу відносять до 1735 р.), назва якої

походить від соляних прогнойів (озер) на узбережжі Чорного моря, при Кінбурзькій косі. Однак її кордони, як і Кальміуської, на перших порах не мали чіткого визначення. Фактично південні кордони згаданих паланок визначалися російсько-турецьким договором, підписаним у Белграді в 1739 р. після завершення війни 1735-1739 рр. Остаточне розмежування території між Росією і Туреччиною на схід від Дніпра відбулося у 1742 р. Від м. Азова до правого берега Міуського лиману кордон співпадав з береговою лінією Азовського моря, від Міуського лиману проходив прямою лінією до впадіння р. Каратиш в Берду, по останній виходив на р. Кінські Води і далі до Дніпра, Дніпром – до його правої притоки – річки Кам'янки, а від неї – через степ до Південного Бугу, нижче запорозького Гарду.

Особливо великих змін зазнали східні кордони Запорозьких вольностей в першій половині XVIII ст., зокрема Кальміуської паланки. Викликані вони були не тільки розширенням створеного в 1708 р. Бахмутського повіту, який на той час перетворився на основний центр солеваріння не тільки Слобідської України, але й південно-західних повітів Росії, а також подальшим розселенням, особливо під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр., в Приазов'ї донських козаків. Підтримувані царським урядом донські козаки стали здійснювати напади на рибні промисли запорожців у Північному Приазов'ї, що призвело до частих сутичок між ними й запорожцями, зокрема за рибні промисли на схід від Кальміусу, тобто на території Єланецької паланки. У зв'язку з цим царський уряд створив у 1743 р. спеціальну комісію, на яку поклав обов'язки детально вивчити причини цих суперечок і провести розмежування земель Війська Донського та Запорозького (укладачі Архіву Коша вважають, що комісія була створена в 1744 р., тут же в коментарях вони безпідставно стверджують, що після зруйнування російськими військами Чортомлицької Січі та переходу запорожців у межі Кримського ханства донські козаки зайняли їхні «угіддя по річках Кальміус і Берда, місця рибної ловлі на косах Азовського моря. До 1740 р. ці володіння нікому конкретно не належали») [1, т. 1, с. 584-586]. Однак ці твердження, як свідчать факти, не відповідають дійсності.

Згідно з указом Єлизавети Петрівни комісію на перших порах очолював комендант прикордонної фортеці Св. Анни Вирубов. Однак з різних причин, а згодом через хворобу та смерть царське доручення ним не було виконане. Після смерті Вирубова це завдання було покладене на підполковника Біласа. Білас, який стояв зі своїми військами при р. Темерник, викликав до табору представників обох сторін і вимагав від них відповідних документів, які б підтверджували їхні права території, на які вони претендували. Однак підтверджень прав не виявилось в жодної з названих сторін. Опираючись в основному на розповіді старожилів Війська Донського, восени 1745 р. були проведені розмежування, які затвердив у квітні 1746 р. Сенат [18, Т. 1, с. 36-45].

Сенатським указом від 30 квітня 1746 р. кордон між двома козацькими товариствами встановлювався по р. Кальміус та її лівій притоці Грузській. Це значно обмежувало промислову діяльність не тільки козаків Кальміуської паланки, але й запорожців в цілому. Про це переконливо свідчить звернення Коша до гетьмана К. Разумовського від 26 червня 1753 р. В ньому він скаржить, що уряд не тільки не платить їм обіцяного «жалування», але й «Запорожское Низовое Войско умножается, добичи ж как рыбной, так и звериной отправляют з немалым против прежних от всех сторон утеснением, понеже за силу ея ім. в-ва высочайших указов с турецкой стороны козаци запорожские согнаны и никаких добычей тамо не имеют, а Калмиюские приморские косы Донскому Войску отданы» [1, т. 2, с. 66].

Це рішення царського уряду не влаштовувало обидва товариства, чим можна пояснити чимало інцидентів, які мали місце між донськими козаками й запорожцями і в наступний період. У Архіві Запорозького Коша найбільше цих сутичок зафіксовано на початку 1740-х рр., за часів кальміуського полковника Кішенського. Здебільшого приводом до них слугували напади донських козаків на рибні промисли запорожців, які вони завели, перебуваючи під протекторатом Туреччини, на північному узбережжі Азовського моря від Бердянської коси, на заході, до Єйської, на сході, та соляні озера на Бердянській косі. Рибні та соляні промисли приносили чималі прибутки

паланковій адміністрації, якій промисловці сплачували певні суми, а приїжджі купці – відповідне мито, не говорячи про доставку до Приазов'я потрібних місцевому населенню різних товарів, у тому числі й продуктів, яких тут не вистачало.

Північна межа Кальміуської паланки проходила р. Вовчою, якою вона відділялася від Самарської. Східна межа, згідно з указом Сенату 1746 р., проходила з вершин р. Вовчої на витоки Кривого Торця, а з нього – на витоки Кальміуса, по якому проходила до Азовського моря. Про те, що запорожці звикли вважати східною межею своїх володінь російсько-турецький кордон 1714 р., свідчать дані 1772 р.: «От вершины Орели, спод крепости Тройчатой, до вершин Береки, а оною прямо понад Линией (Украинской линией) против Петровской крепости в Донец упавшей, на устье оной (т.е. от вершины Береки до устья ее), в которую Береку впадает речка Брита и Камышевата; от устья речки Береки прямо Донцем до Тавалского байрака по зовомой новой черте князем Косоковым рвом, деланной до Теплинского Святогорским монастырем владеемаго леса; оттоль же по той черте Голой Долиной на гору до урочища Серковой могилы, где ныне форпост состоит; от той могилы в Сухой Торец на Серкову гатку; от гатки до урочища речки Бычка, зовемого ныне Клибыною; чрез оной же Бычок в Кривой Тор на Песчаный брод и через вершину речки Крынки на пограничныя поблизу Миуса две могилки, от могилок чрез Миус на вершину Морскаго Чулека; от Чулека на устье Темерника, впадающего в реку Дон, до граничных могил» [18, Т. 1, с. 49-50]. В цілому ці свідчення співпадають з матеріалами розмежування територій між Росією і Туреччиною у 1714 р.

При витоках Вовчої, Сухого Торця й на правому березі Сіверського Дінця в 1770 р. полковником Андрієм Гараджею була створена Барвінківська паланка, відома в літературі як Барвінківська стінка. Фактично за стінку служила так звана Торська лінія, зведена в 1684 р. козаками слобідських полків під керівництвом харківського полковника Г. Донця для захисту Торських соляних промислів і Святогірського монастиря від нападів кримських татар, що вривалися в межі запорозьких вольностей по Ізюмській та Кальміуській сакмах. А. Гараджа зробив цю лінію межею між Запорозькою Січчю і

Слобожанщиною, заборонивши слобожанам заходити на терени Війська Запорозького.

Загалом за площею Кальміуська паланка перевершувала інші, однак щодо чисельності поселень, то вона займала четверте місце. Чи не найбільш багатолюдною на заході була слобода Миколаївка-Рудева (нині с. Миколаївка Павлоградського району Дніпропетровської області). У 1739 р. вона була заснована козаком Миколою Петровичем Рудим, який поселив у ній 426 чоловік, звільнених з татарського полону. Під час останнього нападу кримської орди, восени 1768 р., слобода була зруйнована татарами вщент, але через 10 років у ній проживало вже 323 чоловіки та 310 жінок [12, с. 80-81]. На сході чисельністю населення відзначалися слободи Ясинувата і Макарівська, що знаходились при витоках Кривого Торця. Дехто вважає, що під кінець існування Нової Січі остання стала центром одноіменної паланки, що стало наслідком подальшого росту чисельності населення [18, с. 17]. Згідно з підрахунками А. Бойка, крім слобід, у паланці нараховувалося не менше 300 зимівників. Найбільше їх знаходилося при витоках Кальміусу та Кривого Торця, на берегах р. Вовчої. Доказом цього може служити найбільша кількість сіл і слобід, що виникли на берегах цих рік після зруйнування царськими військами Січі та масової роздачі запорозьких земель в 1776-1782 рр.

У період Нової Січі населення на Запорожжя приходило не лише з Гетьманщини й Слобідської України, але й з Правобережної України, яка знаходилася у складі Речі Посполитої або, як відзначається в джерелах, «Польщі». Очевидно, прибульці з земель, що знаходились у складі Речі Посполитої, на Запорожжі отримували прізвисько «Лях», яке закріплювалося за ними і згодом ставало прізвищем. До подібного висновку підводять опубліковані «атестати», що видавалися козакам, які після тривалої служби у Війську Запорозькому Низовому, здебільшого після одруження, покидали Січ і намагалися влаштуватися на військову службу, чи якусь іншу роботу в місцях проживання їхніх дружин. Найбільш показовим у цьому відношенні може бути атестат, виданий 22 грудня 1760 р. козаку Дінського куреня за № 4183 Андрію Ляху [1, т. 1, с. 485-486]. До речі, крім А. Ляха в Архіві

Коша Нової Запорозької Січі згадуються ще й Іван, Матвій, Олекса Ляхи та Григорій Ляхович і Василь Ляшко [1, т. 1, с. 485, 632]. Сьогодні прізвища Лях і Ляшко досить поширені в Україні, в тому числі на землях колишнього Запорозжя. Що стосується Андрія Ляха, то за згаданим атестатом він потрапив на Запорозжя з козаками отамана Івана Малашевича, які були направлені в 1733 р. до Польщі, у зв'язку з виборами нового короля [1, т. 1, с. 485]. У Атестаті зазначається, що А. Лях брав участь в багатьох походах запорожців проти неприятеля, в 1760 р. направлявся до Санкт-Петербурга “за всемілостевейшим єя імператорского величества жалованієм” в якості похідного осаула “и свою должность радительно исправил” [1, т. 1, с. 485]. У 1760 р. він звернувся до Коша з проханням надати йому атестат на переїзд до Малої Росії або в слобідські полки, що й було зроблено кошовим отаманом Іваном Білицьким.

Окрім українців, поляків на Січ із Речі Посполитої переходили і євреї. Про це свідчить атестат за № 2811, виданий 22 червня 1762 р. козаку Іркліївського куреня Василю Перехресту. У атестаті вказується, що Перехрест на Січі з малих років. Він був вивезений запорозькими козаками з “Полской области”. За походженням він був євреєм. За його бажанням був “окрещен і грамоти обучен”. Після досягнення зрілості у Війську Запорозькому Низовому з Ірклійським куренем, як і всі козаки, виконував різні доручення. “І все жительство свое провождал честно, обходително, без і малейшего порока, доволствуясь купеческим промыслом” [1, т. 1, с. 525]. Одружившись у 1751 р. в Гетьманщині, в Лубенському полку, переселився до містечка Ромни і просив від Війська Запорозького Низового атестат. Кіш видав йому атестат 22 червня 1762 р. [1, т. 1, с. 526].

Приймали православну віру й мусульмани, котрі жили серед запорожців. Так, зі звернення Коша до Єлизавети Петрівни від 24 грудня 1759 р. і 4 липня 1761 р. довідуємось, що Кіш просив видати атестат охрещеному татарину Івану Чугуївцю, який з 1745 р. приймав активну участь у різних операціях Коша, що стосувалися прикордонних суперечок, у яких він, як військовий писар і перекладач, аргументовано відстоював інтереси Коша. У 1755 і 1756 рр. разом з отаманом

Данилом Степановим з військових питань був направлений Кошем до Санкт-Петербурга до Сенату та колегії іноземних справ. У атестаті зазначається, що всі доручення Коша та її імператорської величності він виконував добросовісно й з великою відповідальністю, за що й заслуговує на проханий атестат [1, т. 1, с. 474-477].

Активне заселення східних окраїн запорозьких земель в середині XVIII ст. призвело до зіткнень не тільки з донськими козаками, але й з адміністрацією Бахмутської провінції, особливо це проявилось за полковника Грицька Гаркуші. На північному заході від Барвінківської паланки й на півночі від Самарської в 60-х рр. сформувалися Протовчанська та Орільська паланки. Однак після розмежування територій між Росією та Туреччиною у 1742 р., встановленням кордону між запорожцями й донськими козаками в 1746 р. з цього року й до ліквідації Нової Січі на лівобережжі Дніпра функціонували Кальміуська, Самарська, Орільська, Протовчанська, Личківська та Барвінківська паланки.

За матеріалами Архіву Коша на початку 40-х рр. XVIII ст. центром Кальміуської паланки в джерелах виступає Кальміуська слобода, що виросла під прикриттям козацької Домахи. У 1754 р. за сприянням місцевого полковника Андрія Порохні в ній була збудована на зразок військових полкових похідних церков Святомиколаївська церква. Оскільки на місці для будівництва церкви не можна було придбати будівельного матеріалу, то А. Порохня попросив кошового отамана Данила Стефанова дати розпорядження полковникові Самарської паланки заготувати будівельні матеріали в самарських лісах і на підводах купців, що їхатимуть за рибою до моря, доставити їх до Кальміуської слободи. Церковна утвар до слободи була доставлена із столиці Війська Донського Черкаська. Для забезпечення церкви священником полковник звернувся 16 травня до “начальника” Пустинно-Самарського Миколаївського монастиря, щоб той прислав до Кальміусу “чесну не для п’янства, а для відправи християнського закону людину, не таку, як попередній ієромонах Симон, який 10 травня цього року, укравши деякі речі, втік із Кальміусу” [1, т. 1, с. 122-124].

Матеріали Архіву Коша свідчать, що А. Порохня в січні 1754 р. звернувся до “начальника” запорозьких церков ієромонаха Макарія, котрий через пастиря Києво-Межигірського монастиря, який опікувався церковними справами Січі, вийшов на київського митрополита Тимофія Щербацького з проханням надати дозвіл на будівництво й освячення похідної церкви в Кальміуській паланці. Грамота митрополита ієромонаху Макарію була направлена 9 лютого 1754 р. У ній говорилося: “...властію нам от Бога даною благословляємо всечасності твоєї Самарського монастиря приказати в Кальміусі похідну во ім’я святителя Христа Миколая церкву збудувати на зразок армійських полкових похідних церковів. І коли вона зі всіма приналежностями збудована буде і все необхідне для освячення буде приготовлено, то її слід освятити та священнодіяти. Поки ця церква будується на прохання присланих січових козаків, щоб в Кальміусі проводились богослужіння, наявну в Січі Запорозькій стару похідну церкву перевести до Кальміусу, розмістити її та священнодіяти...” [1, т. 1, с. 122].

На кінець 60-х рр. XVIII ст. Кальміуська слобода являла собою чимале поселення, яке у зв’язку з загрозою нападу кримської орди наприкінці 1768 р. Кіш вирішив перевести на Самару. Однак жителі слободи, скаржачись на дефіцит кормів для худоби на Самарі, що підкреслює поширення скотарства в цьому регіоні, відмовилися переселятися на Самару, хоча адміністрація паланки на чолі з полковником Сидором Чалим переїхала туди й перевезла обладнання Свято-Миколаївської церкви. Проте поява у 1769 р. «малоросійських» слобід на Міусі дає підстави вважати, що основна частина мешканців Кальміуської слободи та зимівників, які в 50-х рр. згадуються на берегах Кальміусу, під натиском орди подалася на схід, поселившись поблизу відновлюваної Троїцької фортеці (Таганрогу) та Ростовської фортеці, яку щойно зводили.

З Самари паланкова адміністрація на Кальміус повернулася в 1771 р. Кальміуським полковником Кіш призначив Петра Велігуру, який енергійно взявся за відновлення Кальміуської слободи. До неї була перевезена й церква. Уже в 1771 р. на Кальчику будується млин. Академік Гільденштедт, який в перших числах жовтня 1773 р. подорожував цими

місцями, зазначав, що в “форпості” на Кальміусі сидів полковник з 200 козаками [6, с. 218].

Архівні документи дають підстави стверджувати, що при полковникові були осавул і писар та три їх заступники (сердюк, підосавул і підписар). Це підтверджує висновок знавця історії запорозького козацтва Д. Яворницького, який писав, що паланкову адміністрацію складали "три пани і три підпанки" [18, Т. 1, с. 163-197]. Зовнішньою ознакою влади паланкового полковника був пернач, який він носив за поясом і міг ним до смерті побити козака, який завинив у чомусь. Для ствердження документів, що виходили з-під пера паланкового писаря, використовувалася паланкова печатка. У верхній частині Печатки Кальміуської паланки знаходилось зображення корони, під якою розміщувалося схрещення козацької шаблі зі стрілою, а під ними баский кінь з повернутою назад головою. По боках цього зображення у два рядки розташовувалася аббревіатура “ППКП” (Паланкова печатка Кальміуської паланки). Все це свідчить, що в період Нової Січі функціонувала чітка структура як військової, так і адміністративної влади, яка турбувалася не лише про захист запорозьких “вольностей”, а й про господарське їх освоєння та духовний стан місцевого населення.

Грамота Тимофія Щербацького, митрополита київського, галицького та малоросійського, також дає підстави стверджувати, що серед запорожців були окремі представники різних етносів, однак всі вони приймали християнство за східним обрядом [18, Т. 1, с. 256].

Незважаючи на те, що в роки російсько-турецької війни 1768-1774 рр. запорожці, очолювані П. Калнишевським, надали велику допомогу російській армії, за що у 1772 р. останній кошовий із старшиною отримали високі імперські нагороди, після успішного закінчення війни і переходу Криму за умовами Кючук-Кайнарджійського миру під протекторат Росії, Запорозька Січ стала непотрібною. Як свідчить маніфест Катерини II, з яким вона звернулася до народів Росії з приводу зруйнування Січі, козаки звинувачувалися в таких «преступленнях» проти імперії: 1) вимагали закріплення за ними здавна вживаних ними земель; 2) на цих землях вони селили втікачів з різних місць, збільшуючи таким чином

чисельність населення в межах своїх “вольностей”; 3) цим вони завдали шкоди на декілька сот тисяч карбованців поміщикам створеної фактично на запорозьких землях в 1765 р. Новоросійської губернії; 4) самовладно стали привласнювати собі щойно відвойовані в Туреччини землі між Дніпром і Бугом; 5) стали поширювати свої поселення на землі, що належали до Війська Донського. Враховуючи все це, «мы сочли себя обязанными перед Богом и перед Империею нашею и пред самим вообще человечеством разрушить Сечу Запорожскую и имя казаков от оной заимствованное. Вследствие того 4 июля нашим генерал-порутчиком Текелием с вверенными от нас войсками, занята Сечь Запорожская в совершенном порядке и полной тишине, без всякого от казаков сопротивления, потому что они не иначе увидели приближение к ним войск, как уже повсеместно оными окружены были... Возвещая нашим верным и любезным подданным все сии обстоятельства, можем Мы в то же время им объявить, что нет теперь более Сечи Запорожской в политическом ее уродстве, следовательно и казаков сего имени...» – підкреслювалось у маніфесті [14, с. 683-685].

І хоча козаки не чинили опору російським військам при зайнятті ними Січі, основна частина кошової старшини (за винятком тих, хто зумів потай утекти) була заарештована і відправлена в заслання. Останній кошовий – Петро Калнишевський, якому виповнилося 85 років, був зісланий на Соловецькі острови, де і помер у 1803 р. Частина козаків, не бажаючи здаватися російським військам, підпільними рукавами Базавлука і Дніпра на чайках досягла Чорного моря, а з нього – Дунаю, де й заснувала Задунайську Січ (їхні нащадки й нині живуть у цих місцях).

На запорозьких землях у тому ж 1775 р. царський уряд створив дві губернії (Новоросійську – на правому березі Дніпра й Азовську – на лівому). У наступному році царський уряд розпочав масову роздачу запорозьких земель не лише місцевим державним чиновникам і військовим, але й поміщикам центральних губерній Росії. Найбільше їх було роздано у 1776-1782 рр. Найбагатолюдніші запорозькі поселення, при наявності згоди козаків, уряд переводив у розряд державних або військових поселень. Козацькі зимівники разом з оточуючими їх

землями були роздані в першу чергу місцевій адміністрації та військовим, поміщикам центральних російських губерній, що мали тісні зв'язки з царським двором, місцевій козацькій старшині, яка тісно співпрацювала з царським урядом; а частина пустих земель була відведена під оселі бажаючим оселитися в цьому регіоні. Так, великі козацькі поселення по річці Вовчій – Андріївка і Олексіївна – були перетворені на державні слободи (з такими назвами вони збереглися й нині у Велико-новосіклівському районі Донецької області), а на базі запорозьких зимівників при витоках Кальміусу нащадок Ізюмського полковника Євдоким Шидловський організував два села, з яких одне назвав на честь сина – Олександрівкою, а друге за особливістю місцевості – Крутоярівкою (Олександрівка як селище нині входить до складу Київського району м. Донецька, а на території Крутоярівки в основному розмістився Ворошилівський – центральний район міста).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1998. – Т. 1.- 2.
2. Бойко А. В. Запорозький зимівник останньої чверті XVIII ст. – Запоріжжя, 1995. – 53 с.
3. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1-2.
4. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734-1775. – К., 1961. – 402 с.
5. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII-VIII.
6. Дневник путешествия в Южную Россию академика Гильденштедта в 1773-1774 гг. // ЗООИД. – Одесса, 1892. – Т. 11. – С. 180-228.
7. Історія українського козацтва: нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т.1-2.
8. Історія родного края. – Донецьк, 1998. – 319 с.
9. История Русов. – РИФ «Дзвін», 1991. – 261 с.
10. Карамзин Н.М. История государства Российского. – М.: «Книга», 1988. – 1989.
11. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К.: Знання, 1992. – 185 с.
12. Пірко В. Заселення Степової України в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 1998. – 124 с.
13. Пірко В. Заселення Донеччини в XVI – XVIII ст. – Донецьк, 2003. – 180 с.

14. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – 766 с.
15. Скальковський А. Історія Нової Січі. – Дніпропетровськ, 1992.
16. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. Ф. 229, опис. 1. спр. 10.
17. Щербак В. Українське козацтво: формування козацького стану (друга полов. XV – серед. XVII ст. – К., 2000. – с. 30.
18. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990-1993. – Т. 1-3.

ББК 63.3 (4Укр) 6-21

В.П. Лук'яненко,
*старший викладач Горлівського автомобільно-
дорожнього інституту Донецького національного
технічного університету, аспірант кафедри
історіографії, джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін ДонНТУ*

АГРАРНА ПРОБЛЕМА В ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСТВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

На сучасному етапі розвитку історичної науки пріоритетним є дослідження визначальних складових нашої історії. Для України початку ХХ ст., переважна більшість населення якої в той період займалась сільськогосподарським виробництвом, такою важливою складовою нашого минулого було аграрне питання.

Аграрна історія України минулого століття містить спроби втілити в життя різні програми аграрних перетворень, відображених в діяльності політичних партій, земств, громадських організацій, а також державній політиці, які в науковій оцінці дослідників мали упереджений характер. Але остаточно розв'язати аграрну проблему не вдалося жодному уряду, який перебував при владі в Україні протягом ХХ ст. Як правило, реформування аграрного сектора обслуговувало ті чи

інші цілі певних політичних сил, а тому не могло повністю вирішити дане питання.

Кризовий стан сільського господарства підвищує в суспільстві і наукових колах інтерес до соціально-економічних проблем, особливо до процесу формування ринкових відносин. Явища і процеси, що відбувалися на терені України в минулому, потребують у зв'язку з цим глибоких аналітичних і синтезованих оцінок.

За таких умов зростає інтерес до діяльності земств України другої половини XIX ст. – початку XX ст., які в своїх програмах намагались вирішити одне з найважливіших питань економіки – аграрну проблему.

Інтерес до цієї проблематики посилюється історичним значенням створеної внаслідок земської реформи 1864 р. системи місцевого самоврядування. Земства стали важливим громадським інститутом, у них ми бачимо елементи громадянського суспільства, спробу самоврядування, адже вони сприяли формуванню громадянської самосвідомості. Ось чому вивчення їх досвіду має велике наукове та практичне значення для формування сучасної української правової держави. Саме усвідомлення важливості історичного досвіду земського самоврядування значно активізувало наукові пошуки дослідників в останні роки. Про це свідчить велика кількість праць істориків-науковців, практиків-адміністраторів, проведення науково-практичних конференцій щодо самоврядування тощо. Надзвичайно різноманітний спектр літератури земської тематики, від окремих статей, до великих узагальнюючих праць, ставлять перед дослідниками питання про необхідність їхнього історичного узагальнення. Потреба в такому дослідженні обумовлюється й тим, що до цього часу все ще відсутні праці, які б окреслили цілісну картину вирішення українськими земствами на початку XX ст. аграрного питання.

Зазначена проблема має досить широку історіографію. Вивчення її (проблеми) розпочалося в дореволюційний час. Значний фактичний і статистичний матеріал зібрано в узагальнюючих працях, написаних до ювілею земств [1]. Вони показані як органи місцевого самоврядування, спроможні вирішувати доленосні питання. Взаємовідносини губернських і

повітових земств знайшли відображення у працях М. Авінова, М. Свешнікова, С. Шаха, М.Каришева [2, 3]. Свій погляд на земський рух виклав М. Драгоманов [4]. С. Вітте проаналізував перспективи співіснування урядових установ та органів місцевого самоврядування [5]. Радянська історіографія лише в 1950-ті роки привернула увагу до земств. Праці П. Зайончковського, В. Борисенка, А. Волощенко, А. Катренка та інших, не зважаючи на панування певних ідеологічних схем, в цілому відтворили діяльність цих органів [6]. Чільне місце в емігрантській зарубіжній історіографії земств посідають дослідження О. Моргуна та В. Кедровського. [7]. У сучасній українській історіографії земська проблематика належить до найпопулярніших [8, 9]. Поряд з аналізом діяльності земств щодо розвитку освіти, медицини, агротехніки, зв'язку тощо в літературі не знайшло спеціального відображення розуміння земствами шляхів розв'язання аграрної проблеми. Тому **метою** даного дослідження є з'ясування ступеня усвідомлення земствами аграрної проблеми у передреволюційну добу, визначення шляхів її вирішення.

Джерелами даного дослідження стали документи громадських об'єднань, земств, матеріали судочинства. Вони зосереджені в архівах, насамперед Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, частина їх опубліковані і зберігаються в бібліотеках України, передусім у Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського.

Землеробська праця на початку ХХ ст. у власному господарстві служила головним джерелом селянського добробуту, і тому всі прагнення села були спрямовані до того, щоб вивести селянське господарство із вкрай важкого становища, і поставити його в умови, котрі б забезпечили нормальний і успішний його розвиток. У вироках і петиціях селяни називають себе споконвічними хліборобами, а землеробство – споконвічним заняттям, яке доводиться кидати через нестатки.

Причин занепаду селянського господарства вказувалося багато – податки й оренди, відсутність освіти й спеціальних знань тощо, але всі вони, зрештою, зводилися до однієї – до малоземелля й утисків з боку поміщиків. Сам факт малоземелля

ніким не заперечувався, навіть поміщиками й дворянами. Але якщо всі сходилися у визнанні факту малоземелля, то в оцінці його думки розходилися.

На засіданнях Харківської губернської земської ради 3 квітня й 28 травня 1905 року обговорювалося селянське питання. І з перших зауважень воно звелося до питання про землю. І. К. Грищенко на першому засіданні запропонував порушити питання "зовсім прямо", розглянути принципово, "чи досить у населення землі, чи її недостатньо" [10]. На наступному засіданні М. М. Миклашевський визнав за необхідне полишити правове питання і обговорити питання аграрне. М. І. Ковалевський зауважив, що без нового наділення селян землею обійтися не можна: "Тепер припадає 0,2 дес. на душу населення. За цих умов жодна воля не дасть добробуту". М. М. Медиш погоджується, що "треба спочатку вгамувати голод у землі й паралельно із цим всіма способами допомогти народу підтягтися до самопомоги й самодіяльності" [11]. У визнанні малоземелля в раді не виникало розбіжностей; вони почалися під час обговорення заходів щодо усунення малоземелля, в оцінці малоземелля. Одні вбачали тягар в общинному землеволодінні й пропонували "скасувати як таку громаду"; інші – в дефіциті у населення "самопомоги й самодіяльності"; треті вважали аграрне питання "по суті ще в значній мірі агрокультурним і фінансовим". Далі відстежуються ще більш різні розбіжності. Проф. Левитський визначав дві основні причини селянського об'єднання: малоземелля й неолік творчих сил у самому селянстві, і далі, розвиваючи ці положення, висловив переконання, що "аграрна реформа повинна відбутися на ґрунті приватної власності" і "що тільки латифундії мають бути експропрійовані" [12]. П. А. Петров стверджував, що "правильно поставлене велике господарство дає більше навколишньому населенню, ніж воно саме може одержати, господарюючи по-своєму". А. Є. Єфименко подає історичну довідку, з якої робить висновок, що вимога народу – "земля повинна належати робітникам" є "особливість російського історичного розвитку". Зрештою рада прийшла "до одноголосного переконання", що аграрне питання не можна вирішити "без статистичного дослідження" [13].

Питання було перенесено до повітових економічних рад – Харківської, Зміївської, Куп'янської і Старобільської, на засідання яких були запрошені селяни.

На засіданні Харківської земської ради частина селян вказувала на малоземелля й громаду, як головні гальма в розвитку селянського добробуту. Селяни підняли питання: "Чи бажано збереження общинного землеволодіння при балотуванні питання". Всі селяни висловилися проти збереження як великих, так і дрібних громад, при цьому вказують на закон від 14 грудня 1893 року, що створив примусове общинне землеволодіння. Перед розглядом питання про малоземелля селяни висловили свою точку зору на розміри споживчої земельної норми на родину в 4-5 душ. Із двадцяти свідчень було одне за 4 дес., одне – за 5 дес., вісім – за 6 дес., два – за 8 дес., чотири – за 9 дес. і чотири за 12 дес. Селяни також висловилися з питання про те, хто має право на нове наділення землею, в тому розумінні, щоб ураховувалися всі, хто тягнеться до землі.

На засіданні Зміївської земської ради після тривалих обговорень норма наділу була прийнята в розмірі 20 дес. на родину, або 4 дес. на душу. Рада висловилася за перевагу общинного володіння перед товаришким і подвірним. Стосовно націоналізації рада дійшла висновку, "що населення бажає, щоб уся земля була державною власністю" [14].

Питання про споживчу норму гаряче дебатовалося на засіданні Куп'янської земської ради; думки розділилися. Більшість зупинилися на нормі в 30 дес. А селянин Попов вважав, що селянський двір не в змозі обробити такої площі і пропонував норму в 10 дес. Рада, однак, зупинилася на попередній нормі, але, крім цього, одноголосно визнали необхідним негайно довести наділ малоземельних і безземельних селян до 9 дес. Рада визнала "кращою формою селянського господарства подвірне при подвірному володінні землею". Щодо націоналізації землі члени ради відмовилися висловлюватися, тому що питання мало знайоме населенню.

На засіданні Старобільської земської ради були представлені результати опитування населення з аграрного питання. Повітовий агроном дав зведення близько 400 думок про норми наділу, причому виявилось, що середня норма "для

прогородування" визначається в 1,25 дес. на душу (від 1 до 2 дес.), а для використання робочих сил – 5 дес. на душу. Інший доповідач з того ж питання дав інші дані, добуті також шляхом опитування сільського населення, а саме: для прогородування родини в 5 осіб необхідно 5 дес. землі, а для використання робочих сил – 10, а краще 20 дес. Рада зупинилася на нормі, запропонованій першим доповідачем – по 1,25 дес. для продовольства й по 2,5 для використання робочих сил. Опитування населення про громаду не дало позитивного результату; думки опитаних осіб розділилися навпіл: половина була за громаду й половина проти. Рада одноголосно визнала повну свободу переходу від общинного володіння до подвірного й навпаки. З питання про націоналізацію землі від 30 до 40 % опитаних селян ухилилися від відповіді, тому що не розуміли питання, а інші висловилися за націоналізацію землі, при неодмінній умові, що розподіляти землю на правах оренди будуть не чиновники, а місцеві народні виборні [15]. Селянин С. на засіданні ради поставив запитання, чи має право рада обговорювати питання про визнання землі державною власністю, як питання загальнодержавного значення. Просторість і незрозумілість питання, мабуть, збудила в ньому деякі побоювання. Інший селянин відмовився висловитися щодо націоналізації, оскільки вважав себе не уповноваженим з цього питання, а селянин С. запитав: "Кому вигідно, щоб селянська земля була державною власністю?" [16].

У Катеринославській губернії 12-15 грудня 1905 року відбувалися наради земських гласних під керівництвом голови губернської земської управи з питань державного благоустрою; у числі питань було поставлене й аграрне. Ось постанови, прийняті нарадою: "1) варто наділити землею безземельне й малоземельне сільське населення; 2) безземельними визнаються ті селяни й хлібороби, які живуть у селі, займаються хліборобством і в цей час законного права на землю не мають; 3) збори не в змозі визначити норму, нижче якої господарства повинні вважатися малоземельними; для встановлення цієї норми в повітах мають бути утворені комісії, які зберуть необхідний матеріал; 4) питання про негайне задоволення земельних потреб безземельних і малоземельних селян й інших

дрібних землевласників, а також питання про впорядкування переселення, повинні винесені на обговорення першочергово, для того, щоб Державна Дума виробила закон про обов'язкове відчуження приватновласницьких земель у випадках державної необхідності" [17]. Потім збори висловлюються про порядок розв'язання питання на місцях, про роль земств й селянського банку й про місцеві комісії.

Ананьївське повітове земство Херсонської губернії у надзвичайних зборах 5 лютого 1906 р., обговорюючи питання "про сприяння повітового земства селянському банку в справі допомоги селянам Ананьївського повіту", ухвалило порушити клопотання, щоб розширення селянського землеволодіння було почато з казенних земель. При цьому вказували, що бажано, щоб селянський банк купував нарівні із приватновласницькими землями також землі повітові й монастирські.

На надзвичайних Таврійських губернських земських зборах гласним м. Пастка була внесена пропозиція порушити клопотання про націоналізацію землі; пропозиція була підтримана селянами, але відхилена землевласниками, які становили в зборах більшість [18].

Селянське питання обговорювалося на багатьох земських зборах, і майже скрізь земства доходили висновку про необхідність розширення селянського землеволодіння.

У Миколаївських повітових екстрених земських зборах брало участь до п'ятисот селян із правом дорадчого голосу. Ці надзвичайні збори (10 січня 1906 р.) пройшли дуже жваво, у зразковому порядку й винесли резолюцію, в якій земельне питання вирішувалося в наступних двох коротких пунктах: "1) земля, як дарунок божий, повинна належати всьому народу; 2) тимчасово користуватися землею може тільки землевласник, обробляючи власною працею своєї родини на общинному початку при зрівняльному користуванні нею, а інші, котрі не обробляють своїми руками землю, мають право будівництва на ній необхідного житла [19].

Таку ж резолюцію винесла нарада із селянами Кременчуцької повітової земської управи. А пункт сьомий пропонував розв'язати аграрне питання в такий спосіб: "Для усунення волаючого нестатку в землі й несправедливості в

користуванні нею необхідно, щоб всі землі, чи то державні, удільні, кабінетські, чи приватновласницькі, були визнані народними й передані йому безплатно; закони про користування землею мають бути встановлені установчими зборами" [20].

Таким чином, на початку ХХ ст. аграрне питання зробилося "цвяхом" не тільки земських зборів, але й усякого роду нарад, мітингів, на яких обговорювалися поточні державні питання. Аграрне питання на земських зборах було одним із найважливіших, але активності в його вирішенні, проаналізувавши різноманітні джерела, ми не простежуємо. Обговорення шляхів вирішення аграрної проблеми відбувалося в'яло; широка постановка питання викликала глуху й рішучу опозицію в більшості зборів, які намагалися ухилитися від розгляду питання у всій його повноті. У жоднім питанні місцевого життя земство не почувало себе таким відірваним від населення і його кровних інтересів, як у питанні про землю. Земські наради з аграрного питання оживали тільки тоді, коли в нарадах брали участь представники селян, і тому в більшості земств обговорення аграрного питання переносилося в економічні ради й приватні наради за їхньої участі. Такі наради виносили більш певні постанови, ніж земські збори у звичайному їхньому складі. Присутність на земських нарадах селян скрізь надавало рішенням силу, змістовність і рішучість. Чим більше було селян, тим більше послаблявся вплив земців на результат наради, і резолюції вироблялися в дусі дуже широких, але невизначених вимог. Аграрне питання на початку ХХ ст. обговорювалося на дуже багатьох земських зборах, і майже скрізь земства доходили висновку про необхідність розширення селянського землеволодіння.

На початку ХХІ ст. реформування аграрного сектора є надзвичайно актуальним для нашої держави. Вивчення досвіду діяльності земств, розробки проектів перетворень у даній сфері та втілення їх в життя, повинно бути вартим уваги не лише дослідників, а й відповідних державних структур. Це допоможе краще зрозуміти сутність тенденцій нинішнього розвитку сільського господарства України, дозволить уникати попередніх помилок і прорахунків на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мордовцев Д. Десятилетие русского земства. 1864-1875. – СПб., 1877. – 374 с.; Веселовский Б.Б. История земств за сорок лет: В 4 т. – СПб.: Изд. О. Поповой, 1911.; Юбилейный земский сборник / Под ред. Б. Веселовского, З. Френкеля. – СПб.: Изд. О.Поповой, 1914. – 467 с.; Милов Г. К 50-летию учреждения земства // Черниговская земская неделя. – 1914. - №1, 3, 5, 7.; Львов Г., Полнер Т. Наше земство и 50 лет его работы. – М.: Задруга, 1914. – 60 с.
2. Свешников М.И. Программа сведений для истории земских учреждений в России. – СПб.: Тип В. Демикова, 1890. – 36 с.; Шах С. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств // Русская мысль. – 1900. – Кн. 2. – С. 80-94.; Авинов Н. К вопросу о взаимных отношениях губернских и уездных земств. – Саратов: Изд. Саратов. зем. Недели, 1904. – 90 с.
3. Карышев Н. Земские ходатайства 1864-1884 гг. – М.: Изд. кн.. маг. А. Ланга, 1890. – 272 с.
4. Драгоманов М.И. Земский либерализм в России // Собр. полит. соч.: В 2 т. – Paris: Освобождение, 1906. – Т. 2. – 874 с.
5. Витте С.Ю. Самодержавие и земство. – Штудгарт: Заря, 1903. – 212 с.
6. Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Укравіні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наук. думка, 1974. – 222 с.; Катренко А.М. Земський буржуазно-ліберальний рух на Укравіні в 70-80-х рр. XIX ст. // Вісник Київ. ун-ту. Істор. науки. Серія історія. – К., 1975. – Вип. 17; Борисенко В.Й. Боротьба демократичних сил за народну освіту на Укравіні в 60-80-х роках XIX ст. – К., 1980.
7. Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – Мюнхен, 1969. - № 1-3. – С. 56-68.; Кедровский В. Обрисы минувшего // Константи. – 1996. - № 2. – С. 67.
8. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 1999. – 197 с.
9. Рахно О. Листи Олександра Русова до Іллі Шрага // Сіверянський літопис. – 1999. - № 2. – С. 142-147.; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства початку XX ст. (за спогадами М. Могилянського) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 4. – С. 135-139.; Дмитренко О. Роль земства у розвитку селянської кооперації на Чернігівщині (1865-1917 рр.) // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 45-53.; Половець

- В. Федір Михайлович Уманець: громадська та наукова діяльність (1841-1918 рр.) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 1. – С. 97-121.
10. Обзор экономических мероприятий харьковского земства. – Харьков, 1906. – С. 109-110.
11. Там само. – С. 117.
12. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей. Т. 2. – М.: Беседа, 1907. – С. 375.
13. Центральний державний історичний архів України (ЦДАК України), ф. 2023, оп 1, спр. 57, арк. 178.
14. Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 82, оп. 1. спр. 116, арк. 2-3.
15. ЦДАК України, ф. 1475, оп. 2. спр. 317, арк. 127.
16. ДАХО, ф. 304, оп. 2. спр. 213, арк. 16.
17. Протоколы общего собрания земских гласных Екатеринославской губернии 12 – 15 декабря 1905 г. – Екатеринослав, 1906. – С. 30-32.
18. ДАХО, ф 5, оп. 1. спр. 14, арк. 20-21.
19. Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос. Сб. статей. – С. 380.
20. Там само. – С.382.

ББК 63.3 (4Укр) 6-21

В.П. Лук'яненко,
*старший викладач Горлівського автомобільно-
дорожнього інституту Донецького національного
технічного університету, аспірант кафедри
історіографії, джерелознавства та спеціальних
історичних дисциплін ДонНТУ*

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ПОГЛЯД ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ НАУКОВЦІВ

ХХ ст. закінчувалося під знаком жвавих дискусій і роздумів навколо проблем подальшого розвитку країни. Закінчувалося майже так, як і починалося. Наприкінці ХІХ – на

початку ХХ ст. в суспільно-політичному житті українських губерній Росії розгорнулася полеміка з приводу аграрної проблеми. Вона стала проявом спроб вирішення вибору моделі майбутнього суспільно-економічного розвитку і не була випадковою. Адже основою феодальних пережитків і матеріальним оплотом панування самодержавства був аграрний уклад в економіці Російської імперії. Тому центральною ланкою перетворень і запорукою подальшого оновленого розвитку країни було вирішення аграрно-селянської проблеми, оскільки йшлося про докорінні зміни в житті селянства – найчисельнішого класу тогочасного суспільства, зайнятого в основній галузі господарства. До селянської проблеми, як головної в суспільному житті, зводилися всі інші: економічні, соціальні та політичні. Без її вирішення неможливим було просування уперед в індустріальному розвитку, загальна модернізація країни і подолання її відсталості. Видатні діячі, державні установи, земства і земські службовці, науковці та представники громадських об'єднань пропонували свої шляхи виходу з кризового становища.

Обрана для дослідження проблема має історіографію, яка бере початок у радянській добі. Протягом 60-х – середини 80-х рр. ХХ ст. було опубліковано ряд ґрунтовних монографій з проблеми [1]. Протягом останнього десятиліття опубліковані праці В. Коновалова, А. Павка, О. Ресента [2]. Їхні автори виконали ґрунтовні дослідження аграрного питання та урядових реформ в аграрному секторі на початку ХХ ст., етапи розробки програмних документів політичних партій в Україні на початку ХХ ст., в тому числі тих, що мали стосунок до реформування аграрного сектора.

Основним джерелом даного дослідження послужили праці дореволюційних авторів, першими з яких були М. Порш і П. Маслов, які проаналізували розподіл земельної власності між станами, процес соціальної диференціації селян українських губерній, наявність резерву земель для задоволення земельного голоду в Україні, селянські вимоги щодо земельної реформи, вимоги політичних партій щодо розв'язання аграрної кризи [3].

Складовою селянської проблеми було аграрне питання, яке охоплювало весь комплекс економічних відносин у

сільському господарстві. Саме воно, відіграючи на певних етапах вирішальну роль у розвитку тих чи інших подій, разом з наявністю різних факторів соціально-політичного, національного, культурно-просвітницького характеру створювало цілий комплекс перешкод на шляху подальшого розвитку країни, які і складали аграрно-селянську проблему.

Якщо порівняти середній земельний наділ на одне господарство на початку XX ст. в різних країнах світу, то виявиться, що селянство України мало не такі вже й дрібні наділи. Д.К.Пестржецький, аналізуючи статистичні дані 1905 року щодо землеволодіння, вказує, що Росія й Україна в тому числі, посідали не останнє місце за розмірами господарств, але в інших країнах – Данії, Бельгії, Австрії, Німеччині, Іспанії, Угорщині, Алжирі, землеробське населення не страждало на малоземелля і не висувало вимог додаткового наділення землею.

Цікаво, що у 1895 р. у Німеччині нараховувалося 4 251 408 господарств, які володіли ділянками до 4,6 дес., середній же розмір землеволодіння дорівнював 2,2 дес. Вони складали 76,5 % від загальної кількості господарств, тобто були основою сільськогосподарського виробництва. А в українських губерніях Росії в 1905 р. господарства пересічно площею в 4,4 дес. становили 63% від загальної кількості і хоча вони були краще забезпечені землею, ніж німецькі селяни тієї ж категорії, радянська історіографія віднесла їх до розряду бідняцьких господарств, оскільки вони ледве-ледве зводили кінці з кінцями [4]. Якщо проблема полягала не в кількості землі, тоді в чому ж? У деяких дослідженнях дореволюційних науковців зазначалося, що причиною кризового стану сільськогосподарського виробництва українських губерній на межі XIX і XX ст. було аграрне перенаселення. На наш погляд, це дещо спрощений підхід. Аграрне перенаселення справді мало місце, але воно було лише "верхівкою айсберга", оскільки виникло внаслідок дії значно глибших причин.

На думку багатьох дореволюційних авторів, вирішення аграрної кризи, полягало не в розширенні селянського землеволодіння, а в сукупності заходів економічного і культурного порядку, що допомогли б населенню реформувати своє господарство в напрямку, відповідному тогочасним умовам і

насамперед – тодішній щільності населення. О. А. Кауфман стверджував: "Не земля, а культура – от у чому рішення аграрного питання". Він рішуче не поділяв поширеної віри в рятівну силу "землі" і "багатоземелля". Якщо він і виступав діяльним прихильником розширення селянського землеволодіння, то, залишаючи осторонь випадки абсолютного малоземелля, головним чином тому, що культурне і економічне піднесення вимагали більш-менш тривалого часу і збільшення землеволодіння [5].

Професор В. Ф. Левитський у праці "Къ решению аграрного вопроса" зазначав, що для того, щоб не повторити помилок селянської реформи 19 лютого 1861 р., необхідними супутниками наступної земельної реформи мають бути: широкий розвиток народної освіти, всесвітня організація агрокультурної допомоги населенню засобами держави і земств, широке введення меліоративного кредиту, здійснення політичних свобод з усуненням всіх недоліків адміністративного і правового устрою взагалі і тих його сторін, котрі безпосередньо торкалися селянства [6].

Професор А. І. Чупров у роботі "К вопросу об аграрной реформе" не тільки вказує найефективніші, на його думку, способи здійснення аграрної реформи, а й підкреслює, що сама по собі реформа не може привести селянство до бажаного добробуту. Покращення побуту селян могло бути досягнуто лише при сумісних діях аграрних перетворень з агрокультурними [7].

Дослідник-аграрій П. Лохтін свого часу зазначав, що специфічна різниця, яка спостерігалася між Російською державою та іншими країнами в сільському господарстві "цілком пояснюється пануючими в цій сфері середньовічними звичаями" [8]. Інший дослідник С. Бехтєєв висловився з цього приводу так: "...Культурний рівень селянського господарства не пішов далі XVI століття. Але що було добре тоді, те нікуди не годиться зараз" [9]. Отже, далекоглядні дореволюційні політичні діячі та вчені розуміли, що необхідно було в цілому підняти культуру сільського господарства, матеріально та організаційно допомогти селянинові за рахунок заохочувальної політики держави.

С. С. Бехтєєв вважав, що якісна різниця систем господарювання в Європі і в Росії яскраво проявлялася у

результатах праці хліборобів. Середній урожай з десятини землі в країнах з інтенсивним землеробством в 1,2-2,7 раза перевищував той же показник по Україні, селянство якої використовувало традиційні форми обробки землі. Взагалі Росія значно відставала від розвинутих країн. Про співвідношення рівня врожайності говорять такі дані: до Першої світової війни врожайність пшениці в Англії та Німеччині була вище, ніж у Росії, втричі; у Франції – майже вдвічі. Урожайність жита у Німеччині була вищою приблизно вдвічі, у Франції – майже в 1,5 раза. Якщо прийняти пересічну світову врожайність за 100%, то в довоєнний час по шести головних землеробських культурах вона була такою: в Бельгії – 221, у Німеччині – 179, у Франції – 123, у США – 108, у Росії – близько 75 %. У той час, як у країнах з інтенсивним землеробством селяни застосовували багатопільну систему, з широким використанням травосіяння, в українських губерніях Російської імперії під паром перебувало 40,7 млн. дес. землі, тобто 39% землі не давали прибутку [10].

П. Лохтін зазначив, що на початку ХХ ст. з 100 дес. придатної для обробки землі в Голландії перебувало під паром 1,5 дес., в Англії – 2, в Бельгії – 2,8, у Німеччині – 6, у Данії – 7,3, у Франції – 13, в Україні – 11,8, у Росії – 60,6 дес. [11]. Отже, в західноєвропейських країнах під паром перебувала незначна частина земель. Хоча українські губернії на загальному тлі виглядали значно краще, ніж Росія в цілому, не слід забувати, що з урахуванням перелогових земель, майже відсутніх у Європі, загальна площа земель, що не приносила жодного прибутку, складала в українських губерніях 25,4 дес. на кожні 100 дес. придатної для обробки землі. Тобто чверть придатних земель України просто не використовувалася.

Таким чином, у той час як розвинуті країни переходили до виробництва більш цінних, ніж зерно, продуктів тваринництва, аграрний сектор України, скутий феодальними формами виробництва, слабо реагував на зміни у світовій сільськогосподарській кон'юнктурі. Про це свідчить факт, наведений М. Лещенком: наприкінці ХІХ ст. площі пасовищ скоротилися з 13,3 до 2,7 млн. дес., або майже в 5 разів [12]. Про незначну роль тваринництва в сільськогосподарському виробництві говорить і майже повна відсутність сіножатей,

тобто площ з вирощування кормів для худоби. У 1887 р. вони склали лише 4,7% орної землі. Намагаючись звести кінці з кінцями, хлібороби орали їх заради підвищення обсягів урожаю, іншими словами – намагалися вирішити проблему на основі старих, малоефективних методів, що лише поглиблювало кризу. Другорядне становище скотарства не могло не позначитися на його якості. Так, за твердженнями дореволюційних науковців, на початок ХХ ст. вага однієї голови рогатої худоби на півдні України і Росії складала від 16 до 20 пуд., тоді як за кордоном цей показник був значно вищим, зокрема в Швейцарії – 20-30 пуд., в Англії – 30 і навіть 40 пуд. [13].

Водночас М. Лещенко відзначив, що в пореформенні роки інтенсивні форми господарювання поступово впроваджувалися і в сільськогосподарське виробництво України. Передусім це мало місце в господарствах поміщиків і заможних селян. Автор наводить слова міністра землеробства з доповіді цареві про стан сільськогосподарського виробництва в Росії у квітні 1880 р. про те, що за останні роки помітне суттєве поліпшення: "Воно переходить від рутинних засобів до більш удосконалених. Трипільна система в багатьох місцевостях змінюється багатопільною, вводиться травосіяння, яке сприяє розвитку тваринництва, ручна праця поступово скорочується через впровадження сільськогосподарських машин". Безумовно, це істотно впливало не лише на підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, а й на вдосконалення його структури. М. Лещенко наголосив і на помітному розширенні виробництва технічних культур. З них найбільшого розвитку в українських губерніях набуло вирощування і переробка цукрових буряків. З 1862 р. і до початку ХХ ст. площа посівів цієї культури збільшилася з 36,1 до 350,1 тис. дес., тобто майже в 10 разів. На Правобережній Україні протягом 40-90-х рр. ХІХ ст. вона зросла майже в 20 разів. Цікаво, що з 7,2 млн. берківців (10 пуд.) цукрових буряків, що збиралися на початку 1870-х років на Правобережжі, 3,2 млн. берківців або 45 % загальної кількості вирощувалося в селянських господарствах [14].

У наступні роки питома вага селянських господарств у вирощуванні технічних культур неухильно зростала і наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. посідала вже досить помітне місце. Однак,

рівень споживання технічних культур та продуктів їхньої переробки був ще дуже низьким. М.А. Рубакін вказує, що хоча споживання цукру в Росії зростало найбільше з усіх європейських країн, але у 1860 р. жителі імперії споживали в 3,8-12,8 разів менше цукру, ніж населення розвинутих країн і через 27 років цей розрив був ще досить значним: 2,8-10,1 разів [15].

Як засвідчує дореволюційна історіографія, в цілому процес інтенсифікації лише починався (переважно в поміщицьких маєтках та господарствах заможних селян) і в порівнянні з сільським господарством головних європейських держав відповідна галузь української економіки мала все ще екстенсивний характер. На думку дореволюційних авторів, екстенсивні форми землеробства, поширені у більшості селянських господарств України, були головною причиною гальмування розвитку сільськогосподарського виробництва. Після реформ 60-70-рр. XIX ст., з розвитком товарно-грошових відносин в економіці імперії середньовічні форми обробки землі стали, по суті, рудиментами в аграрному виробництві. Та процес їх відмирання відбувався дуже повільно. Продукти землеробства, які отримувалися при веденні екстенсивного господарства, вже ледве задовольняли потреби селян.

Отже, суть аграрного питання – економічного аспекту комплексної аграрно-селянської проблеми – дореволюційними науковцями зводилася до того, що основним гальмом у розвитку аграрної галузі були пережитки феодалізму у вигляді екстенсивних форм сільськогосподарського виробництва. Це підтверджується і тим фактом, що в той період у розвинутих країнах світу землі на душу населення було набагато менше, але інтенсивна система землеробства давала можливість пристойно жити і земельне питання не стояло там так гостро, як в Україні чи Росії.

Розв'язати аграрну кризу, на думку дореволюційних науковців, можна було лише низкою заходів економічного, соціального, політичного, правового, національного і культурного характеру. Впровадження їх у життя зробило б селянина вільним господарем на своїй землі і повноправним громадянином. Вирішення аграрного питання лежало на шляху до створення необхідних умов для інтенсифікації сільськогосподарського виробництва (закріплення земель у приватну

власність, хуторизація селянських господарств, надання селянам дешевих довгострокових кредитів тощо) разом з розвитком інших галузей економіки, в першу чергу, промисловості.

Отже, аналіз дореволюційної літератури свідчить про постійне перебування аграрного питання в центрі уваги дореволюційних науковців. Ці праці містили багатий фактичний матеріал, цікаві спостереження і ґрунтовні висновки. Вивчення поглядів дореволюційних науковців щодо аграрного питання в українських губерніях Росії на початку ХХ ст., не зважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним при формуванні нинішньої аграрної політики, виходячи з історичного досвіду минулого. Перспективи вивчення досліджуваної теми пов'язані з тим, що аграрна реформа сьогодні повинна стати одним із пріоритетних напрямів трансформації економіки України. Маючи унікальні природно-кліматичні умови, найкращі в світі чорноземи, Україна повинна використати свої потенційні можливості для того, щоб стати потужним виробником екологічно чистої, конкурентоздатної сільськогосподарської продукції в Європі, що в свою чергу, повинно дати поштовх для розвитку ряду галузей економіки. Досягти вказаної мети можливо лише за умови повного завершення аграрних перетворень і приведення аграрного сектора у відповідність з сучасними ринковими умовами. Здійснюючи реформи в агропромисловому комплексі України на сучасному етапі, необхідно вивчати і враховувати історичний досвід проведення перетворень в даному секторі економіки з метою використання актуальних на сьогодні елементів.

Таким чином, аналіз усвідомлення та мотивації аграрної кризи дореволюційними науковцями на початку ХХ ст., не зважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним у деяких своїх аспектах при формуванні нинішньої аграрної політики, виходячи з історичного досвіду минулого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. ХІХ ст.). – К., 1970. – С. 11-15; Його ж. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.

– С.15-19; Сенчакова Л.Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. – М., 1989. – С. 4-10.

2. Коновалов В.С. Крестьянство и реформы (Российская деревня в нач. XX в.): Аналитический обзор. – М. : ИНИОН РАН, 2000. – 384 с., Павко А. Історія політичних партій, організацій і рухів в Україні у XX ст. (теоретично-методичні аспекти проблеми) // Проблеми освіти. Наук. метод. зб. – К., 1995. – 260 с., Україна в імперську добу (XIX - початок XX ст.) / О.П Реєнт; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 338 с.

3. Порш М. Статистика землевладіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності. – К., 1907. – 280 с., Маслов П.П. Аграрный вопрос в России. – СПб.: Тип. общественная польза, 1906. – 462 с.

4. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60-90-ті рр. XIX ст.). – К., 1970. – С. 11–15; Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977. – С. 15-19.

5. Кауфман А.А. К вопросу о культурно-хозяйственном значении частного землевладения. – М. : Леман и Сахаров, 1919. – С. 18.

6. Левитский В.Ф. Аграрный вопрос в России // Бретер Л.К. Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос: Т. 2 – М. : Беседа, 1907. – С. 223.

7. Чупров А.И. К вопросу об аграрной реформе // Бретер Л.К. Брун М., Воробьев Н.И., Герценштейн М., Ден В.Э. Аграрный вопрос: Т. 2 – М. : Беседа, 1907. – С.8.

8. Лохтин П. Состояние сельского хозяйства в России сравнительно с другими странами. Итоги к XX веку. – СПб., 1901. – С. 308.

9. Бехтеев С.С. Хозяйственные итоги истекшего сорокалетия. – Т. II. Вопрос земельный. – СПб, 1906. – С. 146.

10. Сборник по сельскому хозяйству России и иностранных государств. – Пг., 1917. – С. 117-118.

11. Лохтин П. Вказ. праця. – С. 147; Бехтеев С.С. Вказ. праця. – С. 76.

12. Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – С. 55.

13. Хромов П.А. Экономическое развитие России. – С. 348.

14. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – С. 54.

15. Рубакин Н.А. Россия в цифрах. Страна. Народ. Сословия. Классы. Опыт статистической характеристики сословно-классового состава населения русского государства. (На основании официальных и научных исследований). – СПб., 1912. – С. 29.

В. Є. Сусліков,

*Донецький юридичний інститут Луганського державного
університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дидоренка*

ЗАКОНОДАВЧІ АКТИ РОСІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СОЛЯНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У XVIII СТ.

Соляні промисли були чільним елементом економіки Донбасу XVIII ст., аж до занепаду виробництва у зв'язку з вичерпанням традиційних джерел палива для виварки солі. Розташовані в межах російського впливу, Тор і Бахмут постійно привертали увагу уряду, що ставив за мету якомога повніший контроль за даним регіоном. Саме завдяки соляним озерам Донеччина стала першою в українському Степу складовою загальноросійської адміністративної системи з утворенням у 1708 р. Бахмутського повіту. Майже до середини XVIII ст. соляна промисловість фактично одноосібно забезпечувала господарський розвиток цього регіону.

У історіографії півдня України розвитку соляної промисловості протягом XVIII ст. цілком виправдано надавалася велика увага від самого початку регіональних досліджень. Вже А. Скальковським було написано спеціальну працю з цього питання, в якій широко використано російське законодавство [1]. Відомі дослідники історії Слобідської України Д. Багалій та А. Слюсарський також не обійшли увагою розвиток соляного виробництва, хоча й надавали головну увагу переважно більш раннім періодам існування промислів [2]. Серед вчених радянського періоду соціальним аспектам соляного виробництва та проблемам комплектування заводів робочою силою присвячено спеціальні праці Є. Черкаської та О. Цукерника [3]. У сучасній українській історіографії найбільша увага цій проблемі приділена у роботах В. Пірка, в яких не лише простежено історію промислів, починаючи з XVII ст., але й докладно вивчено технічний стан виробництва на

різних етапах існування заводів та досліджено заходи із забезпечення їх робочою силою. Остання підсумкова робота В. Пірка та М. Литвиновської з цієї теми є водночас найбільш репрезентативною у плані використання законодавчих актів у якості джерела [4].

Виходячи з такого стану вивчення проблеми, ми ставимо у якості завдання нашої роботи аналіз комплексу російських законодавчих актів як джерела з історії соляної промисловості Донеччини у XVIII ст.

Джерельною базою роботи є сукупність законодавчих актів російської держави XVIII ст., передусім опублікованих у межах збірки “Повне зібрання законів Російської імперії” та інших виданнях.

Порівняно пізня інкорпорація більшої частини південноукраїнських земель до складу Російської імперії обумовила нерівномірність хронологічного розподілу російських законодавчих актів, присвячених економічному розвитку даного регіону. Доволі тривалий час уряду доводилося дбати майже виключно про військову складову колонізації, полишаючи питання господарського розвитку на майбутнє. Це призвело до значної як хронологічної, так і тематичної асиметрії комплексу законодавства з питань реформування промислового виробництва і сільського господарства.

Загалом сукупність законодавчих актів цієї групи складає 40 документів, що за походженням розподіляються таким чином:

- Іменні – 23;
- Сенатські – 14;
- Статут – 1;
- оголошені з Комерц-колегії – 2 (причому обидва присвячені соляному виробництву).

Тематично законодавство даної групи охоплювало такі питання:

- соляне виробництво – 29 актів;
- запровадження нових галузей виробництва – 5;
- лісове господарство – 3 акти;
- обмеження або дозвіл на винокуріння – 2 укази;
- селітряне виробництво – 1 документ.

Як бачимо, у законодавстві з господарського розвитку краю акти про соляну промисловість вирізняються за чисельністю. Варто зазначити, що для них характерна й хронологічна нерівномірність розподілу – біля чверті актів (10 з 29) зосереджено у проміжку 1740-1748 рр. Пояснити це можна тим, що у цей час по закінченні війни 1735-1739 рр. відбувалася реконструкція заводів, що активізувало урядову увагу до них. Натомість законодавство щодо інших галузей як промисловості, так і сільського господарства відзначається крайнім ступенем несистематичності.

Отже, більшу частину століття промисловість півдня України була презентована в імперському законодавстві єдиною галуззю – солеварінням у Бахмутському повіті. Фактично до 1762 р. дана група джерел майже виключно присвячена розвитку соляної промисловості на Торських та Бахмутських промислах, чому сприяла їх наближеність до російських кордонів та важливість соляного виробництва для внутрішнього ринку. Після передачі Бахмутських заводів у казну в 1704 р. уряд постійно, хоча й не завжди ефективно, дбав про розвиток виробництва солі та забезпечення заводів робітниками.

У масиві законодавства, що регулювало розвиток соляного виробництва на зазначених промислах, можна виокремити три групи. Першу, найчисельнішу, складають акти, покликані вирішити головну проблему казенного виробництва, розташованого у малонаселеній місцевості – питання робочої сили. Друга група стосується питань торгівлі сіллю, митних зборів та цінової політики. Третю групу складають нечисельні закони про технічний розвиток промислів, екстенсивність якого врешті-решт призвела до їх занепаду.

Вперше питання забезпечення робочою силою розглядалося в указі Комерц-колегії від 31 січня 1721 р., хоча швидше у негативному плані – постанова була відповіддю на скаргу адміністрації Харківського полку від 1 грудня 1720 р. на дії ландрата М. Вепрейського та коменданта Бахмутської фортеці С. Чиркова, що, серед інших зловживань, забирали з укріплень по 50-100 козаків, нібито для захисту промислів, а насправді використовували їх в якості безкоштовної робочої сили на Бахмутському солеварному заводі, через що зокрема

збільшилася кількість втікачів. Хоча кадри заводів повинні були комплектуватися з приписаних до них населених пунктів, Вепрейському явно було простіше мати справу з військовими, ніж з “вільними обивателями”. Колегія заборонила застосування праці козаків, але не запропонувала власного джерела комплектування заводів робітниками [5]. Натомість “Статут про сіль” від 31 грудня 1727 р. дозволяв здавати соляні сковороди в оренду, аби за рахунок “вольноварщиків” компенсувати проблеми з кадрами [6]. Нетипове для російського уряду сприяння приватній ініціативі на казенному виробництві, що пояснюється дозволом того ж 1727 року на вільний продаж солі, швидко поступилося звичним адміністративним методам. На основі доповіді Соляної контори від 3 січня 1732 р. було видано сенатський указ від 14 січня 1732 р., яким скасовувалося забезпечення Бахмутських заводів селянами з приписних поселень, натомість Ізюмський, Рибинський та Харківський полки зобов’язані були висилати на заводи почергово по 200 чоловік на рік, встановивши їм платню на рівні робітників, що прибували раніше до Бахмуту зі Слобожанщини [7]. Такий метод забезпечення заводів робітниками зберігся і після віддачі того ж року виробництва солі на відкуп Василю Озерову з компанією. В “Кондиціях” 21 грудня 1732 р. пункт 14 підтверджував наказ Слобідським полкам про висилку працівників, що мало стабілізувати прибутки (в постанові зазначається, що в залежності від кількості солеварів, збори до казни коливалися від 35 до 69 тисяч карбованців на рік) [8].

У період чергової російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Бахмутські та Торські соляні заводи доволі сильно постраждали не тільки від військових дій, але й від невисилки робітників. У російських законодавчих актах зафіксоване певне протистояння між урядом, що мав виконувати “кондиції” з постачання робочої сили на виробництво солі, та слобідською адміністрацією. Тому іменним указом від 31 липня 1734 р. підтверджувалася вимога висилки працівників зі Слобожанщини, в той же час дозволялося замінювати вибулих на час війни козаків їх родичами, а також приймати на роботу українців з Гетьманщини [9]. Того ж року було видано ще один указ на ту ж тематику – від 16 вересня 1734 р., яким обов’язок посилати працівників

розширили на всі п'ять слобідських полків, що свідчить про загострення проблеми робочої сили [10]. Натомість в тексті указу від 27 лютого 1735 р. наявна доповідь командувача слобідськими полками князя Шаховського від 22 вересня 1734 р., а також доповідь “компанійців” та “мненіє” Соляної контори, що яскраво ілюструють протилежні погляди на шляхи вирішення цього питання. Шаховський пропонував перекласти обтяжливий “податок працівниками” з утримання заводів на українців Бахмутської провінції, яких за переписом 1732 р. нарахували 2 718 чоловічих душ. Натомість Соляна контора ж нагадала, що навіть на момент підписання постанови 1732 р. з 5 744 душ Бахмутських жителів після рекрутських наборів в 3 281 особи тими, що залишилися (“старими, малолітніми та незаможними”), комплектувати заводи робітниками було неможливо. Що ж стосувалося наляканих перспективою втрати більш-менш стабільного джерела робочої сили компанійців, то вони, посиляючись на неможливість приписних українців, що не мали коней, а отже, не могли доставляти дрова, висунули дуже оригінальну та показову тезу про те, що “малоросіяне по обыкности своей так ленивы”, що за звичну мізерну платню добровільно на заводи не наймаються, а за відсутності кріпацтва примусово поставити їх до роботи неможливо [11]. Маючи побоювання втратити прибутки, Соляна контора прийняла на віру непереконливу аргументацію компанійців, і запропонувала продовжити висилку 600 козаків на рік з усіх слобідських полків. До завершення війни 1735-1736 рр. укази щодо висилки працівників видавалися ще двічі – 28 лютого та 21 червня 1737 р., якими підтверджувався порядок надання робочої сили [12].

Після повернення заводів у 1742 р. у державну власність питання кадрового забезпечення для уряду знову актуалізувалося. Через великі людські втрати під час війни довелося припинити комплектування заводів за рахунок слобожан. Виданий 20 лютого 1744 р. сенатський указ наголошував на необхідності висилки робітників з приписних селищ Воронезької провінції, притримавши козаків в Бахмуті, “дабы в солеварении перерыва не учинилось” [13]. Стосовно ж ковалів, що мали ладити сковороди, то за указом 7 травня 1744 р. їх повинні були щороку висилати з Єльця [14]. Указом

від 5 жовтня 1744 р. Сенат, зазначивши, що “Бахмутская провинция за малолюдством пришла в разорение”, підтвердив своє рішення, визначивши кількість робітників – по 600 осіб на рік з Белгородської та Воронежської губерній, а саме з поселених там українців [15]. Втім, у наступному указі від 16 листопада 1744 р. Сенат пропонував, зважаючи на великі прибутки саме від вільної виварки солі, а не з казенного виробництва, знов передати заводи в кампанію, цього разу поклавши обов’язок забезпечувати заводи робітниками на нових власників (охочих, втім, так і не знайшлося) [16].

Адміністративні заходи, судячи з текстів пізніших актів, не були достатньо ефективними. Так, указом Сенату від 26 листопада 1745 р. нагадувалося про необхідність висилки на соляні заводи по 300 осіб на рік з волами та кіньми з Белгородської губернії та Бахмутської провінції, а з Воронежської губернії – 100 осіб з кіньми на рік. В документі зазначалося, що українців, на яких і покладався цей обов’язок, у Воронежській та Белгородській губерніях поселено відповідно 9 565 та 82 811 чоловік, отже, всі можливості для постачання працівників існують, в той час як за рапортами воєвод, на той момент в Бахмуті перебувало 63 працівники, а в Торі взагалі шестеро [17]. Подібні факти доводять, що, навіть беручи до уваги велику кількість втеч під час висилки працівників, губернська адміністрація не надто переймалася долею соляних заводів, прибутки з яких відходили до Соляної контори.

Зважаючи на це, а також на зростання чисельності місцевого населення, 6 червня 1765 р. Сенат відповідним указом запропонував розпустити по домівках висланих на соляні заводи українців, яких через простій виробництва почали використовувати не за призначенням [18]. Підґрунтям для такого рішення стало й збільшення кількості солеварів (близько тисячі), причому в даному випадку дії уряду носили дуже невиважений характер – адже вислані на заводи працівники займалися не солеварінням, а доставкою дров та іншими допоміжними роботами, що й складало головну проблему виробництва. Можливо, що Соляна контора і відновила б “централізоване” забезпечення заводів кадрами, але початок війни дав змогу місцевій владі успішно саботувати всі подібні

ініціативи. Негативний вплив подібної політики на рівень виробництва яскраво простежується у цифрових даних, поданих у черговому “Статуті про сіль” від 16 липня 1781 р. [19]:

Таблиця 1.

Завод	Продано солі, пудів									
	1765	1766	1768	1769	1770	1771	1772	1773	1774	1775
Бахмутський	168995	199853	247970	263944	108918	15117	5178	1600	8290	12221
Торський	41330	67552	53286	66523	60041	7557	23086	70282	8287	1606

Як бачимо, в результаті втрати головної маси робітників, в Бахмуті та Торі соляне виробництво зменшилося практично вдсятеро, і не дивно, що в тому ж “Статуті” заводи не внесено у перелік постачальників солі для Новоросійської губернії.

Друга група законодавчих актів, що регулювали торгівлю бахмутською та торською сіллю, теж доволі чисельна, що свідчить про намагання уряду підтримувати казенні заводи не лише в забезпеченні безперервного виробництва, але й сфері збуту продукції.

Вже згаданий указ від 31 січня 1721 р. розкриває методи збуту солі, використані Вепрейським та Чирковим. Згідно документу, вони наказали Харківському слобідському полку купувати лише бахмутську сіль, встановивши навіть чітку квоту – “взявши дворовую ведомость, положили на каждый двор по 4 пуда в год”, що в цілому складало 24 092 пуди на рік. До всього запропонована ландратом ціна в 8 алтин 3 деньги за пуд значно перевищувала вартість солі, що привозилася з Гетьманщини (3 алтини 2 деньги за пуд), за умови самовивозу солі, що також коштувало до 5 денег за підводу, про що полкова адміністрація висловила так: “а то весьма обывателям тягосно и несносно, а паче в рабочую пору” [20]. Для збереження монополії Вепрейський призначив в Харкові інспектора – капрала Преображенського полку Марка Скворцова. Комерц-колегія цим указом заборонила завищувати ціну на казенну сіль, але зберегла квоти на її реалізацію в слобідських полках.

Доволі складним шляхом уряд йшов у встановленні чітких цін на продукцію Бахмутського та Торського заводів після того,

як 29 травня 1727 р. було дозволено вільний продаж солі. Цією ж постановою для солі, виробленій в степовій зоні, було визначено ціну в 2 копійки за пуд та дозволено продавати Бахмутську сіль за такою ціною до Польщі [21]. Та для внутрішнього вжитку “Статут про сіль” від 31 грудня 1727 р. передбачав продаж цієї ж солі по карбованцю за пуд, що за умови збереження квоти для Слобожанщини, звісно, дозволяло казни отримувати значно вищі прибутки [22].

Звісно, що за умов вільного продажу солі казенне виробництво не могло вдало конкурувати з приватним. Іменним указом від 10 серпня 1731 р. констатувалося, що після 1727 р. прибутки держави скоротилися на дві третини через недосконалість податкової системи та невизначеність з цінами на сіль. Указом знову запроваджувався казенний продаж, для чого призначали місцеву адміністрацію – голів та цілувальників. У Бахмут, через відсутність там купецтва, дозволено було призначати посадовців з Белгородської та Воронежської губерній почергово [23].

Безперечно, у даній групі документів найінформативнішим з погляду на з’ясування цінової та торговельної політики російського уряду щодо Бахмутських та Торських соляних заводів, є вже згадуваний указ від 21 грудня 1732 р. про відкуп виробництва, що містить 29 пунктів “кондицій” з компанією Василя Озерова. Дані пункти охоплювали практично всі сторони діяльності компанії: прийом нею та повернення заводів до казни за спеціально складеним описом; орендну плату в 50 000 карбованців на рік, причому прибутки від виробництва понад суму оренди мали ділитися порівну між казною та компаніями, а у разі недобору різницю мали покривати з капіталу компанії. Також запроваджувалася посада наглядача за збором прибутків – обер-офіцера, підзвітного лише Солянній конторі, встановлювався порядок фінансової звітності (тричі на рік) та фіксовані ціни на сіль, залежно від її якості, та за оренду сковорід. За компанією закріплювалося право вивезення солі на продаж до Росії та Слобожанщини, а також надавався дозвіл на продаж солі на Дон, але за умови націнки на продукцію, що перевищувала б транспортні витрати. На відкупників покладалося також утримання наглядача,

охоронних козацьких роз'їздів та працівників заводів, фінансування ремонту та розвитку промислових потужностей, надавалося право рубки лісу та випасу тяглової худоби. Казна брала на себе утримання бахмутського гарнізону, звільняла компанійців від сплати інших податків, постою військ та вилучала їх з-під юрисдикції Бахмутського воєводи. Обумовлювалась також невідповідальність компанії у випадку форс-мажорних обставин – пожежі від блискавки, ворожого нападу та епідемії [24].

В указі вперше у даній тематичній групі законодавчих актів урядом було запропоновано диференційовану цінову політику. Якщо для Торської солі ціна мала бути 11 копійок за пуд незалежно від якості, то в Бахмуті передбачався інший принцип ціноутворення – неякісна баранцева сіль, тобто та, що складала осад у виварочних печах, йшла лише по 6 копійок за пуд, а сіль вищої якості (виварочна, гаманна, цуркова) коштувала 10 копійок за пуд. Також різною для промислів була й вартість оренди сковорід – у Торі 1 карбованець 80 копійок, а в Бахмуті, ропя якого була значно насиченішою – до 6 карбованців на добу [25]. З тексту документу видно, що навіть за збереження монопольного права вивозу солі до Росії, Слобожанщини та на Дон, таке зменшення ціни ставило заводи в скрутне становище у разі найменших перерв у постачанні робочої сили, що, як відомо, було звичним явищем. Уряд же намагався будь-що отримати свою гарантовану частку прибутків, покладаючи на компанію всю відповідальність за розвиток виробництва. До всього, за поданням Соляної Контори кабінетом міністрів було видано указ від 27 липня 1740 р., яким було призначено спеціальну комісію на чолі з бригадиром А. Арсеньєвим, з метою розслідування недоплати компанійцями грошей до казни [26], що свідчить про намагання обох сторін угоди отримати найбільший зиск за рахунок іншої.

Після повернення заводів у державну власність, як це впливає з вивчення відповідного законодавства, єдиним шляхом підтримки продажу бахмутської та торської солі влада вбачала позбавлення його конкуренції. Водночас занепад виробництва вимагав і вирішення питання забезпечення сіллю певних територій держави. Сенатським указом від 19 липня

1750 р. українцям було заборонено продавати кримську сіль при транзиті російською територією, для контролю за чим пропонувалося облаштувати спеціальні застави. Цікаво, що вміщений в наступному указі від 28 лютого 1751 р. рапорт бахмутського коменданта підполковника Хрущова від 6 липня 1750 р. пропонував інші шляхи вирішення проблеми: зазначивши, що в 1750 р. казенний продаж солі впав до рівня 442 569 пудів на рік проти 1 303 136 пудів у 1743 р., Хрущов пропонував збільшити орендну плату за сковороди, аби зрівняти в ціні казенну та “вільно” виварену сіль. Натомість уряд спромігся лише на вищезазначені звичні адміністративно-обмежувальні заходи [27]. Штучність та неефективність обмеження продажу дешевого продукту для підтримки солеваріння в Бахмутській провінції виявив указ від 8 грудня 1759 р., яким Сенату довелося дозволити Запорожжю та Новій Сербії користуватися кримською сіллю, обмеживши територію споживання бахмутської солі лише Слов’яносербією. Утримати рівень прибутків передбачалося за рахунок збільшення ціни на казенну сіль до 40-45 копійок за пуд [28]. Утворення Новоросії в 1762 р. стало фатальним для подібної політики торгівлі сіллю, принаймні виробленої на казенних заводах (адже рівень виробництва підтримувався головним чином за рахунок “вольноварщиків”, яким ставало не вигідно вивозити сіль до Гетьманщини та Запорожжя).

Третя, найменша за кількістю група законів, стосується технічного розвитку промислів. Фактично лише реконструкція заводів Г. Юнкером, розпочата в 1741 р., після призначення його указом від 11 серпня 1740 р. наглядачем Торських та Бахмутських заводів [29], змусила уряд привернути увагу до цього аспекту розвитку виробництва. Цікаво, що відповідні акти демонструють діаметрально протилежні погляди на ці роботи. Так, у 4-му пункті указу від 16 листопада 1744 р. Юнкеру наказувалося прискорити перебудову Торських заводів та забезпечити доставку до них лісу водним шляхом, аби зменшити витрати на транспортування палива [30]. Натомість серед розглянутих в указі від 5 жовтня того ж 1744 року скаргах на Бахмутського коменданта Спешнева в провину йому ставилася допомога сотнею робітників Юнкеру, адже тому в Торі наказано

було обходитися власними силами. До всього Сенат розкритикував побудовану Юнкером в Бахмуті машину для черпання розсолу – вона нібито працювала повільніше за робітників [31]. Фактично в межах цих документів уряд протидіяв технічним нововведенням, що мали б зменшити потребу в працівниках. Також до періоду роботи Юнкера належить указ Соляної контори від 19 грудня 1744 р. про проведення пробної варки солі з використанням кам'яного вугілля [32]. Результати проб, якими вони б не виявилися, не вплинули на технологію виробництва, що до кінця свого існування продовжувало орієнтуватися на дрова як основне паливо. Врешті подібна технічна відсталість в поєднанні з небажанням Новоросійського губернатора Г. Потьомкіна миритися з вирубкою лісу в тількино придбаних ним лісах Святогірського монастиря призвели до закриття промислів у 1782 р. Що ж стосується спроби відновлення солеваріння, запропонованій указом від 27 січня 1798 р., де наказувалося “оставленные около Бахмута и Славянска за дороговизною дров соляные варницы возобновить, предписав вместо лесу употреблять добываемый каменный уголь”, то вона виявилася невдалою також через непридатність застарілих печей до застосування нового палива [33].

Таким чином, комплекс російських законодавчих актів стосовно розвитку різноманітних галузей господарства півдня України XVIII ст. складається загалом з 40 документів, переважна більшість яких, а саме 72% присвячені соляній промисловості, як єдиній на той час галузі виробництва в регіоні, над якою уряд мав реальний контроль, оскільки з 1704 р. Бахмутські та Торські соляні заводи перебували у державній власності.

Законодавчі джерела щодо соляної промисловості Бахмутського повіту у XVIII ст. охоплюють різноманітні сторони діяльності заводів і дозволяють назвати головною проблемою їх розвитку нестачу робочої сили, оскільки переважна частка актів стосується саме цієї проблеми. У той же час законодавство демонструє переважання адміністративних, а не економічних методів вирішення проблем з боку російського уряду, а також певне протистояння між центральною та місцевою владою у справі налагодження роботи соляних

заводів. Законодавчі акти щодо розвитку соляної промисловості на півдні України містять цінні статистичні дані як щодо об'ємів соляного виробництва в окремі періоди існування заводів, так і стосовно стану забезпечення галузі робочою силою. Велика частка актів щодо останньої проблеми свідчить про пріоритетність цього напрямку урядової політики. У матеріалах законодавства також простежуються численні зловживання адміністрації заводів, пов'язані зі збутом солі та використанням залучених до виробництва працівників.

Наявні в законодавстві відомості про розміри виробництва солі доводять вкрай негативний вплив на нього бойових дій 1736-1738 та 1768-1774 рр., причому не лише за рахунок прямих військових втрат, але й через припинення постачання робочої сили з території Слобожанщини.

В історіографії до сьогодні не використано всього джерельного потенціалу законодавства, особливо ж дослідникам варто звернути увагу на ті акти, де розбиралися скарги та доповіді місцевої адміністрації, оскільки вони яскраво розкривають протиріччя урядової політики щодо галузі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скальковский А.А. Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715-1847) // ЖМВД. – 1849. – Ч. 25. – Кн. 1-2. – С. 62-104.
2. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 614 с; Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. – Харьков, 1964. – 460 с.
3. Черкасская Е. Стачка рабочих Бахмутских и Торских соляных заводов в 1765 г. // Историк-марксист. – 1940. – № 11. – С. 109-111; Цукерник А.Л. Соляная промышленность Донецкого бассейна в XVIII в. // Вопросы экономики, планирования и статистики. – М., 1957. – С. 272-281.
4. Пірко В.О. Торські та Бахмутські соляні промисли у XVII-XVIII ст. // Новые страницы в истории Донбасса. Кн. 3. – Донецк, 1994. – С. 3-23; його ж. Готліб-Фрідріх-Вільгельм Юнкер і Донбас // Нові сторінки з історії Донбасу. – Донецьк, 2000. – Кн. 8; Пірко В.О.

Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини у XVII-XVIII ст. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – 136 с.

5. Об освобождении казаков Харьковского полка от возки соли с Бахмутских заводов, и о покупке оной из казенных магазейнов по указанной цене // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 6. – СПб, 1830. – С. 349-350 (далі – ПСЗ).

6. Устав о соли // ПСЗ. – Т. 7. – С. 920-930.

7. О наряде из Слободских полков к соляным Бахмутским заводам для возки дров и работы по 200 человек из каждого полка // ПСЗ. – Т. 8. – С. 612.

8. Об отдаче Бахмутских и Торских соляных заводов на откуп // ПСЗ. – Т. 8. – С. 994-1001.

9. О подтверждении прежде данных в Слободские полки в податях жалованных грамот, о бытии судным и военным делам оных полков под ведением Князя Шаховского, о нераздании никому, именного указа, диких поль, об оставлении при Бахмутских соляных заводах указного числа солеваров и об определении на убылые места их детей и свойственников и об оставлении таможенных зборов в ведомстве Полковой Канцелярии, об учреждении в Слободских полках почт и дач подвод, о знаменах и гербах Слободским полкам, о неотходе малороссиянам, живущим по желанию своему в услугах и для наук, прежде урочных лет, и о позволении Жидам на ярманках продавать свои товары врознь на локти и фунты. // ПСЗ. – Т. 9. – С. 383-387.

10. О назначении на Бахмутские заводы работников со всех пяти полков, до разрешения вопроса о бытии там на работах живущих при Бахмуте малоросиян // АПС. – Т. 2. – С. 353.

11. О высылке, до будущего определения, из Слободских казачьих полков 600 человек на Бахмутские и Торские соляные промыслы в помощь промышленникам // ПСЗ. – Т. 9. – С. 487-488.

12. О переводе Бахмутского воеводского правления, вследствие близости его от турецкой границы, в другой город и об оставлении в Бахмуте коменданта с гарнизоном; об истребовании из генерал-фельдмаршала графа Миниха заключения по вопросы о высылке работных людей на Бахмутские казенные соляные заводы // АПС. – Т. 2. – С. 457; Об оставлении при Бахмутских и Торских соляных заводах, записанных в подушный оклад солеваров впредь до указа // АПС. – Т. 2. – С. 481.

13. Об определении к Бахмутским соляным заводам работников из городских слобод, приписанных к тем заводам // ПСЗ. – Т. 12. – С. 25-26.

14. О высылке ежегодно кузнецов с Тульских казенных заводов на Бахмутские соляные заводы для литья солеваренных сковород // ПСЗ. – Т. 12. – С. 98.
15. О высылке на Бахмутские заводы по шестисот человек для работы из поселившихся там на Великокороссийской земле Черкасс // ПСЗ. – Т. 12. – С. 237-239.
16. О успешной выварке соли и об отдаче Бахмутских соляных заводов в кампанию // ПСЗ. – Т. 12. – С. 261-264.
17. О подтверждении, чтоб из Белгородской и Воронежской губернии высылаемо было на Бахмутские соляные заводы полное число рабочих людей по 600 человек, под взысканием штрафа за слабое по сему предмету исполнение // ПСЗ. – Т. 12. – С. 630-631.
18. Об отпуске в дома состоящих при Бахмутских и Торских солеваренных заводах, Черкасов // ПСЗ. – Т. 17. – С. 149-150.
19. Устав о соли // ПСЗ. – Т. 21. – С. 138-157.
20. Об освобождении казаков Харьковского полка от возки соли с Бахмутских заводов, и о покупке оной из казенных магазейнов по указанной цене // ПСЗ. – Т. 6. – С. 349-350.
21. О вольной продаже соли с платою узаконенной пошлины // ПСЗ. – Т. 7. – С. 800.
22. Устав о соли // ПСЗ. – Т. 7. – С. 920-930.
23. О продаже из казны соли и подчинении Соляной Конторы в ведение Кабинета, о выборе для продажи соли голов и целовальников из купечества // ПСЗ. – Т. 8. – С. 530-532; Об определении на Бахмутские соляные заводы к приему, продаже соли, и к сбору денежной казны, голов и целовальников из купечества Белгородской и Воронежской губерний // Там само. – Т. 8. – С. 993.
24. Об отдаче Бахмутских и Торских соляных заводов на откуп // ПСЗ. – Т. 8. – С. 994-1001.
25. Там само. – С. 999-1000.
26. О командировании бригадира Афанасия Арсеньева в Бахмут, для производства следствия относительно недосланных компанейцами денег за содержание Бахмутских и Торских соляных заводов // АПС. – Т. 2. – С. 681.
27. О пропуске в Малую Россию чрез Царицинскую и прочия заставы Малороссийских обывателей с Крымскою солью, и о воспрещении продавать оную дорогою // ПСЗ. – Т. 13. – С. 336-338; Об учреждении застав и Комиссариатов для предупреждения неуказной продажи и провоза соли // Там само. – Т. 13. – С. 404-410.

28. О правилах соляной продажи в Малороссии и в Слободских полках до учреждения казенной продажи соли // ПСЗ. – Т. 15. – С. 391-395.

29. О командировании надворного камерного советника и Украинских, Бахмутских и Торских соляных заводов надзирателя Готлиба Фридриха-Вильгельма Юнкера в Украину, для освидетельствования и осмотра всех соляных заводов и о сообщении ему, от кого следует, подробных сведений о количестве привезенной соли из Польши, через Днепр в российские провинции // АПС. - Т. 2. – С. 686.

30. О успешной выварке соли и об отдаче Бахмутских соляных заводов в кампанию// ПСЗ. – Т. 12. – С. 261-264.

31. О высылке на Бахмутские заводы по шестисот человек для работы из поселившихся там на Великороссийской земле Черкасс // ПСЗ. – Т. 12. – С. 237-239.

32. Указ Сената Соляной конторе о проведении опытной варки соли на одном каменном угле // Подов В.И. Открытие Донбасса. – Луганск, 1991 – С. 96.

33. О возобновлении солеварения на Бахмутских заводах, с использованием обнаруженного в тамошнем уезде каменного угля // ПСЗ. – Т. 25. – С. 49-51.

ББК 74.03 (4Укр)

О.О. Негода,

*вчитель історії ЗОШ № 93 ім. М. П. Жердева,
м. Донецьк*

УКРАЇНСЬКІ ШКОЛИ ДОНБАСУ В 1920-1930-ті рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

Одним із найважливіших факторів економічного та соціального прогресу суспільства є освіта. Становлення незалежної української держави потребує формування та впровадження національної системи освіти. Але темпи і глибина реформування загальноосвітньої школи не вповні відповідають вимогам держави і суспільства. Вирішення сучасних завдань

національної освіти неможливе без урахування досвіду, як позитивного так і негативного, процесу культурного відродження, яке відбувалося у 1920-1930-ті рр. XX ст. У цьому контексті актуалізується завдання вивчення процесу становлення національної школи в Донбасі – одному з найменш інтегрованих в етносоціальному плані регіоні.

Історіографія становлення нової системи освіти в УСРР 1920-і рр. є невід'ємною складовою вітчизняної науки новітнього періоду історії. Вона відбиває найважливіші тенденції розвитку української історичної науки та забезпечує сучасні методи історичного пізнання. Через розвідки проблемної історіографії відтворюється об'єктивний процес вітчизняної історичної науки, створюються передумови для її успішного розвитку, визначається характер і обсяг нових знань, що постають перед нею. Узагальнення наукових напрацювань з історії освіти вкрай необхідне як для подальшого її дослідження й історії краю загалом.

Мета статті полягає у об'єктивному і комплексному аналізі процесу формування історичних знань про становлення української школи в Донбасі у 1920-1930-ті рр., з'ясуванні етапів вивчення проблеми, визначенні їхніх особливостей, окресленні недостатньо вивчених аспектів. Джерельну базу статті становлять: постанови комуністичної партії, уряду; праці керівників Наркомосу, монографії, статті, дисертації, автореферати дослідників, які вивчали стан освіти обраного періоду.

Вивчення проблем, пов'язаних із розбудовою радянської системи освіти в Україні, проведенням національної політики в освітній галузі, розпочалося ще на початку 1920-х рр. і триває до теперішнього часу. Згідно з проблемно-хронологічним підходом наукові праці умовно розподіляють на чотири періоди: перший – 1920 –1930-ті рр.; другий – 1930-ті – перша половина 1950-х років; третій – друга половина 1950-х – 1980-ті рр.; четвертий – 1990-ті рр. Кожному з перелічених періодів притаманні спільні методологічні засади та відповідні стереотипи мислення.

У 1920-ті рр. до аналізу процесу становлення системи освіти вдавалися переважно керівники Наркомосу УСРР і РСФСР. У працях М. О. Авдієнка, Г. Ф. Гринька, В. В. Гадинського, А. А. Машкіна, А. А. Приходька, Я. П. Ряпо, М. О. Чор-

ного обговорювалися перспективи становлення і розвитку освіти [1]. Автори, використовуючи і аналізуючи великий фактичний матеріал, відзначали досягнення в галузі розвитку загальноосвітніх установ, що дійсно мали місце у формуванні нової системи освіти. Розкриття недоліків та труднощів, їх соціально-економічних причин не є характерною рисою досліджень цього періоду.

Особливе місце належить дослідженням, присвяченим українізації загальноосвітньої школи та шкільному будівництву для національних меншин в Україні. Слід назвати праці Я. П. Ряппо, О. Я. Шумського, М. О. Скрипника, які вивчали стан українізації загальноосвітньої школи, розвиток загальноосвітніх установ для національних меншин. Автори показали динаміку росту україномовних шкіл у 1920-1933 рр., аналізували недоліки, що заважали якісній українізації загальноосвітніх закладів. Значно менше приділялося уваги кадровому складу освітянських закладів, вивченню навчально-виховної та методичної роботи [2].

Публікації цього періоду мають значний науковий інтерес не лише як джерела фактичного матеріалу, але і як перші спроби оцінки, осмислення та характеристики змін і перетворень, що відбувалися в галузі освіти УСРР. У них закладені підвалини для вивчення комплексу питань, пов'язаних із розробкою, обґрунтуванням та практичним втіленням в життя самобутньої української моделі освіти, простежується прагнення відобразити її особливості, позитивні та негативні моменти освітнього процесу. У висвітленні процесу в УСРР у 1920-1930 рр. домінував популярно-пропагандистський підхід, що свідчило про певне відставання наукових досліджень від реальних процесів. На підставі публікацій та праць Г. Грінченка, Г. Піддубного та інших аналізується історіографія питань, які розглядалися в тогочасній суспільно-політичній і науковій літературі: причини та мотиви відходу Наркомосу України від освітньої системи в РСФРР, створення мережі освітніх установ для дітей і дорослих, реальні здобутки в різних ланках освіти, створення шкільної мережі для національних меншин в Україні [3].

Суспільно-політична і наукова література цього періоду неоднозначна за змістом. У працях помітні два протилежні

підходи у ставленні до освітянської моделі в УСРР і РСФСР. Схвально-позитивне ставлення до моделі освіти УСРР висловлювали автори-прибічники запроваджуваної системи освіти в Україні. Негативну оцінку український досвід у галузі освіти знаходив у прихильників російської моделі, зокрема С. Купідінова, В. Макарова та інших [4]. У порівнянні з тодішньою російською системою українська відрізнялася тим, що навчання тривало сім років, на відміну від Росії, де термін навчання був дев'ять років, технікум виконував функції вищої школи, а в Україні – був підготовчою школою до інституту, українська модель виключала університети. На цьому етапі вивчення процесу становлення і розвитку освіти відбувалося паралельно із утвердженням самого процесу розбудови цієї сфери. Воно проходило в умовах жорстокої концептуальної боротьби між Наркомосами УСРР та РСФСР, що позначилося на характері досліджень і їх висновках.

Утвердження наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. одноосібної влади Сталіна негативно позначилося на радянській історичній науці, яка була перетворена на ідеологічну опору правлячого режиму. Тому аналіз та коментар змін та перетворень в освітній галузі здійснювався через призму сталінської практики соціалістичного будівництва, уніфікації культурного життя. Соціалістичні перетворення доби сталінізму, які з кінця 1920-х рр. супроводжувалися повною уніфікацією освіти в СРСР, не потребували поглибленого вивчення системи і освітньої практики, притаманних УСРР у 1920-ті рр. Істориків позбавили доступу до джерел, зокрема статистики, що значно обмежило можливості у вивченні цієї проблеми. Звернення дослідників до проблеми становлення і розвитку освіти в 1920-1930-ті рр. відбувалося епізодично, щоб підтвердити вірність політиці правлячої партії. Воно пов'язане з установкою на форсоване будівництво соціалізму на початку 1930-х рр., проголошення перемоги соціалізму в СРСР, а також із святкуванням ювілеїв так званої Жовтневої революції.

У повоєнну добу, коли відбувався наступ сталінізму в сфері ідеології, радянські науковці М. А. Бистров, І. Д. Золотоверхий, Л. П. Тендерс, С. Х. Чавдаров зробили спробу показати досягнення УСРР у розвитку освіти за роки радянської влади і

розпочали дослідження окремих складових системи освіти в УРСР у 1920-1930-ті рр. [5]. У працях І. К. Білодіда, Г. В. Прокопенка, О. Б. Слуцького, Л. В. Черкашина були проаналізовані основні етапи становлення і розвитку загальноосвітньої школи в 1920-1930-ті рр., порушено питання розробки переодізації історії шкільного будівництва в УРСР [6]. Але ідеологічний підхід остаточно не зник з наукової літератури. Взагалі для досліджень цього періоду характерно звеличення успіхів шкільного будівництва в Україні за період побудови соціалізму. Автори мало уваги приділяли діяльності наркомату освіти УРСР в період існування національної системи освіти; зображення процесів в освітянській галузі подавалося в контексті освіти РСФСР; критикували представників так званого українського «буржуазного націоналізму» О. Я. Шумського, М. О. Скрипника. Таким чином, історіографія радянської освіти в республіці підпорядковувалася історичним концепціям російських дослідників.

У наступний період, у другій половині 1950-х – 1980-х рр., з'явилися особливості, зумовлені змінами у радянському суспільстві. У першій половині 1960-х років у науковій літературі щодо становлення і розвитку загальноосвітньої школи позначаються позитивні тенденції узагальнення накопиченого матеріалу і виділення для дослідження ряду актуальних проблем. Автори намагалися дати наукову, об'єктивну оцінку причин українізації загальноосвітньої школи, труднощів культурно-освітнього будівництва на початку 1920-х рр., розкриттю змісту системи освіти в УРСР [7]. Однак, дослідники, розкриваючи динаміку перелічених процесів, нехтували аналізом їх якісної сторони, не уникали ідеологічних штампів, оцінюючи діяльність наркомату освіти УРСР.

У 1970-х – на початку 1980-х рр. кількість досліджень з історії загальноосвітніх закладів в Україні скорочується. Ідеологія вимагала від дослідників відображення успіхів культурного будівництва. Тому для цієї доби характерно зображення процесу розвитку освіти, як реалізації програмних положень комуністичної партії в галузі освіти [8]. Проблеми, пов'язані з підготовкою вчительських кадрів для загальноосвітньої установ, та діяльність НКО УРСР по розбудові

національної школи подавалися як прагнення частини контрреволюційної інтелігенції продовжувати боротьбу з радянською владою [9]. Отже, цей період характеризується відсутністю узагальнюючих досліджень з історії освіти, де процеси історії розвитку суспільства 1920-1930 рр. аналізувалися з об'єктивних позицій.

Таким чином, радянська історіографія вивчення освіти мала некритичний характер та вписувалася в окреслену науковцями «ленінську концепцію» культурної революції. Відбулися незначні зміни в тематиці історії радянської освіти, які зводилися до деталізації більш загальних тем, але особливості розвитку освіти в Україні у 1920-1930-ті рр. не розкривалися. Тенденції у викладанні матеріалу спрямовувалися на висвітлення успіхів. В умовах кризи радянського суспільства об'єктивний аналіз проблеми освіти в Україні був неможливим.

«Білі плями» у вивченні цього питання намагалися заповнювати закордонні дослідники. Авторитетним істориком вітчизняного шкільництва зарекомендував себе С. Сірополко. Дослідник видав дві монографії «Народна освіта на радянській Україні» (Варшава, 1934 р.), та «Історія освіти на Україні» (Львів, 1937 р.). У працях наведено значну кількість фактичного матеріалу. На думку автора, надзвичайно гостро у новій школі постало питання «шкільне – національне», тобто викладати в школі повинні були рідною мовою учнів. Дослідник доводить, що зміст освіти повинен формуватися на здобутках національної та світової культури та повинен бути максимально спрямований на розвиток особистості. Національна школа покликана сприяти відродженню через навчання та виховання, збереженню та подальшому розвитку національної культури. Відсутність можливості працювати з архівами не дозволило автору розкрити тему у повній мірі. Закордонні дослідники, звертаючись до історії освіти 1920-1930-х рр., акцентували увагу на її недоліках, суперечностях, негативно оцінювали значення соціалістичних змін в системі освіти, класовий підхід до освіти. Власне, у кожному явищі намагалися показати зворотній бік успіхів радянської освіти. Зарубіжна історіографія характеризується протилежними підходами до оцінки процесу становлення й розвитку радянської освіти в УСРР. Праці П. Голуба, І. Коляски,

І. Кошелівця, хоча й не мають достатньої джерельної бази, пройняті ідеєю українського національного відродження. Дослідники А. Інkelі, Дж. Пеннар, Дж. Берендей, Ш. Фіцпатрик та інші, звертаючись до історії радянської освіти, акцентували увагу на її недоліках, суперечностях, негативно оцінювали значення соціалістичних змін в системі освіти, класовий підхід до освіти тощо. Власне, у кожному явищі вони прагнули виокремлювати те, про що говорили їхні радянські колеги (у цьому полягає тенденційність зарубіжних вчених) і тим самим показували зворотній бік тієї картини освіти, яку створювали радянські історики.

Під впливом змін, що розпочалися в суспільстві після 1985 р., з'явилися дослідження, автори яких прагнули неупереджено розкрити маловивчені аспекти даної проблеми. Особливий інтерес викликають роботи, присвячені діячам української освіти, чий імена замовчувалися радянськими ідеологами [11]. В цей період розпочалося наукове вивчення складного та суперечливого процесу українізації, його впливу на національно-культурне будівництво в УРСР [12]. Однак, узагальнюючої праці з цього питання в цей період створено не було. Значний інтерес у дослідників викликали питання, присвячені вивченню ролі та місця вчительства в системі загальної освіти, підготовці педагогічних кадрів для загальноосвітніх установ. У працях Л. І. Ткачової, І. О. Кліцакова, В. В. Масненко, І. Ф. Шарова аналізувалися причини переходу вчительства на бік радянської влади, висвітлювався внесок педагогічної інтелігенції в розбудову національної школи, засуджувалася репресивна більшовицька політика по відношенню до вчительства [13]. Отже, в науковій літературі другої половини 1980-х років єдиний погляд на систему підготовки педагогічних кадрів, потенційні можливості всієї освітянської системи не сформувався. Але дослідники порушили ряд нових проблем з історії радянської освіти в Україні у 1920-1930-ті рр.: репресії щодо інтелігенції, негативне значення «чисток» в освітніх закладах, здійснення українізації в освітній сфері; переоцінка ролі діячів Наркомосу УРСР в здійсненні підготовки вчительських кадрів. Але перегляд історії відбувався в рамках

панівної методології на основі концепції гуманного демократичного соціалізму та оновлення соціалізму [14].

Якісно новий етап у вивченні історії розвитку освіти та шкільництва починається з 1992 р. Історичні дослідження з обраної теми можна об'єднати у чотири групи: 1) узагальнюючі праці з історії України; 2) дослідження, присвячені здійсненню культурної революції, культурного будівництва та формуванню радянської інтелігенції; 3) дослідження з історіографії радянських органів влади та громадських організацій у 1920-1930 рр.; 4) роботи з історії педагогічної науки в Україні, політики українізації, окремих аспектів радянської освіти у 1920-1930 рр.

Головними особливостями цього періоду стало зречення вітчизняних науковців марксистсько-ленінської методології та партійно-класового підходу до аналізу суспільних явищ, використання нових, закритих у радянські часи документів, прагнення переосмислити на основі використання сучасних методик процеси становлення і розвитку освіти в УРСР. Об'єктивно, з наукових позицій, оцінюється діяльність Наркомату світи в 1920-ті – на початку 1930-х рр., висвітлюється внесок Г. Ф. Гринька, О. Я. Шумського, М. О. Скрипника у розбудову загальноосвітніх закладів в УРСР. Актуальною проблемою в цей період є проблема становлення та розвитку загальноосвітніх шкіл для національних меншин в УРСР. У працях О. Б. Бистрицької, О. О. Войналович відзначається позитивний вплив «коренізації» на становлення національних (в тому числі українських та російських) шкіл, аналізується динаміка їх розвитку, розкриваються причини ліквідації українських та інших національних шкіл у середині 1930-х років [15]. Однак, автори не порушують питання, про домінування «національних» або «радянських» тенденцій у діяльності освітянських закладів. Ця тенденція характерна для багатьох сучасних досліджень.

Усвідомлення, що «українізація» – це багатогранний та досить суперечливий процес, на який вагомий вплив мало вище партійне та радянське керівництво, дозволило дослідникам об'єктивно висвітлити основні напрямки українізації загальноосвітніх закладів в УРСР [16]. Залучаючи до наукового обігу

нові архівні документи, статистичні матеріали, дослідники по-новому розглядають процес становлення та розвитку єдиного освітнього комплексу в Україні. Окреслюють розробку і сутність моделі освіти в УРСР, розвиток мережі і структури, системи фінансування, стан матеріально-технічної бази навчальних закладів.

На зазначених засадах дослідниками аналізується державна політика у сфері становлення і розвитку загальноосвітньої школи в Україні, вплив українізації на формування та розвиток загальноосвітніх закладів для представників української, російської та інших національностей, що мешкали на території України у 1920-1930-ті рр. Розкрито негативний вплив класової ідеології на навчально-виховний процес загальноосвітніх закладів, узагальнюється досвід національно-культурного будівництва та його вплив на розвиток загальноосвітніх закладів та підготовку кваліфікованих кадрів [17]. Зміни, що відбуваються в державі, нашому суспільстві, світогляді поколінь, потребують формування і впровадження концепції національного виховання, як провідного чинника національно-культурного відродження. Тому сучасні історики намагаються простежити основні етапи розвитку національної школи. Саме вивченню цього питання присвячені дослідження Л. В. Потапової [18]. Автором розглядається процес розвитку національної школи в Україні в період 1917-1933 рр. Аналізуються проблеми формування теоретико-методологічних основ національної школи в Україні у досліджуваний період. Розкривається освітня політика українських урядів у період національно-визвольних змагань, причини і суть коренізації та українізації, їх наслідки для розвитку національної школи. Визначено внесок відомих вітчизняних педагогів міжвоєнного періоду в теорію і практику розбудови національної освіти в Україні. Авторка порівнює становлення української національної школи на західноукраїнських землях та в радянській Україні, доводячи, що ці процеси були взаємопов'язані. Водночас Л. В. Потапова не охарактеризувала становлення національної школи по регіонах України, так само як і регіональні особливості процесів українізації та їхній вплив на розвиток національної школи.

На підставі широкого кола джерел аналізується процес становлення і розвитку нової системи освіти в УРСР у дослідженні В. В. Липинського [19]. Він розглядає процес становлення та розвитку єдиного освітнього комплексу в Україні у 1920-ті рр. Автор показує сутність концепції та моделі освіти в УРСР, розвиток мережі і структури, систему фінансування, стан матеріально-технічної бази навчальних закладів. Значна увага приділена встановленню особливостей національної системи освіти і системи підготовки науково-педагогічних кадрів; діяльності організацій учнів та молоді з реформування освітнього комплексу. Автор аналізує чисельні цифрові та фактичні невідповідності, які накопичувалися за десятиріччя в літературі. В. Липинський окреслює ряд питань для подальшого наукового вивчення, одним з яких є проблема становлення і розвитку загальноосвітньої школи в Україні.

Дослідженню цього питання присвячена й дисертація В. Л. Борисова [20]. На основі широкого кола використаних джерел у ній проаналізовано державну політику у сфері становлення та розвитку загальноосвітньої школи в Україні, показано вплив «українізації» на формування та розвиток загальноосвітніх закладів для представників української, російської та інших національностей, що мешкали в Україні в 1920 – на початку 1930-х рр. Автор розкриває негативний вплив ідеології на навчально-виховну роботу загальноосвітніх установ в умовах обмеженої демократії 1920-х рр. та пріоритети класових цінностей над загальнолюдськими. Дослідник узагальнює досвід національно-культурного будівництва 1920-х рр. та його вплив на розвиток загальноосвітніх закладів та підготовку кваліфікованих кадрів загальноосвітніх шкіл.

Важливим внеском у розробку даної проблеми є висвітлення питання щодо національно-культурної політики ВКП(б) в УСРР (1932-1938 рр.) Г. Г. Єфіменком [21]. Дослідник розкриває становлення владних структур до культурного розвитку етносів, які проживали в Україні. Обґрунтовується думка про те, що українізація під керівництвом М. Скрипника вийшла за межі коренізації, започаткованої XII з'їздом РКП(б) у 1923 р. Показуються причини змін національної політики наприкінці 1932 р. Ну думку автора, 1933-1937 рр. були

періодом уніфікації та централізації національно-культурного життя при збереженні національної форми. При цьому наголошується зростання значення російської мови у суспільно-політичному та культурному житті.

Характерною ознакою історіографії 90-х років ХХ ст. – початку ХХІ ст. є поглиблене вивчення соціально-професійних груп серед інтелігенції. Їх формування та діяльність досліджували І. В. Богінська, О. Ю. Осмоловська, М. М. Кузьменко [22]. Вивчаючи професійно-освітній рівень, соціально-побутове становище та суспільний статус науково-педагогічної інтелігенції, історики мають можливість оцінити наслідки радянської модернізації освіти, її позитивні та негативні сторони.

Важливий внесок у розуміння регіональних особливостей політики коренізації (українізації) в УРСР, її впливу на розвиток української школи в регіоні зроблено З. В. Нечипоренко. У роботі [23] нею вивчено регіональні особливості в інтерпретації партійно-радянським керівництвом сутності українізації та її реалізації, досліджено участь національних меншин у політиці коренізації в УРСР, їх ставлення до неї. Дослідження є важливим у розумінні темпів її розвитку. Узагальнення досягнень розвитку освіти та педагогічної думки східноукраїнського регіону у ХХ ст. належить досліднику В. С. Курилу. Охоплюючи значне за терміном та обсягом коло питань, автор аналізує з історико-педагогічних позицій досягнення та недоліки у розвитку освітянської справи та шкільництва, а також окреслює нові завдання розвитку освіти в регіоні [24].

Отже, як свідчить аналіз наукової літератури, становлення української школи в Донбасі показано фрагментарно, зазвичай у контексті інших проблем освітянського поступу. Наявна історіографія та широке коло джерел дозволяють і спонукають до предметного вивчення процесу становлення української школи в регіоні, хронологічних рамок цього процесу, позитиву й негативу в діяльності місцевих органів влади по впровадженню нової моделі освіти в УСРР, матеріальної бази освітніх установ, кадрового складу українських шкіл регіону, особливостей навчально-виховного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдієнко М.О. Народна освіта на Україні. – Харків: Центральне статистичне управління, 1927; Гадзинський В. Проблема пролетарської освіти на Україні. – К.: Вид-во Київської губ. освіти, 1920; Гринько Г. Социальное воспитание детей // Путь просвещения. – 1922. – №1. – С. 11-20; Машкін А. Освітня політика за роки диктатури пролетаріату. – Харків: Держ. вид-во, 1926; Приходько А. Культурне будівництво на Україні (за 1925/1926 та 1926/1927 роки). – Харків: Пролетарій, 1927; Ряппо Я. Просвещение на Украине в годы революции // Путь просвещения. – 1922. – №6. – С. 1-32; Чорний від темряви до світла. Що таке радянська освіта. – Харків: Держ. вид-во України, 1925 та ін.
2. Ряппо Я.П. Народное образование и национальный вопрос на Украине // Вестник Одесского губотдела народного образования. – 1920. – №5. – С. 1-4.; Скрипник М.О. Перебудовними шляхами // Комуністична освіта. – 1931. – №7-8. – С. 16-33; Шумська О.Я. На третьому фронті // Радянська освіта. – 1925. – №1. – С. 9-11.
3. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УРСР у 20-ті роки.: Автореф. ... доктора істор. наук. 07.00.01. – Харків, 2002.
4. Липинський В.В. Вказана праця.
5. Быстров Н.А. Борьба Коммунистической партии за дальнейшее развитие и укрепление советской высшей школы в Украине (1928-1939 гг.): Дис.... канд. ист. наук. – К., 1954; Золотоверхий И.Д. Борьба КП(б)У за культурную революцию на Украине в годы перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921 -1925 гг.): Автореф. дис....канд. ист. наук. – К., 1950; Тендерс Л.П. Культурное строительство на Украине в период борьбы партий за социалистическую индустриализацию страны (1926 -1929 гг.): Автореф. дис....канд. ист. наук. – К., 1951; Чавдаров С.Х. Тридцять років радянської школи УРСР // Наукові записки Українського науково-дослідницького інституту педагогіки. – Т.3. – К., 1949.
6. Білодід І.К. 40 років радянської освіти на Україні. – К.: Знання, 1958; Прокопенко Г. Розвиток загальноосвітньої школи в Українській РСР за сорок років радянської влади. – К.: Знання, 1958; Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1925-1929). – К.: Вид-во АН УРСР, 1957; Черкашин Л.В. Загальне навчання в Українській РСР (1917-1957). – К.: Рад. школа, 1958 та ін.

7. Березняк Г.Г. Розвиток народної освіти в Україні (1921-1932рр.). – К.: КДУ, 1965; Бачинський П.П. Керівництво КП(б)У процесом українізації народної освіти в 1917-1927рр. – К.: Вид-во Київ. універс., 1965.
8. Ніжинський М.П. Школа, учитель, педагогіка (історичний нарис). – К.: Рад. школа, 1978; Мельниченко А.М. В.И.Ленін и становление народного образования на Украине. – К.: Вища школа, 1982.
9. Куліченко М.І., Маланчук В.Ю., В.І.Ленін і розв'язання національного питання на Україні. – К.: Вид-во політ. літератури, 1971; Бистров М.А. Керівна роль КП(б)У у галузі вищої освіти в період будівництва соціалізму (1917-1937). – Харків: Вища школа, 1974.
10. Ситніков О.А. Освіта в Українській СРР (1920-ті роки) історіографія // Автореф. дис....канд. істор. наук.: 07.00.01 – К., 2003.
11. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К.: Вид-во КДУ. – 1989. – С.327-332.
12. Горбач Н.І. Українізація: злет і трагедія. З досвіду ідейно-теоретичної боротьби на радянській Україні в 20-х роках // 1989. – №2. – С.78-85; Лозицький В.С. Політика українізації в 20-30-ті рр.: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал . – 1989. – №3. – С. 53-59.
13. Ткачова Л.І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму. – К.: Наук. думка, 1985; Кліцаков І.О. Підготовка і виховання учительських кадрів на Україні (1927-1937) // Український історичний журнал – 1990. – №2. С.54-68; Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та встановлення радянської школи на Україні в І-й половині 20-х років // Український історичний журнал. – 1990. – №11. – С. 100-104.
14. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1921 рр.). – К.: Основи, 1996.
15. Войналович О.О. Організація шкільної освіти для національних меншин в Україні: 20-30 рр. – Полтава: Рідний край, 1992.
16. Яремчук В.Л. Національні проблеми загальноосвітньої школи України: історія і сучасність. – К., 1993; Борисов В.Л. «Українізація» та розвиток загальноосвітньої школи в Україні в 1921-1932 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С. 76-80.
17. Бистрицька О.Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні в 1917-1939 рр: Автореф. дис....канд. істор. наук: 07.00.01 / Харк. держ. пед. ун-т. – Харків, 1998.

18. Потапова Л.В. Розвиток національної школи в Україні (1917-1933 рр.): Автореф. дис....канд. істор. наук.: 07.00.01. – Луганськ, 1998.
19. Борисов В.Л Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920-1933 рр.: Автореф. дис.... канд. істор. наук. 07.00.01 – Дніпропетровськ, 2003. – С.16.; Чернявська С.М. Впровадження української мови в систему освіти у 1923-1932 рр.: Автореф. дис....канд. істор. наук. 07.00.01. – Харків, 2003.
20. Липинський В.В. Вказ. праця.
21. Єфіменко Г.Г. Національна-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932-1933) // Автореф. дис....канд. істор. наук.: 07.00.01 – К., 2001.
22. Богинська І.В. Педагогічні кадри Донбасу і політика українізації (1920-30-ті роки): Автореф. ... канд. істор. наук. 07.00.01. – Донецьк, 2000.; Осмоловська О.Ю. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920-1933 рр.): Автореф. дис....канд. істор. наук.: 07.00.01 – Донецьк, 2004; Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелегенція УСРР 20-30-х рр. XX ст.: Еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис.... канд. істор. наук.: 07.00.01. – Харків, 2005.
23. Нечипоренко З.В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: Автореф. дис.... канд. істор. наук.: 07.00.01. – Черкаси, 2006
24. Курило В.С. Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у XX столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000.

ББК 60.73 (4Укр 55)-5

М. А. АЛФЬОРОВ,

*кандидат історичних наук, доцент Горлівського
інституту Міжрегіональної академії
управління персоналом*

**ОСОБЛИВОСТІ КЕРІНИЦТВА ЗОВНІШНІМИ
МІГРАЦІЯМИ ДО ДОНБАСУ У ПОЧАТКОВИЙ
ПЕРІОД ВІДБУДОВИ 1943 – 1945 рр.**

На сучасному етапі розвитку суспільства багато уваги приділяється вивченню т.зв. білих плям в історії. Однією з них є

керівництво зовнішніми міграціями населення до Донбасу в 1943-1945 рр., як в Україні загалом, так і в Донбасі зокрема. Хоча дослідженню початкового етапу відбудови народного господарства Донбасу багато уваги приділялося у працях П. І. Денисенка, М.Ф. Хорошайлова [1] та ін., проте ця проблема й досі не знайшла свого висвітлення.

Мета статті – на основі комплексного аналізу здобутків історіографії, архівних матеріалів та періодичних видань дослідити особливості керівництва зовнішніми міграціями до Донбасу у початковий період відбудови у 1943-1945 рр.

Соціально-економічне, морально-психологічне становище в Донбасі у перші місяці після його звільнення було надзвичайно складним, до чого додавалися величезні матеріальні і людські втрати. Тому головні зусилля було зосереджено на відновленні партійних та радянських структур в регіоні; радянського ладу; відновленні ідеологічного впливу та встановленні контролю над місцевим населенням. Головним народногосподарським завданням стала відбудова промисловості у стислий термін, в першу чергу вугільної та металургійної, щоб забезпечити воєнну промисловість вугіллям і металом і забезпечення відбудовчих робіт робочою силою.

Людські втрати регіону склали більше половини довоєнної чисельності населення. Так, на 1 вересня 1943 р. у Ворошиловградській області нараховувалося 718341 особа, або 34,9 % від чисельності населення області у 1941 р. (40,3 % від чисельності населення у 1939 р.). У Сталінській області залишилося 1506000 осіб, тобто 44,5 % від чисельності населення у 1941 р. (48,6 % від чисельності населення у 1939 р.), а вже через два місяці після звільнення (на 1 грудня 1943 р.) досягла 1577603 особи, або 45,6 % від рівня 1941 р. [2]. А загалом у Донбасі залишилося тільки 10 % довоєнної чисельності робітників. Отже, відбудова промисловості Донбасу у стислий термін була неможливою без забезпечення підприємств робочою силою за рахунок зовнішніх міграцій.

Основну роль в організації зовнішніх міграцій відігравали центральні партійні та державні органи. 26 жовтня 1943 р. ДКО прийняв постанову «Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу», яка зобов'язувала РНК

УРСР, ЦК КП(б)У мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб з числа працездатного сільського населення, у тому числі 100 тис. з УРСР. Крім того, у жовтні-листопаді 1943 р. НКО повинен був мобілізувати 50 тис. призовників старшого віку на відбудову шахт, відновити мережу шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН) контингентом у 40 тис. осіб та мережу ремісничих училищ (РУ) на 10 тис. осіб. ЦК ВЛКСМ зобов'язувався мобілізувати 5 тис. осіб на відбудову шахт [3]. Тобто було взято курс на організацію керованих зовнішніх міграцій, які проводилися шляхом мобілізацій. Ще указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. «Про мобілізацію на період воєнного часу працеспроможного міського населення для роботи на виробництві і будівництві» визначав, що мобілізації підлягали чоловіки віком від 16 до 55 років та жінки у віці від 16 до 45 років з числа непрацюючого у державних закладах та на підприємствах населення. За ухилення від мобілізації передбачалося притягнення до кримінальної відповідальності і примусових робіт строком на один рік [4].

Проте для здійснення цього необхідно було відновити владні структури та їх кадри у регіоні. Тому разом зі звільненням міст та селищ обкоми, райкоми партії та облвиконкоми розпочинали свою роботу. На 1 жовтня 1943 р. на керівну роботу у Сталінську область було спрямовано 897 осіб: 289 – партполітробітників, 348 – радянських, 85 – комсомольських, 175 – господарських робітників, а до кінця року – 1398 осіб [5]. Було повернуто 138 із 156 секретарів міськомів та райкомів партії, які працювали в регіоні напередодні війни [6]. У апараті Сталінського обкому було: 21 прибулий з РСЧА, 97 – прибулих з радянського тилу, 2 – з партизанських загонів, усього – 120 осіб [7]. Таким чином, формування керівних партійно-комсомольських та господарських органів проходило за рахунок прибулих з радянського тилу та РСЧА, тобто керованих зовнішніх міграцій. Прибулі кадри повинні були проводити на місцях політику вищих органів, у тому числі й міграційну.

27 жовтня 1943 р. на нараді голів міських та районних рад депутатів трудящих Сталінської області було розглянуто питання про мобілізацію робочої сили на місцях для потреб

відбудови промисловості й виконання постанови ДКО від 26 жовтня 1943 р., яке констатувало, що мобілізації місцевого населення проходять з труднощами [8]. Тому не дивно, що одна за одною приймаються постанови про мобілізацію населення, головним чином з територій звільнених областей УРСР. У жовтні 1943 р. ДКО приймає постанову, за якою мало бути мобілізовано 38 тис. осіб на підприємства чорної металургії, але за чотири дні до закінчення терміну мобілізації її було виконано тільки на 18% [9]. У листопаді 1943 р. ЦК КП(б)У і РНК УРСР визначили невідкладні заходи з відбудови залізничного транспорту, відповідно до яких на це потрібно було спрямувати 28 тис. осіб, а ЦК ВЛКСМ – «Про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу», 2 і 16 грудня 1943 р. було прийнято постанови ЦК ЛКСМУ «Про участь комсомольських організацій у відбудові системи водопостачання «Донбасводбуду» та підприємств Наркомчермету у Донбасі» та «Про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу», за якими зобов'язувалися взяти шефство шляхом закріплення комсомольських організацій за вугільними трестами, шахтами і т.д. Вже за три місяці Сумська область спрямувала майже 4,5 тис. молоді, Дніпропетровська – близько 3 тис. осіб. До 1 травня 1944 р. комсомольські органи Сталінської, Ворошиловградської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської та Запорізької областей спрямували на підприємства Сталінської області 25752 чол. Подібні постанови приймалися по усіх галузях народного господарства. Одночасно було відновлено й систему оргнаборів, у звільнені райони України спрямовувалися уповноважені вугільних підприємств, будівельних організацій та ін. для мобілізації сільського населення, що відбувалося одночасно з подальшим просуванням лінії фронту на захід. Для відбудови промислових підприємств перш за все потрібна була некваліфікована робоча сила, тому головна увага й приділялася оргнаборам сільського населення, мобілізаціям молоді по лінії наркомату оборони, спрямуванню робітничих батальйонів і розконвойованих. Оргнабори проходили з труднощами – далеко не всі бажали їхати в Донбас, та й чоловіків у працездатному

віці було замало, тому головною передумовою виконання відбудовчих робіт стало залучення до праці жінок.

Згідно з постановою ДКО від 28 лютого 1944 р., для відбудови підприємств верстатобудування мобілізації по лінії НКО у першій половині 1944 р. підлягали 3 тис. військовозобов'язаних, звільнених від строївої служби, а у другій – ще 2 тис. осіб. 31 травня 1944 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про шефство областей України над вугільними трестами Донбасу». Згідно з нею Ворошиловградський і Сталінський обкоми партії закріпили за відповідними областями, райони України – за окремими комбінатами, трестами, шахтами. Продовжувалися й молодіжні призови через обкоми та райкоми відповідних областей. Так, у листопаді 1944 р. виконком Кам'янець-Подільської облради депутатів трудящих і бюро обкому КП(б)У прийняли постанову: "1. Зобов'язати райвиконкоми та райкоми партії протягом 1944-1945 рр. направити з кожного колгоспу на роботу у вугільну промисловість Донбасу по 1-2 колгоспника строком від 6 місяців до року...2. Розгорнути широку масово-політичну і роз'яснювальну роботу серед колгоспників про роль Донбасу в обороні й розвитку країни, необхідність відродження зруйнованих шахт".

Усі ці заходи давали на деякий час бажані наслідки. Вже 12 листопада 1944 р. згідно з довідкою ЦК ЛКСМУ на відбудовчі роботи до вугільної промисловості Донбасу було мобілізовано сливе 44 тис. юнаків та дівчат, 11,5 тис. з яких було спрямовано на роботу у комбінати «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля», а також трести «Сталіншахтобуд» і «Ворошиловградшахтобуд». На підприємства чорної металургії Донбасу було спрямовано 30 тис. юнаків та дівчат [10]. Але більшість з них не мали ніякого фаху. Тому 2 жовтня 1944 р. указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» для підготовки фахівців призову до РУ і залізничних училищ підлягали юнаки 14-15 років, і 16-17-ти років – до шкіл ФЗН. Згодом наказами відповідних наркомів мобілізації до ФЗН/РУ було поширено й на дівчат. Проте мобілізації молоді проходили важко. Про це свідчать, наприклад, дані про відбудову Горлівського азотно-тукового

заводу. Для виконання відбудовчих робіт підприємству було потрібно 2,5 тис. осіб. Проте на 10 січня 1944 р. вже через два місяці, як було подано наряди на робочу силу генеральному підприємнику робіт Наркомбуду, жодної людини так і не прибуло.

Проте, незважаючи на постанови, справи з мобілізацією не покращились. 20 січня 1944 р. бюро обкому констатувало, що для відбудови Костянтинівського склозаводу потрібно було мобілізувати 1000 осіб по Костянтинівському району і 200 осіб по Андріївському, а фактично було мобілізовано 300 і 79 осіб відповідно. На відбудову Микитівського та Горлівського коксохімічного заводів потрібно було мобілізувати 200 осіб, але не було мобілізовано жодної, для відбудови Костянтинівського склозаводу потрібно було мобілізувати 1000 осіб по Костянтинівському району і 200 осіб по Андріївському, а фактично було мобілізовано 300 і 79 осіб відповідно [11]. Отже відбудова потребувала не тільки героїзму і ударної праці десятків чи сотень робітників, але й зростання їх загальної чисельності. Потрібно було переходити до ще ширших мобілізацій населення з інших областей. Вже 3 лютого 1944 р. бюро Сталінського обкому затверджує постанову, у якій було визнано, що для зростання видобутку вугілля на шахтах комбінату «Сталінвугілля» необхідно «прохати РНК УРСР и ЦК КП(б)У зобов'язати Сумський і Миколаївський облвиконкоми, Запорізький й Сумський обласні військкомати, Чернігівський, Полтавський та Сумський обкоми комсомолу закінчити в січні-лютому 1944 р. мобілізацію робочої сили для вугільної промисловості Сталінської області» [12]. Виконання подальших мобілізацій подано у відомостях обкому до вугільного відділу ЦК КП(б)У 29.01.1944 р.: «Мобілізовано населення Сталінської обл. – 36946, Сумської – 647, Миколаївської – 1820, Запорізької – 1530, комсомольців Полтавської – 133, Сумської – 343, Чернігівської – 74, робочих зі сходу – 246» [13]. Але такої кількості працівників було недостатньо і різниця між потребою і фактичною наявністю робочої сили часом була просто разючою. Виходячи з цього, відбувається поширення мобілізацій населення на усю територію України, одночасно з пересуванням лінії фронту.

Бюро Ворошиловградського обкому у серпні 1944 р., розглянувши питання про заходи з поліпшення роботи ОБМУ – 311, відзначило, що за перше півріччя 1944 р. воно працювало незадовільно й виконало план робіт на 25%, головними чинниками чого стали недостатня забезпеченість робочою силою, керівними та інженерно-технічними кадрами. Як наслідок, передбачалося закінчити мобілізацію і доставку 2,5 тис. робітників з Кам'янець-Подільської області, забезпечити їх гуртожитками, харчуванням, а також прохати Наркомат «Житлогромадянбуду УРСР» виділити додаткові райони для проведення мобілізації ще 1,5 тис. осіб і спрямувати 2 тис. військовополонених на будівництва ОБМУ-311 [14].

При подібному виконанні планів мобілізації населення не могли забезпечити поповнення підприємств робітниками, попри їх чисельне зростання, необхідною кількістю робочої сили. Однією з причин цього стало дезертирство робітників, мобілізованих на підприємства, яке стало найпримітнішим явищем відбудови і до 1944 р. набирало обертів, оскільки мобілізації формують вже більш-менш стале робітниче середовище, котре, щоправда, продовжує поповнюватися шляхом нових мобілізацій, які, у свою чергу спричиняють нові спалахи дезертирства. Так, з підприємств Сталінської області тільки у травні 1944 р. дезертирувало 3875 осіб, у червні – 4244, у липні – 5516, а за першу половину серпня – 4195.

Основною причиною, яка змушувала робітників покидати шахти і заводи, було те, що прибулі мобілізовані робітники, виключно сільські жителі, уперше зустрілись з виробничими умовами шахт. Крім того, багато керівників підприємств не змогли своєчасно і якісно прийняти, розмістити і організувати працю (часом через відсутність елементарних знарядь праці – лопат, кирок, обушків) значного числа новоприбулих. Часто робітників залишали напризволяще й вони вимушені були до 5 діб знаходитися під відкритим небом, навіть під проливним дощем. Таке байдуже ставлення не могло не викликати прагнення в останніх повернутися додому. Вагомою причиною дезертирства були також незадовільні житлово-побутові умови.

З боку радянських владних структур вживалися силові заходи задля запобігання фактів дезертирства. Лише з 1 по 15 серпня 1944 р. було заарештовано 27157 дезертирів, а засуджено – 1339 або 14% [15]. 29 липня 1944 р. Раднарком СРСР видав постанову, згідно з якою справи про дезертирів з підприємств треба було розглядати в триденний термін. Наркомюст СРСР зобов'язувався організувати воєнні трибунали і постійні сесії воєнних трибуналів у великих промислових регіонах. НКВС СРСР повинен був проводити розшук дезертирів з підприємств і притягнення їх до суду. За наказом прокурора СРСР від 1 липня 1944 р. «Про посилення боротьби з дезертирством з підприємств в промисловості» воєнним прокурорам військ НКВС, в разі виявлення фактів невиконання розшукових завдань робітниками міліції, потрібно було притягати винуватців цього до відповідальності [16].

Влітку 1945 р. до цього додалися й депортації українського населення з земель, що відійшли до Польщі. Передумовою депортації стало підписання 9 вересня 1944 р. Угоди між Польським Комітетом Національного Визволення і урядом УРСР про взаємну евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польського населення з території України до Польщі. До Ворошиловградської області прибуло 1348 родин з 6089 осіб, а до Сталінської області – 3044 родини з 13201 особи [17].

Загалом у складі міграційних потоків до Донбасу головним чином прибували колгоспники за оргнабором, молодь та чоловіки старшого віку за мобілізаціями, інтерновані німці, розконвойовані, які пройшли держперевірку, репатрійовані, які прибували у складі робітничих батальйонів, випускники ФЗН/РУ та мобілізовані до них. Проте майже ніхто з прибулих раніше не працював у вугільній промисловості, тому інтерновані давали від 20 % до 40 % виробничої норми, а репатрійовані – близько 75 %. Умови праці та житлово-побутові умови були вкрай тяжкими, а забезпеченість робітників найнеобхіднішим було незадовільним, що призводило до зростання смертності робітників.

І все ж, ця плинність населення компенсувалася постійно зростаючою чисельністю прибулих. Сума помісячних даних за

1945 р. дає по Ворошиловградській області 76297 [18], по Сталінській – 194562 особи [19]. В той же час, незважаючи на адміністративно-командні методи проведення міграцій, у 1945 р. з Ворошиловградської області вибуло 36715, а зі Сталінської – 46043 особи [20]. Тільки перевага чисельності прибулого населення над чисельністю вибулого забезпечила постійне зростання загальної чисельності населення, яке склало у Ворошиловградській області на 1 грудня 1945 р. – 1388971 особу, тобто 77,3 % довоєнної чисельності населення [21]. У Сталінській області на січень 1944 р. чисельність населення досягла 1,7 млн. осіб або 54,8% від довоєнної чисельності, а в 1945 р. – 1998 тис. осіб [22]. Усього чисельність населення регіону склала близько 3 млн. осіб, тобто збільшилось порівняно з вереснем 1943 р. більше, ніж на 700 тис. осіб. Це дозволило шахтарям Сталінської області в 1945 р. видобути 17479 тис. т вугілля, металургам виплавити 1177 тис. т чавуну, 1114 тис. т сталі, дати 827 тис. т прокату та ін. У Ворошиловградській області було видобуто 12,7 млн. т вугілля, вироблено 103 тис. т чавуну, 12 тис. т сталі, 4 тис. т прокату [23].

Отже в основу керівництва зовнішніми міграціями до Донбасу було покладено мобілізації місцевого населення та населення інших регіонів СРСР, в першу чергу УРСР. Керовані зовнішні міграції здійснювалися воєнно-адміністративними методами через спрямування номенклатурних працівників через ДКО, ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, комсомольсько-молодіжні призови, мобілізації фахівців по лінії НКО і молоді до шкіл ФЗН та РУ, оргнабори, спрямування репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих. У результаті чисельність населення регіону суттєво збільшилась й заклався підмурівок для його повоєнного залюднення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Денисенко П.І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943-1945). – К., 1968 ; Хорошайлов Н.Ф. Мужество Донбасса / Из истории Донецкого бассейна 1937-1943 гг.: Метод. разработка. – Донецк: ДонГУ, 1968.
2. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 61-а. – Арк. 31.

3. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам: В 5-ти томах. 1917-1967 гг.: Сб. документов за 50 лет. – М.: Политиздат, 1968. – Т.3 (1941-1952). – С. 175.
4. Вказ. праця. – С. 37.
5. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.2. – С. 357.
6. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 273. – Арк. 23.
7. Там само. – Арк. 24.
8. Там само. – Спр. 32. – Арк.70.
9. Там само. – Арк.70.
10. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941-1945. – К.: Наукова думка, 1985. – Т.2. – С. 362.
11. ДАЛО. – Ф. Р-2519. – Оп. 10. – Спр. 7. – Арк. 209.
12. ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 3. – Арк. 33.
13. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 485. – Арк. 49.
14. Там само. – Спр.273. – Арк. 30.
15. Там само. – Спр.288. – Арк. 5.
16. Там само. – Ф. Р – 4249. – Оп.2. – Спр.4. –Арк.16.
17. Там само.
18. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 40. – Арк. 141, 190; Спр. 41. – Арк. 9, 89, 100; Спр. 42. – Арк. 4, 50, 97, 209.
19. Підраховано автором за: ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 41. – Арк. 21, 40, 51, 68, 140, 209, 254; Спр. 42. – Арк. 32, 79, 121, 192, 238.
20. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 714. – Арк.24.
21. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 1. – Спр. 709. – Арк. 55.
22. ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 2. – Спр. 1005. – Арк. 34, 37.
23. Народное хозяйство Ворошиловградской области: Статистический сборник. – Донецк: Донбасс, 1976. – С. 39.

К. В. Нікітенко,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і права
Донецького національного технічного університету*

АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЧНОГО ПОРТРЕТУ СТЕПАНА БАНДЕРИ ЯК НОСІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ

Писати про Степана Бандеру взагалі дуже складно. Складно оцінювати у будь-якому сенсі фігури такого масштабу. Адже Степан Бандера ще за свого життя перетворився на легенду, на символ віри, майже повністю втративши усі риси, притаманні живій людині. Варто згадати, що увесь визвольний рух в Україні отримав узагальнюючу назву «бандерівці» (навіть Армію Крайову радянські пропагандисти називали «польськими бандерівцями»). Повстанці, які кинули виклик одночасно двом наймогутнішим тоталітарним державам того часу (СРСР та гітлерівській Німеччині), безумовно, були приречені на поразку. Вже багато років як загинули і Степан Бандера, і більшість з тих, хто свого часу пішов за ним. Але чи можна сказати, що ті події й особистості вже стали справою давно забутих часів? Адже зараз Степан Бандера відомий мало не більше, ніж за часів свого життя. Йому встановлюють пам'ятники, називають його ім'ям вулиці і не лише по Україні, а й по всьому світі (наприклад в Австралії [1]) і т.ін. Але разом із тим, міфи і легенди ще не зникли в минулому, історія ще має свої «білі плями» і, як і багато років тому, часто підмінюється пропагандою.

Загалом праць про український національний рух 1930-1950 рр. і особисто про С. Бандеру дуже багато. Однак, роботи авторів радянського періоду В. Беляєва, М. Рудницького, Я. Галана, К. Дмитрука, Ю. Смолича та ін. [2] мали, швидше, ідеологічну, ніж наукову спрямованість. Автори, тавруючи «буржуазний націоналізм», сміливо оперували фактами та не уникали й прямих фальсифікацій.

Стосовно ж конкретно психологічного портрету Степана Бандери інформації зовсім небагато. Більшість авторів радянської доби лише підкреслювали його фізичні недоліки. Так, прізвисько «карлик» – було, так би мовити, «візитною карткою» Бандери. Або наголос робили на самому прізвищі: «Бандера! Ну, як банда!». З питання ж психології згадувалася лише: «ганебна, наймитська психологія» [3].

На сучасному етапі дослідження питання діяльності ОУН в середині ХХ-го століття займалася комісія на чолі з доктором історичних наук, професором С. Кульчицьким, а також окремі дослідники, як, наприклад, Г. Гордасевич, А. Кентій, Ю. Киричук, А. Русначенко та інші [4]. Ведуться також дослідження історії етнонаціональних процесів в Україні [5].

Ускладнює завдання відновлення історичної правди ще й спрацьовування імпліцитної теорії особистості, коли реальна історична постать наділяється всіма можливими й неможливими рисами. Тому дослідження і С.Бандери, і «бандерівців», і загалом українського націоналізму, які завжди були складними ще й через надмірну свою заполітизованість, потребують ще великої пошукової та аналітичної роботи.

Мета даної статті – узагальнення наукових даних по психологічному портрету Степана Бандери.

Починаючи розмову і про українську ментальність, і про український націоналізм, і про формування поглядів та рис характеру Степана Бандери, треба мати на увазі, що в історії ніколи не було нічого штучного, нічого зайвого, чогось, що б виникло саме по собі й невідомо звідки. Адже політичні психологи наголошують: політична орієнтація являє собою реакцію на ту конкретну історичну ситуацію, у якій знаходиться суспільство. Саме ця ситуація і визначає, першочергово, набір та ієрархію проблем, які покликана вирішити політика. Так, доведено, що у ситуації, яка сприймається як загрозлива, наприклад, коли у країні лютує економічна криза, або загрожує напад зовнішніх ворогів тощо, зростає привабливість жорстко авторитарних політичних орієнтацій [6].

Можна навести приклад формування агресії у індіанців ірокезів, що став вже хрестоматійним. Сотні років ірокези жили в мирі зі своїми сусідами, не виявляючи агресії щодо

інших племен. Однак у 17 столітті з'явилися європейці й стали вимінювати хутро, ціна на яке непомірно зростала, тому що на нього можна було обміняти промислові товари, і суперниками та конкурентами ірокезів стало плем'я гуронів. Боротьба за виживання та за територію перетворила ірокезів на безжальних вояків. Так, зовнішні обставини зумовили нові моделі поведінки [7].

Жорстока історична доля українського народу, атмосфера постійної агресії з боку сусідів, що коштувала країні мільйонів загиблих та забраних у вічне рабство, свого часу породила у відповідь такий феномен як козацтво. Саме вільнолюбний дух козаччини і став одним із головних чинників формування національного менталітету. Прикордонне існування, що вимагало постійного самозахисту, стимулювало вольовий максималізм і агресивність як єдино можливий, навіть інстинктивний засіб до збереження своєї національної самобутності. Особливості історії зумовили психоповедінкові особливості українців, які дослідники визначають як специфічний і історично детермінований неспокій української душі [8].

Атмосфера руїни, якою завершилася поразка національно-визвольної революції, свідомий, наполегливий та послідовний наступ на все самостійне (а значить національне – українське), утиски козацької еліти, поширення відвертої дискримінації – усі ці фактори зумовили появу іншого «феномену» – формування образу «маленької людини», від якої вже нічого не залежить (навіть її власна доля). Позиції «моя хата скраю» та «якось воно буде» стали характерними для новосформованого образу «малороса» з віковим комплексом меншовартості. Процесу сприяло спотворення, «перекручування» історичної пам'яті.

За цих умов постаті-символи (Б. Хмельницький, І. Мазепа, Т. Шевченко, І. Франко, С. Петлюра, С. Бандера, В. Стус та ін.) почали сприйматися вже не як конкретні люди, а першочергово як символи-пам'ятники національної самосвідомості, національно-ідентифікуючого потенціалу народу. Тобто відбулося перетворення історичних реальних особистостей на символи віри. (І разом із тим, людина, яка обирала для себе шлях служіння країні в умовах агресивного спротиву будь-яким проявам створення власної державності повинна була

усвідомлювати, що віднині її доля вже їй не належить, а переходить цілком і повністю під контроль зовнішніх обставин)

Східна Галичина, де більшість населення становили українці, поступово перетворилась на могутнє джерело ідеї національного визволення. Зрозуміло, що процеси, які відбувалися в Галичині, благотворно впливали й на розвиток національної самосвідомості серед українців, які знаходилися у складі інших держав. У міжвоєнні роки ставка Польщі на асиміляцію українського населення, ігнорування загальнолюдських прав та свобод і очевидна відсутність будь-яких перспектив для вирішення українського питання (у всякому разі легітимними, парламентськими засобами), мала наслідком стрімке зростання українського національного руху. Так, «націоналізм був формою природного інстинкту української нації, як і будь-якої іншої, до самозбереження та самоповаги» [9].

Таким чином, можна зробити висновок про перевагу саме зовнішньої атрибуції, тобто сама історична дійсність наполегливо штовхала на пошуки шляхів, форм та методів подолання ситуації. Важливо не робити фундаментальної помилки атрибуції й не списувати все лише на особисті риси характеру, приміром, жадобу влади і т. ін. тих особистостей, які творили українську історію, зокрема С.Бандери.

Степан Бандера народився 1 січня 1909 року в селі Старий Угринів (тепер Калуський район Івано-Франківської області). Його батько, Андрій Бандера, був громадським і релігійним діячем, походив зі Стрия. (Ще юнаком вступив до лав Національно-демократичної партії, обирався до Української національної ради). Мати, Мирослава, була дочкою священика зі Старого Угриніва. Дитячі роки в рідному селі проходили в атмосфері українського патріотизму. У Старому Угриніві була читальня «Просвіти», гурток «Рідна школа», батько Бандери мав велику бібліотеку. Часто в домі бували активні учасники національного й політичного життя Галичини. Брати матері були відомими політичними діячами. Павло Глодзинський був одним із засновників українських організацій «Оліїспілки» й «Сільського господаря». Під час українсько-польської війни батько, Андрій Бандера, пішов добровільно в Українську

Галицьку Армію, став військовим капеланом. У Галичину повернувся влітку 1920 року.

Тим часом, Степан Бандера вступив в українську гімназію в Стрию, яку закінчив у 1927 році. Треба обов'язково враховувати всі реалії того часу: і поразку України у визвольних змаганнях, і поділ її території між кількома країнами і те, що навіть самі слова «Україна», «українець» у Польщі були заборонені. Замість них треба було вживати лише «Малопольска Вхсудня» (східна Малопольша) і «русин». На державну службу приймалися лише поляки і католики, масово закривалися українські школи. І саме ці переслідування викликали спротив. Під керівництвом Української Військової Організації створювалися підпільні гуртки.

Став активним членом такого гуртка і Степан Бандера. Після закінчення гімназії він працював у читальні «Просвіта», керував театральним гуртком та хором, заснував спортивне товариство «Луг», займався підпільною працею. У 1929 р. завершився процес об'єднання всіх націоналістичних організацій в єдину Організацію Українських Націоналістів (ОУН). Членом ОУН Бандера став з початку її заснування. Він відповідав за розповсюдження підпільної літератури (а треба мати на увазі, що вже сам факт виявлення під час обшуку такої літератури був достатньою причиною для арешту і віддачі під суд). А з 1931 року Степан керував вже всією пропагандою ОУН на Західній Україні. У 1933 р. Конференція Проводу ОУН офіційно затвердила 24-річного Степана Бандеру Крайовим провідником (керівником) ОУН на західноукраїнських землях.

На початку 1930-х рр. під особистим керівництвом Степана Бандери було здійснено декілька резонансних політичних вбивств: у 1933 р. – радянського консула у Львові, як помста за організований радянським керівництвом голодомор, у 1934 р. у Варшаві був убитий міністр внутрішніх справ Польщі Броніслав Перацький (покарання за проведення так званої політики «пацифікації»). Поліція швидко затримала учасників та організаторів замаху, серед них і Степана Бандеру. Майже два роки, поки велося слідство, Бандеру тримали у одиночній камері.

На судовому процесі всі затримані відмовилися відповідати судді польською мовою. Вітали один одного вигуками: «Слава Україні» (до речі, їх приклад наслідували деякі свідки, за що й отримували або штраф у 200 злотих, або 10 днів тюрми). Після закінчення процесу усі отримали різні (але всі великі) строки ув'язнення. С.Бандера був засуджений до смертної кари, котру потім замінили на довічне ув'язнення.

Був звільнений у 1939 р., у зв'язку з розвалом Польської держави на початку Другої світової війни. А 30 червня 1941 р. у Львові було проголошено Акт відновлення Української держави. Реакція німців була агресивно-негативною. Почалися арешти і страти оунівців. Лише у вересні 1941 року було заарештовано близько 2 тисяч та розстріляно з них кілька сотень членів так званих «похідних груп». Було заарештовано й ув'язнено у концтаборі Заксенгаузен і С.Бандеру. (Загалом, майже неможливо підрахувати кількість знищених гітлерівцями членів ОУН. Відомі дані лише по ОУН(м) – близько 5 тис. людей, втрати ОУН(б) в антинімецькій боротьбі, зрозуміло, були значно більшими [10].)

Просидівши всю війну у концтаборі, Степан Бандера наприкінці 1944 р. був звільнений. Далі почався дуже суперечливий і маловідомий етап життя у еміграції. Він супроводжувався постійними чварами, суперечками і навіть новими розколами у русі, а загалом повною втратою розуміння ситуації, яка складалася на той час в Україні. Внаслідок розходжень із керівництвом крайового проводу ОУН у 1952 р. С. Бандера залишив пост голови ОУН. Загинув від рук працівника радянських спецслужб 15 жовтня 1959 р. у Мюнхені.

Зрозуміло, що на розвиток особистості першочергово впливає виховання, надане в дитинстві, та отримана освіта. За даними психолога А.Губенка, з п'яти тисяч учасників лівого руху «тунамарос», що активно діяв наприкінці 1960-х років в Уругваї, 97% склали студенти та дипломована молодь. А з 40 найбільш відомих західноєвропейських терористів, 2/3 мали вищу освіту і походили із забезпечених родин [11]. Взагалі всі фахівці підкреслюють важливе значення сімейного виховання. І відповідна патріотична атмосфера, і освіта – такі умови мали на початку ХХ століття, першочергово, діти духовенства. Коли

почався процес національного відродження України в Галичині, очолили цей процес саме священники. Відомими письменниками стали священники Маркіян Шашкевич, Олександр Духнович, Сидір Воробкевич та інші. Степан Бандера виховувався саме у родині священника-патріота. Отже, батько своїм життям надав йому приклад жертвовного служіння своєму народу.

До речі, сім'я була багатодітною і подальший життєвий шлях всіх дітей Андрія Бандери свідчить також і про виховання, надане дітям батьками. Як відомо, братів Степана – Василя і Олександра – було закатовано німцями в концтаборі Аушвіц у 1942 р. Доля третього брата Богдана ще остаточно не встановлена, але є свідчення, що він загинув разом із дружиною у бою наприкінці 1940-х рр. Коли у липні 1941 р. батька Андрія Бандеру розстріляли, то доньок Марту і Оксану без усякого суду вивезли на поселення в Красноярський край (сім'я постраждала за Степана, хоча, Оксані у 1941 р. було лише 5 років і вона взагалі могла не пам'ятати свого брата). Майже все своє життя обидві сестри провели у Красноярському краї, а коли у 1953 році їх обох доставили у Москву на Луб'янку і там вимагали, щоб вони виступили із публічним засудженням свого брата, вони твердо відмовилися, після чого їх знов відправили в безстрокове заслання. Третю сестру, Володимиру, заарештували вже у 1946 році, за вироком суду вона отримала 10 років таборів. У тому ж 1953 р. її також привозили до Москви, але і вона також відмовилася купувати собі волю ціною зведення страшних наклепів на брата [12]. Отже, всі діти А. Бандери відзначалися чималою силою волі.

На закінчення слід процитувати промову Степана Бандери перед судом у Львові 1936 р.: *«Прокурор сказав, що на лаві обвинувачених засідає гурт українських терористів і їх штаб. Хочу сказати, що ми, члени ОУН, не є терористами. ОУН охоплює своєю акцією всі ділянки національного життя... Заявляю, що бойова акція не є єдиною і не є першою, а рівнорядною з іншими ділянками. Тому що в цій залі розглядали атентати, які виконувала Організація, міг би хтось думати, що Організація не рахується з людським життям взагалі, і навіть із життям своїх членів. Скажу коротко: люди, які весь час у своїй*

праці є свідомі того, що кожної хвилини можуть самі втратити життя, такі люди, більш, ніж хто інший, уміють цінувати життя. Вони знають його вартість. ОУН цінує життя своїх членів дуже високо, але наша ідея в нашому понятті така велична, що коли йдеться про її реалізацію, то не одиниці, не сотні, а й тисячі жертв треба посвятити, щоб її зреалізувати. Вам найкраще відомо, що я знаю, що накладаю головою, і відомо вам, що мені давали змогу своє життя рятувати. Жиючи рік з певністю, що втрачу життя, я знаю, що переживає людина, яка має перед собою перспективу в найближчому часі втратити життя. Але впродовж усього часу я не переживав того, що переживав тоді, коли вислав двох членів на певну смерть: Лемка, і того, що вбив Перацького...» [13].

Із наведеного уривку можна зробити висновок щодо дуже сильної внутрішньої мотивації у психології Степана Бандери, про домінування ідеї здобуття волі для свого народу і жертвовного підкорення їй свого життєвого шляху.

Таким чином, неможливо заперечувати, що для багатьох революційних лідерів (і С.Бандери у тому числі) вихідним мотивом діяльності була безкорислива боротьба за волю і народне благо. Тобто серед мотивів лідера-носія ідеї можуть виділятися його переконання і прагнення вирішити якусь політичну проблему (наприклад вивести країну з кризи); почуття боргу перед народом та країною; потреба в схваленні й повазі з боку інших людей або й самого себе, а також і ті вимоги, які потребує від лідера його статус.

Загалом, як би не класифікувалася внутрішня мотивація лідерства, усі мотиви, як правило, не є взаємовиключними; всі, або майже всі можуть поєднуватися в психології однієї людини [14].

Отже, український націоналізм став реакцією на конкретну історичну ситуацію, яка склалася у суспільстві того часу. Чим більш жорсткими, навіть безнадійними ставали зовнішні обставини, тим більше зростала потреба у опорі. Дія породжувала протидію, яка в свою чергу могла існувати лише в межах історичних реалій – успішна підпільна боротьба можлива лише за умов глибоко законспірованої, структурованої організації із залізною дисципліною та беззастережним

підпорядкуванням старшим. Така організація, в свою чергу, завжди вимагає наявності сильного, вольового, впевненого у собі лідера. Степан Бандера був лідером саме такого гатунку.

Неможливо також не торкнутися і питання ролі особистості в історії. Зрозуміло, що Франція середини ХХ ст. з Шарлем де Голем – це одне, а без нього – зовсім інше. Так і С. Бандера вже давно став часткою історії, без якої неможливо уявити собі сучасну Україну. Як писала О.Забужко «пасіонарії не виграють і не програють, вони «всього лиш» творять історію...» [15].

ЛІТЕРАТУРА:

1. В Сідней є вулиці Степана Бандери, Симона Петлюри і... // Нація і держава. – 2004. – № 11.
2. Смолич Ю.К. Враги человечества и их наемники (украинский буржуазный национализм на службе у американского империализма). – К., 1953. – 128 с.; Беляев В., Рудницький В. Під чужими прапорами. – К., 1956. – 246 с.; Галан Я.О. Люди без Батьківщини. – К., 1967 – 39 с.; Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти. – К., 1982. – 400 с. та ін.
3. Беляев В., Рудницький В. - Вказана праця. – С. 43, 49.
4. Кентій А.В. Нариси історії Організації Українських націоналістів (1929-1941 рр.). – К., 1998. – 200 с.; Киричук Ю. Нариси з історії українського-національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ століття. – Львів, 2000. – 304 с.; Гордасевич Г.Л. Степан Бандера: людина і міф. – Львів, 2001. – 208 с.; Русначенко А.М. Народ збурений. – К., 2002. – 520 с.; Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – К., 2005. – 52 с. та ін.
5. На зов Києва. Український націоналізм в роки Другої світової війни. – К., 1993. – 544 с.; Горпинюк В. Український менталітет і проблема національного відродження // Освіта і управління. – 1997. – № 59-60; Грабовська І. Історія і сучасність. Українська ментальність та проблема виживання // Вісник Київського нац. ун-та ім. Т. Шевченка. – 2000. – № 4 – С. 15-21 та ін.
6. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология. – М., 1996. – С. 291-292.

7. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. – СПб, М., 2002. – С. 394-395.
8. Грабовська І. – Вказана праця.
9. Лановик Б. Д., Лазарович М. В. Історія України. – К., 2001. – С. 484.
10. Русначенко А. – Вказана праця. – С. 127.
11. Губенко А.В. Вызов терроризма. Психологический анализ феномена терроризма // Практична психологія та соціальна робота. – 2001. – № 9. – С. 38.
12. Гордасевич Г.Л. – Вказана праця. – С. 34-36.
13. Степан Бандера. Уривки з його писань і промов // Визвольний шлях, 1969 – № 10. – С. 1141-1179.
14. Дилигенский Г.Г. – Вказана праця. – С. 236-237.
15. Забужко О. Хроніки від Фортінбраса. – К., 2001. – С. 259.

ББК 63.3 (4Укр)6-28

В. Ф. Лисак,

*докторант кафедри історії та етнополітики
Інституту української філології Національного
педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА ПОЛІТИКА В КОНТЕКСТІ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПОЧАТКУ 50-х рр. ХХ ст.

Одним з найважливіших заходів радянської влади щодо українського сільського господарства і власне самих селян у 50-х рр. ХХ ст. була політика переселення. Вона включає в себе переселення в результаті перенесення кордонів СРСР після Другої світової війни, ліквідації хуторів, будівництва гідроелектростанцій та створення водосховищ і зрошувальних систем, а також переселення українських селян з північних та західних регіонів України у південні та східні і навіть за межі республіки. Слід зауважити, що в процесі переселення протягом тривалого періоду була задіяна значна кількість українських

селян. При цьому кожного разу і в кожному випадку українським переселенцям доводилося брати на себе основний тягар самого переїзду та облаштування на нових місцях.

Метою даної статті є дослідження способу життя українських селян під час переселенських акцій з малоземельних районів України до багатоземельних. Автор вважає за доцільне проаналізувати діяльність державних та місцевих органів влади щодо виконання постанов про переселення українських селян, а також охарактеризувати сам процес переселення в контексті повсякденного життя українських селян початку 50-х рр. ХХ ст.

Об'єктом дослідження є українські сільські переселенці.

Предметом – діяльність центральних та місцевих органів влади, колгоспів та інших структур в питанні виконання партійних та урядових рішень щодо організації переселень та налагодження життя українських переселенців на нових місцях, а також стиль життя селян.

Хронологічні рамки цієї статті охоплюють початок 1950-х рр. Наприкінці 40 – на початку 50-х рр. ХХ століття уряд та партія прийняли чергові документи щодо подальших сільськогосподарських переселень. Це був складний період в житті українських переселенців і дуже важливо розглянути його з метою розуміння щоденного буття однієї з чисельних категорій українського селянства – переселенців.

Історіографічною базою даної статті є роботи авторів, які присвятили свої дослідження вивченню українського села другої половини ХХ ст. По-перше, це колективна фундаментальна праця «Історія українського селянства» [1]. Окремі проблеми сільського господарства зацікавили таких істориків, як В. Баран, Е. Т. Євсєєв, О. І. Зернова, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, Б. П. Ковалевський, Г. Г. Кривчик, І. М. Лубко, С. С. Падалка, П. П. Панченко, І. В. Рибак, І. М. Романюк, Є. П. Талан та багатьох інших [2]. Відзначаючи величезну роль цих праць у вивченні становища українських селян, слід звернути увагу, що переселенська політика радянського уряду ще не знайшла певного втілення, тим більше з урахуванням повсякденного життя селянства під час

переселенських акцій. З цього погляду вивчення вказаної проблеми є безумовно актуальним.

Джерельною базою вивчення проблеми повсякденного життя українських селян під час переселення в південні та східні райони УРСР є документи вищих органів влади, які зберігаються в архівах України. Перш за все це матеріали перевірок Міністерства державного контролю УРСР та засідань вищих партійних органів. Певну цінність в дослідженні мають постанови щодо пільг для переселенців, а також створення відповідних умов під час переселення.

Слід звернути увагу на те, що політика планових переселень загалом була характерною для радянського повоєнного суспільства. Для цього приймалися відповідні нормативні документи, які повинні були регулювати і забезпечувати процес переселення. Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XX століття були прийняті чергові рішення Ради Міністрів СРСР про пільги для переселенців. Це була досить важлива постанова, адже вона надавала можливість селянам-переселенцям покращити своє матеріальне становище. Постановою від 30 липня 1949 р. переселенці звільнялися від усіх грошових податків та страхових платежів терміном на 2 роки після переселення, від недоплат минулих років (по поставках сільськогосподарських продуктів, грошових податках, страхових платежах), а також їм надавалася відстрочка платежів заборгованості позики Сільгоспбанку з погашенням її з другого року після вселення. Зауважимо, що для переселенців до Криму існували окремі положення в цій постанові [3].

Серед пільг, які мали допомогти українським селянам в процесі переїзду, – можливість безкоштовної доставки майна до місця вселення, лісоматеріалів або зрубів хат (в середньому 1 вагон на двір), а для переселенців у Крим – вантаж до двох тонн на родину.

Передбачені були також грошові виплати. Родинам переселенців при виїзді надавалася грошова допомога без повернення: на голову родини 700 крб. і по 250 крб. на кожного члена родини. Кримським переселенцям – відповідно 800 і 300 крб. [там само, с. 41].

У місцях вселення Міністерству фінансів дозволили продавати переселенцям за готівку або на виплату під зобов'язання Сільгоспбанку терміном до 7 років безгосподарські хати [там само, с. 43]. Переселенцям до Криму передбачалося передати вільні житлові будинки і господарчі будівлі, які були в колгоспах і у сільських радах, за страховою оцінкою з поверненням переселенцям вартості будинку та зробленого ремонту за рахунок кредиту, одержаного на ці потреби. Така пільга не надавалася для переселенців до південних областей України [там само, с. 44].

За розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 21 лютого 1950 р. за №1790 на колгоспників та одноосібників, які переселялися з північних та західних районів УРСР до південних областей республіки розповсюджувався порядок надання продовольчої позики, що була встановлена постановою Ради Міністрів СРСР від 5 грудня 1949 р. за № 5530. Згідно з документом Міністерство заготівель надавало переселенцям продовольчу позику 1,5 цнт на голову родини і 0,5 цнт на кожного члена з погашенням її протягом двох років з моменту видачі. Цим же розпорядженням були звільнені від обов'язкових поставок сільськогосподарських продуктів державі терміном на два роки організовані з переселенців колгоспи УРСР, а також колгоспи південних областей України, що прийняли переселенців з південних та західних районів [там само, с. 42]. Ці колгоспи звільнялися від сплати прибуткового податку, від платежів обов'язкового страхування терміном на два роки з моменту вселення родин переселенців або організації колгоспів на нових місцях.

Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України від 12 серпня 1949 р. Сільгоспбанк для будівництва і ремонту хат на нових місцях, купівлі худоби надавав переселенцям кредит у розмірі 5 тис. руб на одну родину з погашенням його протягом 10 років від третього року від одержання [там само, с. 43].

Кредит на відновлення та будівництво житлових та надвірних будівель переселенців до Криму складав 12 тис. крб., ремонт хат та господарських будівель – 5 тис. крб. на кожне господарство з наступним віднесенням 50 % суми за рахунок

держави і з погашенням залишкової частини протягом 10 років від третього року отримання кредиту.

Таким чином, планові переселення в СРСР і в Україні зокрема були забезпечені досить привабливими для українських селян пільговими умовами, до того ж партійні діячі досить активно проводили роботу щодо забезпечення виконання відповідних державних рішень з переселення з малоземельних до багатоземельних районів УРСР та в Крим. Усе це сприяло значним міграційним хвилям як всередині України, так і за її межами.

План переселення колгоспників та одноосібників на 1950 р. до колгоспів і радгоспів південних областей був затверджений у кількості 52500 родин. У всіх округах були виділені уповноважені Окрвиконкомів та Окружкомів КП(б)У, з якими проводилися наради, після чого їх відряджали на село. Наприклад, у Закарпатській області 23 травня 1950 р. в обкомі партії була проведена нарада з головами Окрвиконкомів та секретарями Окружкомів КП(б)У з питань переселення, де секретар обкому «твердо попередив» та рекомендував взяти гірські села, які не забезпечені землею, тобто на 300 господарств припадає 23 – 50 га, і попрацювати в них так, щоб переселилося все село разом із сільрадою, правлінням колгоспу та партійною організацією [4, с. 20].

На селі проводилася роз'яснювальна робота щодо переселення. З 14 областей відселення найбільша кількість переселенців згідно з планом 1950 р. припадала на Тернопільську область – 7,7 тис. родин за рік [5]. На Чернівецьку область було заплановано 5,3 тис. родин, далі за кількісними показниками йшли Волинська, Дрогобицька, Станіславська, Чернігівська, Львівська, Закарпатська та ін.

Серед 11 областей вселення найбільшу кількість селян-переселенців мала прийняти Херсонська область – 13,5 тис. родин. Далі в списку були Миколаївська (9,7 тис. родин), Запорізька (7,7 тис.), Дніпропетровська (7,3 тис.) і т.д. [6].

Не зважаючи на активну пропагандистську роботу на 10 жовтня 1950 р. до Херсонської області прибуло тільки 4,9 тис. родин, а з Тернопільської виїхало 3,8 тис. родин [5], [6].

Наприклад, по Закарпатській області колгоспники та одноосібники відмовлялися переселятися через те, що у 1949 р. з-поміж загального числа селян, які виїхали до Ізмаїльської області, повернулися 235 родин. До того ж, мешканці гірських сіл не бажали змінювати родинне місце мешкання. Вони мали досить непогані на той час перспективи заробляти гроші на лісорозробці – від 1500 до 2500 крб. на місяць. Загалом у документі зазначалося, що їм «жилося добре» [4, с. 20].

Для того, щоб виконати план з переселень, уповноважені щодо переселення на місцях вдавалися до всіляких порушень. Наприклад, записували до однієї родини людей, які взагалі не знали один одного.

Дуже цікавим є питання, як селяни-переселенці влаштувалися на нових місцях, як проходило їх повсякденне життя в нових умовах. Найбільшою проблемою в цьому контексті була житлова. Слід зазначити, що з-поміж прибулих у 1950 р. переселенців кількістю 14,9 тис. родин лише 1,5 тис. родин були поселені в окремих будинках, а інші розміщені на квартирах у місцевих колгоспників. Будівництво хат для переселенців просувалося дуже повільно. З плану будівництва 34,6 тис. хат на 11 травня 1950 р. в південних областях було виконано лише 207, або 0,6 %. З плану відновлення 26 тис. житлових будинків було виконано 0,4 % [7, с. 15].

На 1 вересня 1950 р. до південних областей переїхало вже 24 тис. родин, що складало 45,7 % плану. На той час тільки 6,9 тис. родин були розміщені в окремих хатах, а решта – майже 80 % мешкали на приватних квартирах і мали безліч щоденних проблем на нових місцях поселення [8, с. 23].

Будівництво житлових будинків у колгоспах вселення катастрофічно відставало від запланованого. Усього по областях вселення було побудовано 9 % і 3,7 % будинків відновлено. Окремі приклади по південно-східних областях переконають, що в Харківській області план будівництва осель для переселенців було виконано на 6 %, Полтавській – 7 %, Ворошиловоградській – 8 %, Херсонській – 9 %, Миколаївській – 10 %, Дніпропетровській – 11 %. Це дуже низькі показники. Однак за мовою цифр стояли живі радянські люди – селяни,

яким доводилося щодня відчувати незручності, вирішувати дрібні, але вкрай важливі проблеми побутового характеру.

Отже, однією з причин невирішеності житлової проблеми, як було зазначено, була недостатня матеріально-технічна база колгоспів і нестача будівельних матеріалів. Іншою причиною була непорядкованість процесу доставки тих житлових будівель, які перевозилися на нові місця. За даними областей, на відселення було відправлено розібраних хат 9,3 тис. родинам, а на місцях вселення такі будинки отримали лише 2,9 тис. родин. Решта була втрачена в дорозі, при цьому ситуація пояснювалася тим, що відповідні органи – Управління при Раді Міністрів у справах евакуації – не встановили належний контроль. І саме з тому понад 6 тис. селянських родин, які розраховували на будинки зі своїх областей, опинилися в скрутних житлових умовах, що потребувало від них додаткових матеріальних витрат.

Це спонукало переселенців шукати вихід з такого становища. Дуже поширеним було повернення на місця відселення. Багато хто з прибулих родин через деякий час покинули південні області й повернулися до своїх сіл. Усього на 9 вересня 1950 р. із загальної кількості прибулих 1 тис. родин повернулися на місця відселення.

Потрапивши в складні умови, переселенці писали численні скарги на керівників колгоспів і місцеву владу. На місцях справді мали місце значні порушення постанов, розпоряджень з питань забезпечення переселенців продуктами, будинками, домашньою худобою тощо. Наприклад, голова одного колгоспу при розрахунку з переселенцями за вироблені трудовні утримав 50% належної продовольчої позики. Як наслідок, ці родини залишилися без хліба і потребували негайної допомоги [9, с. 27].

Постановою Ради Міністрів України і ЦК КП(б)У від 15 серпня 1951 р. № 2177 «Про заходи щодо виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 8 серпня 1951 р. "Про заходи стосовно подальшого переселення в колгоспи південних областей УРСР» був встановлений план переселення кількістю 25 тис. родин колгоспників замість 44 тис., передбачених постановою Ради Міністрів та ЦК КП(б)У від 5 лютого 1951 р. У межах цієї акції було заплановано побудувати та відремонтувати 40 тис. житлових будинків [10, с. 8].

План переселення 1951 р. було виконано на 90,8 %, причому найнижчий показник відселення дали Львівська (50,3 %), Чернівецька (63,4 %), Чернігівська (65,1 %) області [5, с. 9]. Постановою від 15 серпня 1951 р. облвиконкоми та обкоми КП(б)У областей були зобов'язані проводити відселення до південних областей України переважно цілими колгоспами або бригадами, члени яких виявили бажання переселитися. Фактично в 1951 р. було проведено переселення 23 колгоспів та 4 бригад із загальною кількістю 7,7 тис. родин. З Дрогобицької області було переселено 20 колгоспів та 2 бригади (6,2 тис. родин).

Крім переселення у межах України планом передбачалося відселення до інших республік та районів Радянського Союзу. Всього із 7 областей – 8,2 тис. родин. Документи вказують на той факт, що українські селяни не дуже поспішали з таким пересуванням. У 1951 р. за межі республіки було фактично відселено 5,5 тис. родин, що складало 67,6 %.

Серед ряду республік, куди передбачалося переселити українських селян, найвищий показник демонстрували відселення до Кримської області (98,5 % від запланованого), яка на той час ще не входила в адміністративно-територіальний поділ України [10, с. 10]. Українські переселенці виїжджали до Приморського та Хабаровського краю, Сахалінської області, Карело-Фінської, Бурят-Монгольської республік тощо.

За матеріалами звітів комісій Міністерства державного контролю з перевірки діяльності переселенського управління при Раді Міністрів УРСР, процес переселення і господарського освоєння прибулих селян на нових місцях був дуже складним. Як ми бачили, численні урядові постанови цих років передбачали допомогу селянам у влаштуванні на нових місцях. Багато покладалося обов'язків на місцеве керівництво, голів і правління колгоспів вселення. Однак, як свідчать документи, вони не виконувалися, особливо у частині надання більш-менш улаштованих для проживання осель.

Для виконання встановленого планом будівництва хат для переселенців у 1951 р. уряд зобов'язав забезпечити області лісоматеріалами, необхідними для налагодження нормальних умов існування переселенців у колгоспах вселення. Однак

постачання деревини в області вселення було виконано лише на 87 % в цілому, а по окремих областях навіть менше. Така ж ситуація була з іншими будівельними матеріалами – катастрофічно не вистачало черепиці. Для колгоспів вселення план постачання цього будматеріалу був виконаним тільки на 68,6 % до плану [10, с. 11].

Переселенське управління при Раді Міністрів УРСР листом від 23 березня 1951 р. за № 08-1470-1 дало завдання переселенським відділам при виконкомах обласних Рад депутатів трудящих виявити родини, які перебували в переселенських списках, однак фактично не в'їхали в області вселення або повернулися з переселення, та стягнути з них отриману одноразову допомогу. За річними звітами переселенських відділів при облвиконкомах за 1951 р. за переселенцями, які повернулися з областей вселення у 1951 р., у республіці було виявлено допомоги в сумі 196227 руб, з чого повернулося до республіканського бюджету 190030 руб [10; 13].

Як бачимо, українські селяни-переселенці по-різному вирішували власні житлово-побутові проблеми. Особливого поширення набуло повернення на місця відселення. Збереглося багато документів, які дають уявлення про ті труднощі, які постали перед селянами-переселенцями в південних областях республіки та Криму.

Насамперед відзначимо, що до пунктів призначення українські селяни мали переїжджати з усією своєю родиною, а це не тільки дорослі, а й малі діти. У дорозі родинам доводилося бути декілька днів. Причому в деяких областях відселення допускалася відправка переселенців без відповідного медичного огляду та санітарної обробки. Це було порушенням постанови Ради Міністрів УРСР та ЦК КП(б)У від 5 лютого 1951 р. № 229 та наказу Міністерства охорони здоров'я СРСР від 2 квітня 1951 р. за № 297 «Про огляд та обслуговування переселенців та їх родин, спрямованих для робіт на промислових підприємствах та в колгоспах» [11; 78].

Ешелони, у яких селяни переїжджали на нові місця, були не повністю укомплектовані медикаментами та медичним обладнанням. Не було вагонів-ізоляторів, супроводу медичних працівників. Деякі ешелони не були забезпечені «нарами»,

вугіллям, тоді як там перебували, крім дорослих, діти, і температура повітря була подекуди з позначкою нижче нуля [11, с. 79].

Наслідком поганого виконання постанов і наказів було відправлення в області вселення хворих людей. Так, у березні 1952 р. перевіркою були виявлені 5,6 % переселенців з Житомирської області, хворих на педикульоз, а також хворих з високою температурою [12, с. 92]. Вагон-ізолятор мав бути обладнаний згідно з табельним положенням 154 предметами господарсько-санітарного характеру. Однак, деякі вагони-ізолятори нараховували всього 20 необхідних у дорозі предметів, причому до них можна віднести розірвані матраци із соломою [12, с. 93]. Інколи переселенці разом з майном, тваринами очікували завантаження до ешелонів протягом 26 годин та більше.

Після тривалого і незручного переїзду переселенці врешті потрапляли до колгоспів вселення і тут на них очікували чергові випробування. За звітними матеріалами відсотковий показник тих переселенців, яким були надані окремі житлові будинки, був досить високим. Однак, перевірки встановили, що багато хат, які вважалися готовими для проживання родин прибулих селян і в які ці родини були вселені насправді, не відповідали елементарним житловим нормам.

Отже, житлова проблема у колгоспах вселення була найгострішою для переселенців. Було декілька типів житла для приїжджих. По-перше, переселенців розміщували на квартирах колгоспників в порядку підселення. Друга категорія переселенців одержувала житло з державного фонду. І найменша третя група – це ті, хто вселявся у власні житлові будинки [13, с. 128]. І тут теж було безліч проблем.

З метою забезпечення житловою площею якомога більшої кількості прибулих їх подекуди селили по дві родини в одну хату, яка не була розрахована на проживання декількох родин. Звідси скупченість, антисанітарні умови, бруд. Через відсутність господарчих будівель переселенці нерідко держали дрібну худобу у квартирах. До того ж деякі хати були побудовані з порушенням технічних та будівельних правил. Наприклад, опалювальні плити виступали в коридор на 15-20 см і житлова

кубатура опалювалася дуже погано. У таких будинках було вогко та холодно. Зовнішня поверхня деяких будинків не була оштукатурена і стіни від атмосферного впливу руйнувалися. Характерною була відсутність в хатах фронтонів, що призводило до занесення снігом горищ і вогкості в оселях [13, с. 129].

Як правило, з місць вселення вибували переселенці, не забезпечені житлом. Були такі випадки, коли житлові будинки виявлялися непридатними для житла. Стіни оселі руйнувалися, будинок осідав. Перевірка показала, що одна з таких хат була побудована без фундаменту та гідроізоляції, а стіни були складені з розчину з малим вмістом соломи [14, с. 136].

Така ситуація не була виключенням. На той час подібні оселі були збудовані в декількох колгоспах. Це пояснювалося тим, що в колгоспах вселення катастрофічно не вистачало будівельних матеріалів, кваліфікованих будівельників, і до того ж, голови колгоспів досить часто використовували одержаний на переселенські заходи кредит не за призначенням [14, с. 137].

Характерним було поселення приїжджих у колгоспних будинках при фермах. Причому в такому будинку в різних кімнатах мешкали декілька досить великих родин. Від партійних виконавців вимагали записувати до переселенських списків родини, у яких було не менше двох працездатних дорослих людей. А це означало, що в колгоспи вселення приїжджали в основному повноцінні родини, які нараховували щонайменше 5-6 членів. Є свідчення, що великі родини дуже часто поселяли в кімнатах площею шість метрів. Крім того, тут не було необхідних умов для проживання сільських мешканців, відповідних приміщень для утримання власної худоби. З цих причин домашні тварини переселенців перебували в сараях разом з колгоспними, або досить часто утримувалися в сусідніх з переселенцями кімнатах [15, с. 55].

Були випадки проживання родин переселенців у коморах колгоспних будинків, які не були пристосовані для житла. В одному колгоспі недобудована оселя, призначена для родини переселенця, правлінням колгоспу була передана бухгалтеру колгоспу, який не був переселенцем [16, с. 106].

Правління колгоспів не поспішало надавати допомогу переселенцям у придбанні плодкових та декоративних дерев, у

результаті чого вулиці були не упорядковані, відсутні дерева та чагарник [17, с. 60].

Деяким родинам українських переселенців все ж таки пощастило вселитися у власні оселі. Однак ці хати теж мали ряд серйозних недоліків і вимагали негайного добудування або виправлення наявних технічних помилок. Так, деякі будинки не мали повноцінної покрівлі, зате мали численні тріщини, неоштукатурені стіни, не вистачало димоходів та було чимало інших недоліків, які робили життя селян незручним і навіть неможливим. Доводилося пристосовуватися до життя в умовах боротьби з щоденними побутовими проблемами. Через перекриття покрівлі стікала вода, стіни були вологими, у кімнатах холодно. До того ж, родини переселенців не були забезпечені паливом [15, с. 56].

Численні недоробки й недоліки в будівництві осель для переселенців були пов'язані з тим, що недоукомплектовані колгоспні будівельні бригади часто відправлялися правлінням колгоспів на роботи, які не стосувалися будівництва хат для переселенців.

З планових 40 тис. хат на 1951 р. для переселенців побудовано, поновлено та відремонтовано – 20,6 тис. – 51,6 %, в стадії будівництва були – 11,8 тис. хат [18, с. 157]. Таким чином, плани будівництва житлових будинків для переселенців не виконувалися щорічно.

Такі умови приводили до того, що переселенці через деякий час виїжджали до інших або поверталися до рідних місць. На 1 січня 1952 р. в областях вселення проживало 53,4 тис. родин переселенців, з яких окремими хатами і квартирами було забезпечено 42,9 тис. родин, або 80,2 %, у тому числі в колгоспах – 76,8 % родин. З-поміж загальної кількості переселених коровами були забезпечені 40,8 тис. родин [10, с. 12].

У результаті незадовільного господарчого улаштування переселенців, неякісного відбору людей для переселення (одинаки, родини, не пов'язані із сільським господарством), нестачі питної води в ряді колгоспів південних областей УРСР, за даними річних звітів переселенських відділів областей вселення, виїхало переселенців з наростаючим результатом на 1

січня 1950 р. – 109 родин, на 1 січня 1951 р. – 4,6 тис., на 1 січня 1952 р. – 19,1 тис. [10, с. 13].

Таким чином, на початку 1950-х рр. одним з найбільш масштабних заходів щодо переселення сільського населення був сільськогосподарський. В цілому, можливо, така політика була виправданою, якщо взяти до уваги величезні неосвоєні площі південної та східної частини України. Однак, акція щодо переселення була черговим випробуванням для українських селян. До неї так чи інакше були залучені величезні маси сільського населення. Те, що українські селяни відгукнулися на таку політичну акцію, було пов'язано з більш-менш привабливими обіцянками партійців та урядовців надати переселенцям на нових місцях пільгові умови. Як виявилось, колгоспи вселення були, як правило, не готові прийняти таку величезну кількість прибулих, не вистачало улаштованих житлових площ, продуктів харчування. Деякі переселенці навіть не отримали домашніх тварин, присадибні ділянки та продовольчі компенсації.

Наслідком цього були численні скарги селян до вищих інстанцій на скрутні повсякденні умови життя і величезні зворотні міграції до родинних місць проживання або до міст. Як бачимо, українське селянство хоча й стихійно, але все ж таки реагувало на політику держави стосовно сільськогосподарського сектора економіки і, у свою чергу, уряд мав втручатися в ці справи і виправляти ситуацію для того, щоб не допускати величезного марнотратства державних коштів і від'їзду переселенців з нових місць проживання.

У перспективі слід звернути увагу на вивчення морально-психологічних настроїв селян-переселенців, їх соціальну характеристику, рівень заробітної платні, умови праці тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.
2. Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.; Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.; Евсеев Е.Т.

Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине. – Харьков: «Основа» при Харьковском гос. ун-те, 1991. – 157 с.; Зернова О.І. Колгоспи України в 60-ті роки ХХ століття // Український селянин. Зб. наук. праць. – Вип.. 5. – 2002. – С. 178-182; Ковалевский Б.П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства Коммунизма 1959 – 1970 гг. (на материалах украинской ССР). - Киев: Наукова думка, 1972. – 324 с.; Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. ХХ ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 192 с.; Лубко І.М. Спроби організаційно-економічного подолання кризи колгоспного виробництва в середині 50-х – на початку 60-х рр. // Український селянин. Зб. наук. праць. – Вип. 5. – 2002. – С. 116-120; Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. – К., 1995. – 233 с.; Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской РСР 1959-1980. – Киев: «Наукова думка», 1980. – 288 с.; Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села СССР 1960 – 1984. – Киев: Наук. Думка, 1985. – 264 с.; Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921-1991 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2000. – 304 с.; Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ століття. – Вінниця: Книга – Вега, 2005. – 256 с.; Талан С. П. Колгоспи Української РСР в період завершального будівництва соціалізму (1951-1958 рр.). – Київ: Наукова думка, 1966. – 160 с.

3. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – А. 41 – 44.
4. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – А. 19 – 20.
5. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – А. 17.
6. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – А. 18.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – А. 14 – 15.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – А. 22 – 24.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2170. – А. 25 – 29.
10. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 8 – 15.
11. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 73 – 80.
12. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 89 – 96.
13. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 127 – 130.
14. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 131 – 137.
15. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 54 – 59.
16. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 105 – 108.
17. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 60 – 64.
18. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3447. – А. 146 – 164.

В. Т. Терещенко,
*заслужений вчитель України, почесний доцент
Слов'янського державного педагогічного університету,
краєзнавець*

МИКИТА ШАПОВАЛ – ЖУРНАЛІСТ І ПУБЛІЦИСТ

Видатний українець Микита Юхимович Шаповал відомий в історії світової культури як вчений-соціолог, політичний і державний діяч, поет і літературний критик, полум'яний публіцист. В статті відображене становлення Микити Шаповала як публіциста і його значний внесок у відродження української державності.

Досліджуючи життя і творчість видатного українця першої третини ХХ століття Микити Шаповала, нелегко дати відповідь; яка ж головна професія у нашого земляка, на кого він "уродився" далекого 1882 року в селі Сріблянка на Бахмутчині? Він належав до галереї творців універсального характеру: вчений-лісовод, вчений-соціолог, поет, публіцист, літературний критик, організатор і керівник лісопромислових підприємств, науково-освітніх закладів, редактор газет і журналів, державний і політичний діяч України.

До речі світова наука схильна вважати, що творча універсальність є характерною і традиційною рисою української творчої психіки [3]. Публіцистична діяльність Микити Шаповала, не лише була формою викладу його творчої енергії, а й змістом його дій як політика і будівничого нової України.

В журналістику він прийшов студентом в пошуках заробітку, маючи трудовий гарт сільського робітника: шахтарчука, лісничого і військового службовця.

Перший критичний виступ в пресі журналіста-початківця Микити Шаповала відбувся в грудні 1907 році.

Київська щоденна газета «Рада» помістила статтю Микити Юхимовича «Листи з Харкова». Автор статті емоційно виступав

проти ворогів українського слова, намагається пристрасним зверненням до студентства якнайшвидше "зукраїнізувати" Харківський університет і по-молодецькому закликає здути "архівний пил" з професури. Проте критика автора не є суцільним негативом в ставленні до викладачів. Шаповал з великим розумінням і повагою поставився до мужнього, як на той час, вчинку професора фольклору і давньої літератури М. Сумцова, який першим у Харкові став викладати в університеті українською мовою. Початківець-журналіст захоплено розповідає про вмілий і цікаво побудований курс лекцій, які «переконливо показують слухачам, як українська мова поволі собі з "діалекту мужичого" поверталась в зброю культурного руху» [7, с. 3]. М. Шаповал розцінює вчинок професора "не так науковий, як моральний" [7].

Ректор університету Д. Багалій займав нечітку позицію щодо професора Сумцова, сам викладав російською. Шаповал у статті обережно критикує поведінку ректора, звинувачуючи його в дворушності. Харківська студентська молодь того часу була патріотично налаштована і діячем патріотичного студентства був М. Шаповал. За підтримки М. Сумцова і Х. Алчевської студентський актив підготував статут «Просвіти» і подав на затвердження губернаторові. Цинічно і з позицій великодержавного шовінізму губернатор написав резолюцію: "Уже сам факт представлення в правительственное учреждение проекта устава на малороссийском языке свидетельствует о вредном направлении общества" [3, с. 7].

У делегаціях студентів до ректора і губернатора брав участь і автор «Листа з Харкова». Про одну таку зустріч Шаповал розповідає в статті, коли на звернення студентів провести український вечір, губернатор Пешков пихато і брутально відповів: "Я никаких украинцев не знаю. Пусть уж устраивают вечер те землячества, где живут эти хохлы, но не украинцы" [там само]. Публікація в київській газеті набула розголосу, показавши українству, що харківська молодь, не зважаючи на репресії і переслідування владних установ, настирливо шукає виходу із самодержавної задухи. Перший крок в журналістику М. Шаповал зробив упевнено і вдало, заявивши про появу в майбутньому майстерного українського публіциста.

Дебютувавши в газеті «Рада», Микита Шаповал надсилав кореспонденції до газети «Хлібороб», в журнали «Село» та «Літературно-науковий вісник» (м. Київ).

У Артемівському краєзнавчому музеї зберігається додаток до журналу «Село» за 1910 рік, одноіменна "газета для простого люду", в якій надруковано більше 20 науково-політичних, науково-літературних і оглядових публікацій нашого земляка: «Республіка в Португалії», «З життя Франції», «Монастирі в Іспанії», «Нове королівство», «Кривава справа», «Права жінок в Новій Зеландії», «Лев Толстой», «Іван Котляревський», «Ольга Кобилянська», «Професор Микола Сумцов», «Леся Українка», «Петро Гулак-Артемівський» та інші.

Микита Шаповал впродовж творчого життя підписував публікації своїм прізвищем і псевдонімами М. Сріблянський, Іван Гук, М. Бутенко, М. Понурий, Гедзь, М. С-й, І. Г., У. Щ-л., М. Ш. Колеги по перу, знайомі і його опоненти величали Сріблянським.

Успішний дебют надихнув Микиту Шаповала до нових дій. Він намагається за матеріальної підтримки професора М. Пальчикова редагувати Слобожанський часопис «Початок» з метою згуртування української національно-демократичної інтелігенції. На жаль трагічна смерть М. Пальчикова зруйнувала творчі плани М. Шаповала. Революційна активність Микити призводить до його тимчасового арешту харківською жандармерією. В обмін на збереження свободи Шаповал обіцяє жандармам залишити навчання в університеті і виїхати в село до батьків. Замість батьківщини Микита з'являється в Києві (1908 рік) і працевлаштовується на скромну посаду коректора в редакції газети «Рада». Поза робочий час він активно співпрацює з відомим видавцем Олексою Коваленком, беручи участь у підготовці до друку альманахів «Українська муза», «Терновий вінок», «Розвага». Зустріч журналістів і письменників, що групувалися навколо цих альманахів, породили задум втілити в реальне життя думки Пантелеймона Куліша та ідеї Михайла Драгоманова про європеїзацію української культури "по-своєму прикладати їх на своїй землі" через видавання журналу "Українська хата" [8, с. 4]. Невдовзі задум викристалізовується в програму видавати журнал, який би об'єднав

творчу інтелігенцію усієї України під гаслами національного відродження та вишколу професійної майстерності.

О. Коваленко мав дозвіл київського губернатора на видання часопису «Українська нива», отже залишалося змінити назву журналу і його програму. Це було для М. Шаповала з революційним "хвостом" простіше, ніж подолати поліцейські і жандармські кабінети в отриманні нового Свідоцтва київської влади.

У свідоцтві, яке було підписане київським губернатором (№ 419 грудень 1908 р.), дозволялося друкувати "1) статті, 2) фельетони, 3) рассказы, 4) повести, 5) драмы, 6) научно-философские и критические статьи, 7) стихотворения, 8) портреты, иллюстрации, рисунки, 9) объявления, 10) в случае надобности – отдельные приложения, литературные и художественные" [3, 4, 8]. Цим документом визначалася періодичність журналу – щомісяця та вартість одного номера (25 копійок) і підпису на рік – 3 рублі [3, с. 8]. Вирішивши організаційні питання з переоформленням свідоцтва на видання журналу «Українська хата», О. Коваленко відійшов від редакційних проблем, а без нього вони були не вирішені: хто буде головним редактором, коло авторів, джерела фінансування і організація передплати. Фінансова невизначеність вітром здула редакційну колегію (8 осіб), залишилося двоє – Микита Шаповал і Павло Богацький. Пізніше в спогадах з гіркотою П. Богацький напише "вийшло, як у тій євангельській притчі: кликав Господь на свято гостей, але вони один по одному, кожний з певних причин, відмовилися" [1]. Микита Шаповал перебував під наглядом поліції, то ж офіційним головним редактором журналу був Павло Богацький (1883-1962 р.). Меценатами, що фінансово підтримали вихід в світ журналу, в різні роки були землевласники Іван Бойко (Харків), Микола Яневський (Київ), інженер Григорій Сидоренко (м. Томськ), прокурор Одеси Сергій Шелухін, фінансист і цукрозаводчик М. Терещенко. З метою підняття авторитету «Української хати», залучення авторів із Галичини і отримання фінансів Микита Шаповал активно співпрацює з львівськими виданнями «Будучність», «Бджола» та щоденною газетою «Діло», де його публікації регулярно друкувалися в 1908-09 роках. Журнальних і газетних публікацій Микиті Юхимовичу було замало і він

готує публіцистичну збірку «Жертви громадської байдужості» (1910 р., Київ). Сам автор зауважує, що це книга "публіцистичних думок з приводу громадського життя" [7, 8]. Після виходу перших номерів журналу на постійну роботу до «Української хати» приходять Андрій Товкачевський і Микола Євшан (Федюшко) зі Львова. Якщо Олексу Коваленка можна назвати "хатянською" "повивальною бабкою", то ідейними, духовними батьками були Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов. Найбільший авторитетний вплив на "хатян" серед сучасників мала Ольга Кобилянська. Це відверто визнавав сам М. Шаповал: «Джерелом "хатянства" була передовсім творчість Ольги Кобилянської... Треба установити генезу нашого духовного розбудження ясно: Ольга Кобилянська, як розбуджуюча і пориваюча сила... Питання про творчу і активну особистість, індивідуальність поставила вперто з незвичайною силою саме вона» [8, 4].

Жартома про «Українську хату» казали: "Як світ стоїть на трьох китах, так і «Українська хата» на трьох підпоручиках (Шаповал, Богацький, Товкачевський – автор) і студент при них (Євшан – автор)". Варта поваги безкорисливість П. Богацького і М. Шаповала. За роки існування журналу (1909-1914 р.) вони працювали "безгонорарно, зате гонорово" (вислів М. Шаповала) [7, с. 8]. На початку 1911 року М. Шаповал взагалі залишив Київ, виїхавши на Чернігівщину працювати в лісництвах М. Терещенка, щоб фінансово захистити «Українську хату».

Людська доброзичливість, безпретензійність і скромність у поєднанні з прагненням служити потрібній для загалу справі привертала увагу багатьох до «Української хати».

За статистичними даними «Комітету у справах друку» наклад «Української хати» був таким:

	передплата	вільний продаж
1909 р.	300	300
1910 р.	950	480
1911 р.	500	650
1912 р.	500	600
1913 р.	520	640
1914 р.	500	невідомо

[3,1].

За роки існування «Української хати» було надруковано більше 150 шаповалівських "праць". Крім таланту організатора журнал розкрив на повну силу талант Микити Шаповала як публіциста і критика. За словами активної "хатинки" письменниці Галини Журби: "Ідеологічним рушієм «Української хати», а разом з тим і вирішальним редактором-авторитетом її був Микита Шаповал, одна з найяскравіших індивідуальностей свого часу, людина великих здібностей, темпераменту та амбіцій у кращім розумінні" [2]. До речі, за публікацію в журналі нарису Галини Журби «Коняка» редакцію оштрафували, а редактора П. Богацького на 10 днів посадили до київської в'язниці. Царська охоронка постійно приділяла увагу журналу. Ось скупі рядки з документу:

"Начальнику Киевского Секретно-охранного отделения
13 октября 1909 № 6224

Прошу Ваше Высокоблагородие в возможно кратчайший срок собрать негласно подробные сведения о редакции журнала «Українська хата», помещающегося в доме № 36 по Бульварно-Кудрявской улице и узнать, кто состоит редактором и сотрудников этого издания. Для полного ознакомления с этим изданием прошу добыть один экземпляр журнала" [3, с. 1].

Особливий інтерес наглядних органів до «Української хати» пояснюється в першу чергу тим, що в її діяльності була виразно сформована національна свідомість, впевненість у майбутній самостійності українського народу. Незалежна орієнтація «Української хати» сприяла постійним цензурним переслідуванням. Сміливості журналістам вистачало. Шаповал-редактор гуртував навколо журналу молоді українські сили, які нестимуть з собою творчу ініціативу, активність, світоглядну чіткість і духовність, щоб сміливо і гордо підняти прапори української культури [4]. Ставка на молодих пояснюється феноменальним лінивством тодішньої української еліти, "духовне рабство творчих верхів було і є причиною нашої національної нікчемності, бо де є рабство, там немає творчої ініціативи, руху, розвитку життєвих сил" [7, с. 8].

Думки Микити Шаповала, хоч і не в усьому, але були слухними, тому привертають увагу донині. Микита Шаповал як

публіцист і критик допоміг «Українській хаті» зайняти своє оригінальне місце в українській періодиці початку ХХ століття. «Українська хата» знаходила відгук як у авторитетних письменників (Ольга Кобилянська, Леся Українка, Іван Франко), так і у молодих (М. Рильський, П. Тичина, М. Семенко, О. Олесь, Г. Чупринка). Журнал поважали читачі, були створені і активно діяли громадські товариства «Українська хата», найактивнішими з них були петербурзька, томська і одеська філії [3, с. 4]. Наш земляк поет Микола Чернявський у Херсоні навіть видавав свій "хатянский" неперіодичний «Вісник «Української хати», за що переслідувався поліцією.

Після початку Першої світової війни (липень 1914 р.) на території Росії вводилися обмеження на видання газет і журналів, дозволялися публікації лише російською мовою, цивільна цензура підпорядковувалася військовій. Настали трагічні часи для «Української хати»: за невиконання вимог військового стану журнал був заборонений (осінь 1914 р.), майно редакції конфісковано, а засуджений до ув'язнення Павло Богацький етапом відправлений до Сибіру. Микита Шаповал уник арешту бо: він не був офіційним редактором журналу, в той час перебував в лісництві М. Терещенка на Чернігівщині і офіційно вважався на військовій службі в званні штабс-капітана, очоливши Київський лісотехнічний комплекс, який діяв на потребу російської армії.

Це призначення Шаповала відбулося за поданням впливового бізнесмена Михайла Терещенка не випадково. Декілька років Микита Юхимович керував лісовими маєтностями сім'ї бізнесмена, збудувавши єдиний в Україні і Російській імперії безвідходний лісотехнічний комплекс, був відомим вченим серед лісоводів, автором двох підручників для студентів лісотехнічних закладів «Про ліс (елементарний курс лісоводства)» і «Лісова справа на Україні». До його думки, як вченого-лісовода, прислухалися не тільки в Росії, а й в Австро-Угорщині, Німеччині і Франції, куди його запрошували для консультацій і експертизи (1913-1914 роки). Перебуваючи одночасно на військово-державній і на приватній службі, з липня 1914 року, М. Шаповал досить вміло використовує своє унікальне положення для вирішення проблем "хатян", рятуючи

їх від арештів і мобілізації до діючої армії (Г. Чупринка, А. Хомик, І. Бурячок, І. Мар'яненко, В. Коряк та інші). Завдяки М. Шаповалу, активному члену Воєнно-Промислового Комітету по Київській губернії, в 1916 році насаджено Трубчевський ліс. Тут працювало 150 службовців і 600 робітників, отже він перетворюється на базу революційних приготувань українських соціалістів. М. Шаповал був досвідченим конспіратором і талановитим організатором, тож обшуків і арештів серед працюючих не було, і свідомі кадри для української революції ним були підготовлені безвтрратно.

Хоч як був завантажений М. Шаповал справами, але не міг обійтися без поезії і публіцистики. Йому вдається здобути дозвіл на видання журналу «Шлях» (Москва-Київ, 1916 р.), підготувати і видати книгу поезій (третю і останню) «Лісові ритми» і книжку публіцистичних нарисів «Листки з лісу» (1917 р.).

Так, разом з лісом, у ньому й біля нього Микита почуває себе насправді зрозумілим і прийнятим таким, який є, без критики і сумнівів. Ліс – як жива істота, ліс – як суспільство. Ліс – це постачальник їжі, жаданий відпочинок, ліс – це головне джерело світового повітря. Ліс – суспільство, живий організм, у якому все злагоджено і взаємопов'язане, закономірність, передбаченість. Реальні проблеми людського суспільства, деякий розпач, але не втрачена віра. Джерело натхнень автор знаходить в красотах природи рідного краю, в споминах лине серцем, думкою на батьківщину, де народився і виріс: «Я буду згадувати їх, моїх сріблянців, бо вони були моїм суспільним оточенням змалечку, печать свою дуже поклали на мене... Вони мене несвідомо навчили української мови. Коли хто казав, що я маю "добрий український стиль", то я завдячую їм... Чорняві, високого росту, рухливі, балакучі і співучі люди...» [5, 7].

Революційні події, засідання в центральній раді, керівництво Київським повітом і Лісовим департаментом – це все чим займався Микита Юхимович. Між усіх цих справ ще знаходив час на творчу діяльність у «Віснику літератури, мистецтва, та громадського життя» і вже згаданого журналу «Шлях» та в «Універсальному журналі» (1918 р.). Газета української партії есерів «Боротьба» (1917-1919 роки) теж була

в полі ідеологічного і публіцистичного впливу Микити Шаповала.

Колега по перу В. Королів-Старий на сторінках журналу «Книгар» (1917 р.) відмічав притаманні Шаповалу-журналісту риси "легкий авторський стиль, гра парадоксів, поєднання очевидного і прогнозу соціально-політичного розвитку та бадьорий оптимізм" [3]. Як загальний висновок критик зауважує, що у Шаповала "не просто публіцистика, а тема для національного роману" [3].

Із загибеллю Української народної республіки вірний її син Микита Шаповал змушений був залишити рідну землю. Завдяки особистій дружбі з першим Президентом Чехії Т. Масариком він знаходить притулок для життя і можливість творчо працювати в містечку Подебради поблизу Праги. Празький період діяльності М. Шаповала в публіцистиці був чи не найбільш результативним.

Шаповал працював інтенсивно і дуже багато. Він – чудовий організатор культурно-політичних і суспільно-освітніх закладів для українських емігрантів. Ось деякі з них: Українська господарська академія, Український вищий педагогічний інститут імені М. Драгоманова, Вища студія мистецтв, Український соціологічний інститут. Організовує і очолює роботу громадського товариства Український громадський комітет і Видавничу раду (П. Богацький, Ю. Вировий, М. Григорій, В. Корольов). Микита Шаповал стоїть біля витоків української періодики. За його участі видається «Бюлетень» Українського громадського комітету, який розповсюджувався по всіх країнах Європи. За ініціативою М. Шаповала (засновник і постійний редактор) виходив щомісячник літератури, мистецтва, науки та суспільного життя «Нова Україна» (Прага, 1922-1928 рр.). Це був найвпливовіший український журнал в 20-х роках ХХ століття. До редакційної колегії М. Шаповал залучив В. Винниченка, П. Богацького, М. Галагана, М. Григорієва, С. Довганя, Б. Залевського, М. Мандрика. Серед авторів були кращі літературно-наукові сили української еміграції: професори Д. Антонович, Л. Білецький, І. Шовгенів, Ф. Щербина, письменники і критики М. Вороний, О. Олесь, К. Гриневичева. На сторінках журналу «Нова Україна»

опубліковано немало публіцистичних статей М. Шаповала: «Новітнє яничарство», «Нова Україна», «Голод на Україні і проблема націй», «Господарська відбудова України», «Шевченко». Статті присвячені проблемам спасіння українського народу від духовного та фізичного голоду, єднання розрізнених національних сил, подолання руйнівного процесу держави й народу, можливих перспектив відродження України. Багато публікацій М. Шаповала були надруковані в інших еміграційних виданнях «Трудова Україна», «Вільна спілка», «Суспільство» та інших. Публіцистичні роботи Шаповала охоче друкують періодичні видання російської еміграції, Німеччини, Чехії. До речі, віддаючи шану М. Шаповалу, суспільно-політичний журнал «Трудова Україна» (Прага 1931-1939 р.) з березня 1932 року виходив з підзаголовком "центральный орган Української партії соціалістів-революціонерів, заснований т. М. Шаповалом". В кожному номері (журнал виходив щомісяця) друкувалися його науково-політичні та гострі публіцистичні статті, спогади: «22 січня» (1932 р., № 2-9), «Під теперішній час» (1932 р., № 10-12), «Біо-політики і партії» (1933 р., № 4-6), «Михайло Драгоманов як ідеолог нової України» (1932 р., №6-7), «Над прірвою» (1933 р., № 3), «Інтелігенція, пролетарії, селянство» (1933 р., № 6-7), «Засади нашої демагогії» (1934 р., № 2-3). У 1933 році редакція журналу безкоштовно видає оригінальну роботу Микити Шаповала «Соціографія України» окремою книжкою. В пам'ять про визначного лідера української еміграції в Чехії проект Микити Шаповала «Програма єдиної української соціалістичної партії» в 1934 році друкується в різних виданнях Європи та на американському континенті. Уривки з шаповалівських публікацій - про революцію, про форми боротьби за звільнення України, відродження поневолених націй, про справжню українську інтелігенцію. Деякі видання Західної Європи повністю передруковували роботи Шаповала: «Ляхоманія», «Стара і нова Україна», «Велика революція», «Шлях визволення», «Військо і революція». Досить популярною серед емігрантів-українців в різних країнах світу була стаття М. Шаповала «Біо-політики і партія», у якій він досліджує проблему формування політичної свідомості, аналізує недоліки

в національному середовищі. Критиці тут піддаються майже всі лідери Української революції – Грушевський, Єфремов, Петлюра, Донцов, Петрушевич, Старицький та інші. Шаповал змальовує тип "біо-політика", який живе і діє не заради визволення свого народу, а насамперед для задоволення особистих інтересів, боротьба за існування та виживання в біологічному сенсі переважає над суспільно-репродуктивними задачами. У наведених конкретних прикладах публіцист ілюструє наявність цього типу в українському суспільстві в важкий час доленосних випробувань. У даному контексті вагомі слова переконань Шаповала-публіциста, вистраждані протягом воєн, революцій, руйнувань і вимушеної еміграції: *«Я поважаю лівих і непримиренних Шевченків, впертих і самотніх Драгоманових, але непримиренних... і... не люблю рвачів, кон'юктурщиків, діяльність яких є лише "соціальною фізіологією", від якої не залишається навіть патології для добрива Ґрунту... Для мене, дійсно, темпераментні, теоретично мислячі, науково здатні й непримиренні більші симпатичні, ніж улесливі, покочаючі м'які лівівці, комбінатори, рвачі, перебіжчики, перекотиполе... Словом, я люблю... тих, які здатні створювати, глибоко мислити й глибоко відчувати, з глибокою іннервацією, – тому що тільки такі створюють історію, тільки такі наближають і час звільнення України»* [3, 5, 9]. Микита Шаповал в своїй діяльності і зокрема в публіцистиці розробив теорію революційного соціалізму на національному ґрунті і, як писав про нього К. Станіславський, "плугом своєї науки переорав трудове українське поле для соціалістичного засіву" [9]. Ідеї Шаповала були твердими і непохитними як з опортуністами так і угодниками, він воює проти романтиків українського націоналізму й ідеалістів об'єднання на "загальному громадському полі", висуває свої постулати диктатури демократії. Аби побороти національну несвободу Микита Шаповал кожною своєю публікацією закликав боротися, об'єднуватися, гартувати сили, щоб досягти соборної, самостійної, трудової і соціалістичної України. Це було кредо всього його життя, основа невичерпаної діяльності публіциста, політика, вченого та патріота. З сьогоденних позицій можна докоряти йому в "наївності", "недалекоглядності", "стихійності",

сліпій прихильності до єдино бездоганного, на його думку, шляху побудови "трудої, соціалістичної України", але не слід відкидати сформованих підходів і розробок програм національного відродження, досягнення соборності й самостійності, державного входження України в коло цивілізованих європейських країн. У 20-30-ті роки ХХ ст. це вважалося нездійсненою мрією, але конкретна мета з конкретною програмою дій. Шаповал вбачав "консолідацію всіх українських сил на ґрунті сучасних, реальних державно-політичних інтересів всієї нації" [3, с. 9].

Отже, доля українського народу була не абстрактною мрією публіциста, а реальним життям зі своїми притаманними рисами й наслідками. Світоглядні переконання, які сповідував М. Шаповал в своїй діяльності, нерозривно поєднали моменти національного і соціального. Боротьба за національне визволення означала і боротьбу за соціальні права, звеличення свого народу до рівня цілісного суспільства, яке дозволяє задовольнити свої життєві потреби в сферах культури, науки, господарювання, управління, торгівлі тощо. Це національно-політичне кредо було сформульовано і знайшло відображення на сторінках журналу «Українська хата» в статті М. Шаповала «Національність і мистецтво» (1909 р.). Публіцист розглядав українську національність з точки зору визначеного соціального, етичного й естетичного змісту, що являє собою цілу філософію, розуміння всієї суми життя, тобто світогляд. Впродовж життя Микита Шаповал неодноразово повертався до цього світоглядного визначення національного початку, обґрунтовуючи та розробляючи його в наступних публікаціях («Засади української визвольної політики», «Місто і село» та інші).

Микита Шаповал за характером не був рівним та бездоганим і зовсім не мав на меті здобуття репутації легендарного героя, але для втілення своїх ідеалів в конкретне, реальне життя завжди, засукавши рукава, брався за роботу. Чорнова, буденна робота не лякала Шаповала, в процесі якої проявлялися кращі риси його характеру: витримка, мужність, наполегливість, працьовитість. Завдячуючи цьому, на прохання Микити Шаповала про фінансову підтримку української діаспори в Чехії відгукнулися керівники країни та місцева інтелігенція.

Публіцистичні статті Шаповала з часом не втратили своєї цінності й актуальності, зокрема розроблена ним теорія національного звільнення.

Про Микиту Шаповала, не тільки в журналістських колах, існувало уявлення як про людину невичерпної енергії та величезних здібностей. Навколо нього завжди вирувало життя.

Неймовірно виснажлива праця дослідника в різних галузях культури, науки та освіти української еміграції підточила його здоров'я. Прожито ним не повних п'ятдесят. Дружина вченого і публіциста Ольга Філаретівна доклала чимало зусиль, щоб надрукувати після смерті Микити Юхимовича завершені роботи, упорядкувати і зберегти його архів. Розуміючи творчу цінність архіву і збереження державної таємниці, Сталін дає команду на його перевезення до Києва після смерті Ольги Шаповал (1948 р.). Десятки років науковці України не мали доступу до фонду нашого земляка.

З проголошенням незалежної України (1991 р.) дослідникам життя і творчості Микити Шаповала стали доступні в якійсь мірі київські архіви. Спадщина М. Шаповала значна і цікава, ще очікують на упорядкування об'ємні рукописи М. Шаповала, наприклад «Загальний світогляд М. Драгоманова» і «Драгоманов як соціолог і політик».

У творчому доробку Микити Шаповала людству залишилися три поетичні збірки, два підручника з лісової справи, тридцять шість книг, триста сорок статей і понад п'ятсот журналістських публікацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богацький П. Українська хата, хатяни і хатянство. – Нью-Йорк, 1955.
2. Журба Г. Від «Української хати» до «Музагету» // Україна. – 1950. – № 45-47.
3. Лупейко О. З Україною в серці. – К, 2004.
4. Лупейко О. На порозі «Української хати» // Культура і життя. 09.07.1994.
5. Терещенко В. Микита Шаповал – велетень із Донбасу. – Артемівськ, 2000.

6. Терещенко В. Донецькі світанки Микити Шаповала. – Артемівськ. – 2001.
7. Шаповал М. Мій шлях. Спогади.
8. Шаповал М. Доба «хатянства». – Нью-Йорк, 1955.
9. Нариси історії української преси. – Подєбради, 1937.

ББК 76.125.1

В. С. Білецький,
доктор технічних наук, професор
Донецького національного технічного університету,
співзасновник “Східного часопису”

**«СХІДНИЙ ЧАСОПИС»: ДОСВІД І УРОКИ
СТВОРЕННЯ МАСОВОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ГАЗЕТИ
НА ДОНБАСІ**

“Східний часопис” – щотижнева газета, яка виходила в Донецьку у 1992-1997 роках. Разовий наклад 10-5 тис. прим. Засновник – Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (ДТУМ). Фундаторська редакційна колегія: Голова ДТУМ, член Проводу Донецької Крайової Організації Руху В. Білецький, члени Правління ДТУМ В. Оліфіренко і М. Тищенко, члени ДТУМ, журналісти Анатолій Єременко, Світлана Єременко, Олег Пашкевич. Перші числа вийшли як додаток до “Сільської Донеччини”, від якої видання курував журналіст Володимир Ільїн. У 1992 р. газета була підтримана Фондом Дж. Сороса (грант від ДТУМ на проект “Східноукраїнська регіональна газета” на \$ 7 500 США), Фондом Івана Багряного, у 1996 р. – фондом “Євразія” і Фундацією Олега Ольжича в Києві (Микола Плав’юк). Заснування газети привітали народні депутати Дмитро Павличко, В’ячеслав Чорновіл, Лесь Танюк, голова видавництва “Смолоскип” Осип Зінкевич, Генеральний секретар Світового Конгресу Вільних Українців Василь Верига. Тривалий час редакцію газети складали: к.хім.н. М. Тищенко (в.о. головного

редактора), к.т.н. В.Білецький (заступник головного редактора), Св. Єременко (єдиний в редколегії професійний журналіст), юрист І. Шутов та інженер Г. Бутко.

За 5 років існування газети (1992-1996 рр.) видано 161 її номер. Причому, якщо у 1992 р. – тільки 14, то у 1993 р. вже 38, 1994 р. – 51, у 1995 р. – 37, а у 1996 р. знову тільки 21. Початковий обсяг газети – 4 друкованих аркуші тримався стабільно до 1995 р., а в останній рік виходу коливався від номера до номера в межах 2-4 друкованих аркуші. Скорочення більш ніж удвічі накладу, і зменшення чисел та обсягу красномовно свідчили про поступове згортання видання газети. Пошук “власного обличчя” і власної “ніші” газети так і не закінчився успіхом. У більш-менш стабільний період (1993-1995 рр.) переважала багатоплановість тематики газети, що, очевидно, і приваблювало читача.

У останній період газета зійшла на радикально-праві позиції і припинила своє існування. Очевидні причини цього полягають і у непрофесіоналізмі, аматорстві в галузі ЗМІ, і у відході від первинної концепції багатотемної газети, призначеної для власне жителя Донбасу.

Таким чином, проблема україномовної преси на Донбасі дійсно існує, але, як показує досвід, – в рамках фахового підходу і розмірів фінансування, досконалого менеджменту проекту, що і є запорукою успіху. Інших принципових стримуючих факторів немає.

Проблема створення нової україномовної преси на Сході України залишається актуальною останні 15 років і у найближчому майбутньому, виходячи з існуючих тенденцій, ситуація радикально не зміниться.

На Донеччині станом на 01.01.2005 р. було зареєстровано 990 періодичних видань, з яких тільки 18 видавалися виключно українською мовою, у тому числі одна обласна газета “Донеччина” з мізерним для 5-ти мільйонної області накладом – 20-25 тис. примірників на місяць. 69 газет і журналів декларують, що видаються українською і російською, а решта 666 – практично російською. Отже, проблема україномовної преси для Донеччини, у складі населення якого понад 55% етнічних українців, залишається дуже гострою [1].

У період так званої “оксамитової революції” 1990-1991 рр. виникло багато листків-одноденок, було декілька спроб створити нові україномовні періодичні видання на Донбасі. Одне з найбільш серйозних – газета “Східний часопис”, яка проіснувала понад 5 років: з 1992 до 1997 р. Досвід її створення та існування як масового щотижневика разовим накладом 10 000 (40000 на місяць) на сьогодні проаналізовано недостатньо [2]. Поглиблення аналізу і формулювання уроків на майбутнє – **мета** цієї роботи.

У часі існування газети можна виділити періоди, які ми проаналізуємо більш докладно: 1. Заснування і становлення. 2. Пошук свого обличчя. Стабільний вихід. 3. Затухання (згорання) проекту.

1. Заснування і становлення “Східного часопису”

Якщо подивитися на перше Свідоцтво про реєстрацію періодичного друкованого видання – нашої газети “Східний часопис”, за № ДЦ 381 від 24 квітня 1992 року, то в графі “засновник” читаємо “Трудовий колектив редакції газети “Сільська Донеччина”. Але фактичним засновником, без сумніву, стало Донецьке обласне Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (ДТУМ), утворене ще 14 січня 1989 р. Точніше, як було зазначено в перших числах газети, “фундаторська редакційна колегія”, в яку входили Голова ДТУМ, член Проводу ДКО Руху В. Білецький, члени Правління ДТУМ В.Оліфіренко і М.Тищенко, члени ДТУМ, журналісти Анатолій Єременко, Світлана Єременко, Олег Пашкевич. Яка ж була роль “Сільської Донеччини”? Справа заснування нового пресового органу, та ще й україномовного, на Донбасі вельми складна. Коли організація не має великих фінансів, досвіду, відповідних кадрів і бази (а ДТУМ всього цього не мав), то краще всього спробувати заснувати газету, діючи поетапно: додаток до вже існуючого видання – самостійне видання. Отже, “Сільська Донеччина” в цьому випадку “підставила плече” (і велика їй дяка за це), як більш досвідчений в галузі мас-медіа, партнер. Опікувався “Східним часописом” в редакції “С.Д.” Володимир Ільїн, який, як професіонал, багато зробив для того, щоб нова газета мала власне обличчя.

Власне, заснування і становлення обласної газети “Східний часопис” – це один з важливих і найпомітніших результатів діяльності ДТУМ. Про власний пресовий орган шевченківці говорили з моменту заснування ДТУМ у 1989 році чи не на кожній конференції і засіданні Правління. Але питання “визріло” тільки восени 1991 року. У листопаді – грудні особливо на цьому став наполягати один з засновників ДТУМ, літературознавець і педагог Вадим Оліфіренко. Голова ДонТУМ, к.т.н., с.н.с. Володимир Білецький провів ряд консультацій, зокрема, з керівниками відділів газети “Сільська Донеччина” Володимиром Ільїним та Анатолієм Єременком, газети “Акцент” Світланою Єременко, пресагенції “Схід” Олегом Пашкевичем і 26.12.91 року уклав з головним редактором “Сільської Донеччини” В.П. Новіковим договір (архів ДТУМ) про видання у січні 1992 року спецвипуску для ДТУМ ім. Т. Шевченка. Безпосередньо опікуватися газетою люб’язно взявся Володимир Ільїн. “Портфель” першого номера газети, названої “Східний часопис” (варіант В. Білецького), наповнили досвідчений журналіст А. Єременко, доцент В. Оліфіренко, викладач М. Мельниченко. Багато матеріалів підготував В. Білецький. Кошти за випуск (10 000 крб. – на той час це була досить значна сума) перерахував І. Шутов з фірми “Відродження”, заснованої за ініціативи ДТУМ (гроші попередньо були виручені від продажу книг на Донбасі). Тобто, “спрацювала” громадська структура. Весь наклад газети, що вийшла 16 січня 1992 р. – всі 10 000 прим. були передані в донецький “Союздрук” для реалізації і досить швидко розійшлися. Щоправда, велика інерційність руху коштів і галопуюча інфляція значною мірою “з’їли” гроші, які мали повернутися. Але сам факт випуску газети, велика зацікавленість донечан порадували. Це був успіх!

Газету помітили, її привітали народні депутати Дмитро Павличко, В’ячеслав Чорновіл, Лесь Танюк, голова видавництва “Смолоскип” Осип Зінкевич, Генеральний секретар Світового Конгресу Вільних Українців Василь Верига.

Але відпочивати “на лаврах” не дав той же Володимир Ільїн з “Сільської Донеччини”. Вже в 20-тих числах січня він зателефонував В. Білецькому і наполягав на негайній підготовці

№ 2 “Східного часопису”(бо технологія випуску газети вимагає опікуватися про все завчасно – і про матеріали до друку, і про фінанси на видання). За тією ж “разовою” технологією (із укладанням договорів ДТУМ – “Сільська Донеччина” на кожний з номерів) випустили № 2,3...6 газети. “Головували” в редакції “Східного часопису” по черзі, частіше всього координували видання В. Білецький та С. Єременко. Вже на № 3 “відсіявся” О. Пашкевич (на нього спершу покладали надію, як на можливого майбутнього заступника головного редактора) – він поїхав працювати в Київ на телебаченні; № 3 готували тільки троє – В. Білецький, Св. Єременко та М. Тищенко. Редакцію переслідувала нестабільність і невизначеність.

У цій ситуації майбутнє у “Східного часопису” було можливим тільки за умови радикальних кроків. І тоді член Спілки журналістів Анатолій Єременко разом з головою ДТУМ Володимиром Білецьким після консультацій з виконавчим директором Донецького відділення Міжнародного Фонду “Відродження” В’ячеславом Ковалем розробляють проект “Східноукраїнська регіональна газета”, який подається від ДонТУМ і одержує в 1992 році грант на \$ 7 500 США. А Фонд Івана Багряного відзначає газету. Все ж зібраних коштів було значно менше, ніж треба для залучення достатньої кількості професійних журналістів у редакцію газети (за розрахунками А. Єременка на той час мінімальна стартова сума для газети регіонального рівня складала \$ 40-50 тис). Тому А. Єременко не зміг очолити виконання ним же розробленого і поданого проекту “Східноукраїнська регіональна газета”. В. Білецький, активно працюючи над своєю докторською дисертацією з гірничої справи, продовжував пошуки фінансової підтримки газети та журналістів-професіоналів, які б очолили “Східний часопис”. Ситуація “зависла” в точці, коли ДТУМ, з одного боку, вже розпочало реалізацію проекту випуску газети, а з іншого ще не збило достатньо грошей для забезпечення її професійного рівня. В цих умовах, виходячи з необхідності централізованої координації випуску газети, з липня 1992 р. виконувати обов’язки головного редактора згодився кандидат хімічних наук Микола Тищенко. До редакції додатково увійшли інженер Геннадій Бутко, який відповідав головно за

розповсюдження газети, та юрист Ілля Шутов – юридичний відділ. Склався такий колектив: М. Тищенко (в.о. головного редактора), В. Білецький (заступник головного редактора), Св. Єременко (єдиний в редколегії професійний журналіст), І. Шутов та Г. Бутко. Попри явну нестачу фахівців, все ж мінімальний “газетний організм” було створено. Первинні кошти знайдено. “Процес пішов”. Як і куди – про це нижче.

2. Пошук власного обличчя

Газета з самого початку позиціонувала себе як широкопланова за тематикою – політика, економіка, культура, екологія тощо, але з акцентами культурологічного видання. Багато уваги приділялося (як і у інших регіональних виданнях) власне Донеччині, стану справ, проблемам регіону.

Якщо зупинитися на кількісних оцінках, то газета у 1992 р. починала з накладу 10 000 прим., тримала його на цьому рівні до 1995 р., потім почала скорочувати і в кінці 1996 р. наклад становив уже 4 500 прим. Багато це, чи мало? Як для Донеччини з її 5,6 млн. чол., то дуже мало (1 газета на 1244 чол.). Саме малий наклад не дає змоги широко залучити “солідного” рекламодавця (як показує практика газетної справи, серйозний внесок реклами у фінансування періодичного видання спостерігається, починаючи з разового накладу 20-30 тис. прим.). За 5 років існування газети (1992-96 рр.) видано 161 її номер. Причому, якщо у 1992 р. – тільки 14, то у 1993 р. вже 38, 1994 р. – 51, у 1995 р. – 37, а у 1996 р. знову тільки 21. Початковий обсяг газети – 4 друкованих аркуші тримався стабільно до 1995 р., а в останній рік виходу коливався від номера до номера в межах 2-4 друкованих аркуші. Скорочення більш ніж удвічі накладу, і зменшення чисел та обсягу красномовно свідчили про поступове згортання видання (правда на початку 1997 р. газета стала з’являтися частіше, хоча й в “урізаному” до 2-х друкованих аркушів обсязі – напевно дала про себе знати підтримка “Євразії”).

Отже, пошук “власного обличчя” газети так і не увінчався успіхом. Стабільний період (1993-1995 рр.) очевидно обумовлений багатоплановістю тематики газети, що приваблювало донецького читача. У останній період газета зійшла на

радикально-праві позиції (що вже не цікавило широку читацьку аудиторію з Донбасу) і логічно припинила своє існування.

3. Оцінки діяльності і уроки “Східного часопису”

Ось як викладають своє бачення газети, аналіз її досягнень та прорахунків самі творці “Східного часопису” [2].

Микола Тищенко (кандидат хімічних наук, головний редактор “Східного часопису”):

"...минає п'ять років з дня виходу першого числа "Східного часопису"... У пошуках односторонності, на шляху до свого читача нашої газеті доводилося і доводиться пробиватися і через кам'яну байдужість, і через відверту ворожість. Проте продирання через чагарі негараздів має хіба єдину перевагу: обчухрюються, як п'явки, ті, хто приставав до справи не заради справи, а в надії швиденько пригримати собі слави й авторитету на процентах чужої праці. Залишаються справжні..." ("С.Ч." № 1(162) від 11 січня 1997 р.).

Володимир Ільїн (професійний журналіст, курував газету в період, коли вона була додатком до “Донеччини”, засновник і видавець ряду регіональних періодичних видань у Донецьку) (1997 р.):

“Я мав свою ідею, свою концепцію газети, яка спиралася на цікавості людей до всього втаємниченого. Мій проект базувався не на протидії ідеологічних поглядів, а на вихованні у читачів почуття, що він сам робить правильну оцінку сучасного стану в Україні й поза її межами. Планувалося стисло подавати урядову й офіційну інформацію, зокрема економічну, суспільну, побутову, політичну, ідеологічну, але обов'язково з листом громадянина, його оцінкою подій. У такій сув'язі солідні історичні й літературні розробки могли відігравати вирішальну роль у відновленні історичної пам'яті донеччан. Основний чинник – формування в людині почуття гордості, що вона живе в цій державі (на американський кшталт, залишаючи поза увагою конкретну етнічну приналежність). На жаль, цього не сталося. “Діаманти” історичних, культурологічних досліджень губилися серед “попілу” політичної тріскотні. Газета не вийшла за обрії суспільно-політичних видань, що народилися у 1988-89 рр., не змогла позитивно виділитися серед них.

Я був би нещирим, якби не відзначив прорив п. В. Білецького, який побачив, що немає суспільної тенденції видання, випадкові матеріали не завжди підтверджені історичними даними, спогадами, а частина дописувачів з їх маніакальними думками не додає нічого позитивного газеті. “Козацький край” (додаток до “Східного часопису” заснований у 1994 р.), який редагував В.Білецький (№ 1-6) – то був ідеологічний прорив України у Росію, у свідомість людини на Сході України, на Кубані, де вона сама для себе була і є значною мірою “terra incognita”. На жаль, цей проект теж виявився недовговічним.

Проте газета живе, набуває і втрачає читачів, намагається “бути на плаву”. Що треба було б зробити для збереження й розвитку “Східного часопису”? Реалізувати нову концепцію видання, виходячи з соціологічних та статистичних обрахунків. Це повинна бути газета **не для вузького кола “свідомих українців”, а для широкого загалу донеччан** (підкреслення – В.Б.) Мінімальний наклад – 10 000 прим. І орієнтуватися треба не на новопомазаних патріотів, а на нових українців”.

Світлана Єременко (професійний журналіст член фундаторської редакційної колегії “Східного часопису”) (1997 р.):

“Створення нових українських газет для масового читача на Донбасі було і залишається питанням наскільки важливим настільки й складним. Один з можливих шляхів цього процесу – виплекання й апробація ідей на базі уже існуючих періодичних видань. Так зокрема було й зі “Східним часописом”. До його появи в найбільш масовій газеті Донеччини – “Комсомолец Донбасса” (разовий наклад до 300 тис. прим.), де я тоді очолювала відділ молоді, в 1989 р. вдалося започаткувати рубрику “Клуб рідної мови”. Вона виходила двічі на місяць переважно українською мовою і саме тут, чи не вперше для масового читача Донбасу, на повний голос зазвучали ідеї національного, культурного й духовного відродження. Зрозуміло що все це стало можливим завдяки перебудовчим процесам в країні. По суті “Клуб рідної мови” став виразником ідей Товариства української мови Донеччини, заснування якого я сприйняла з величезним піднесенням. Друкували тут свої матеріали й інші національно-культурні товариства – грецьке,

єврейське, німецьке. Але першим свою сторінку створило ДТУМ. Це була власне “газета в газеті”, яка під назвою “Зоря” вийшла 19 грудня 1989 р. (“Комсомолец Донбасса” № 241-12317). В ній робітник Богдан Гордасевич поділився своїми роздумами про національне та інтернаціональне в матеріалі “Екологія наших душ”, освітянин Вадим Оліфіренко розповів про роботу шевченківців у Донецьку – “Товариство діє”, краєзнавець Петро Лаврів – про Савур-Могили.

Поступово навколо “Клубу рідної мови”, який я вела, склався авторський колектив, до якого входили школярі, вчителі, робітники, вчені, студенти – тобто представники практично всіх верств населення. На часі була нова українська газета – не тільки за мовою, але й за концепцією, позицією, змістом. Пошукам реальних шляхів її створення, оцінкою можливостей, як матеріальних, технічних, так і кадрових була присвячена майже кожна моя зустріч з науковцем В. Білецьким, одним з керівників ДТУМ. Особливо активно ми пропрацьовували цю проблему у 1991 р. і прообразом нової масової української газети бачили “Клуб рідної мови” в “КД”.

Я прекрасно розуміла, що в умовах Донбасу, щоб вижити і стати конкурентоздатною, нова українська газета повинна випускатися на дуже високому професійному рівні. Аматорство могло не тільки загубити справу, а й наробити шкоди. На моє переконання українська газета повинна була орієнтуватися на середнього читача – студента й пенсіонера, вченого й робітника, українця й не українця. Надзвичайно важливо щоб вона не стала вузькоспрямованою, де-факто чи де-юре партійною. Це повинна була бути громадсько-політична газета, яка б стояла на позиціях державності України, і при цьому дуже виважено, тактовно, ненав’язливо, я б сказала тонко, доносила свої ідеї до читачів і тим самим формувала нову громадську свідомість. Враховуючи те, що на Донеччині було обмаль українців з глибоким самоусвідомленням себе, не варто було друкувати матеріалів прямолінійних, ура-патріотичних. “Агітувати” тих, хто й так вже був достатньо свідомий не було великої потреби, а у інших такі матеріали тільки посилили б українофобські настрої.

Восени 1991 р. Володимир Білецький, редактор інформагентства “Схід” Олег Пашкевич і я зустрілися у мене вдома і вже конкретно працювали над концепцією “Східного часопису”. Розроблена концепція включала, по-перше, орієнтацію газети на масового читача (а, отже, вона повинна була заторкувати всі сфери нашого життя), по-друге, – опертя на професіоналів-журналістів, і, по-третє, – забезпечення сучасного поліграфічного оформлення. Тоді ж була продумана й опрацьована тактика “розкрутки” газети зі стану додатку до “Донеччини” до самостійного видання, почалася важлива робота по залученню значних коштів на видання від фонду Дж.Сороса та фонду І.Багряного. Перші номери ми опрацювали спільно. І вони при накладі 10 000 прим. та розповсюдженні майже повністю в Донецьку мали непересічний успіх. Щоб мати й розвивати його надалі, треба було чітко дотримуватися виробленої концепції.

На жаль, з об’єктивних та суб’єктивних причин, фінансової скрути, газета не стала такою як її бачила особисто я. І сьогодні (записано у 1997 р. – В.Б.), виходячи час від часу, “Східний часопис”, не став авторитетною масовою газетою Донбасу, і, отже, не здатен суттєво впливати на хід подій в регіоні”.

Людмила Чіканьова (заступник головного редактора “Східного часопису” в 1993 р., потім – власний кореспондент газети “День”):

“До редакції газети “Східний часопис” я прийшла наприкінці 1992 р. Для мене особисто це був крок певного самовизначення і самоутвердження. Знайомство саме через газету з активно діючою українською громадою – обласним ТУМ ім. Т. Г. Шевченка, членами крайової організації НРУ та ін. допомогло, з одного боку, долучитися до громадської діяльності, а з іншого – визначитися щодо головних фахових орієнтирів.

На мій погляд, ті п’ять років, що пов’язують мене зі “Східним часописом” не були рівнозначними ані для самої газети, ані для тих, хто має безпосереднє відношення до її існування. Те, що цьому тендітному, але жадібному (в позитивному значенні) до життя паростку українства надто

складно на Донеччині пробивати собі шлях – пояснювати зайве. Натомість газета має свою постійну віддану читацьку аудиторію. В цьому є і сила “С.ч.”, і його слабкість.

Вікторія Короткова (відповідальний секретар редакції “Східного часопису”, 1993-95 рр.)

“Пам’ятаю перші числа “Східного часопису”. Цікаві й гострі матеріали про злочини імперії, русифікаторську політику Москви... Де-де, а в комуністичному Донецьку, це дійсно було дивом! Та минав час, приходили нові часи, а з ними й нові проблеми, а тематика газети не змінювалася. Звичайно, своє характерне для “С.Ч.” обличчя повинно залишитися, але газета мала б стати більш динамічною, ближчою до проблем сьогодення. Без висвітлення актуальних проблем сьогодення (як України, так і, в першу чергу, Донбасу) газета багато втрачає, бо це звужує коло її читачів. Працювати ж “на сьогодення” повинні професійні газетярі, на утримання штату яких завжди бракує коштів. Думаю, якби “С.Ч.” мав солідну матеріальну базу й штат професіоналів, то газету можна було б зробити популярною на Донбасі”.

Гліб Шантгай (у 1993-94 рр. кореспондент “Східного часопису”, студент журналістського факультету Донецького відкритого університету, потім – водій тролейбусу):

“Для мене, тоді 22-літнього юнака, “С.Ч.” – це певний рубікон в житті, пов’язаний з відчуттям повноцінної, несхожої на все інше, корисної справи. Чесно кажучи, моєму захопленню не було меж. Згадуються мої перші інтерв’ю – в Росії з представниками Демпартії Росії, у Донецьку – з учасниками фестивалю “Червона калина”. І ось перша моя публікація, почуття ні з чим незрівняне...”

Іноді переглядаю підшивки часопису за ті роки, коли працював у газеті. На жаль, газета знаходиться на правах Попелюшки в кіосках союздруку на Донеччині. Навіть самі кіоскери, іноді не пам’ятають про її існування. Напевно, є в цьому і недоробки редакції. Питання, як зробити “Східний часопис” популярною регіональною газетою слід було вирішувати всім зацікавленим у цьому.”

Декілька суб'єктивних зауваг та прикінцеві висновки

З самих початків “Східного часопису” для мене, як співзасновника газети і заступника головного редактора (1992-03.1994 рр.), незаперечними були такі засадничі тези. По-перше, газета створювалася як інструмент впливу на широкий загал читачів Донбасу, а не на вузький електорат. Це обумовлювало ряд вимог до видання: висока читабельність (ні в якому разі не нижче російськомовних видань!), непересічність та різноплановість матеріалів, які повинні охоплювати в першу чергу найактуальніші проблеми регіону, оперативно відображати, прогнозувати регіональні процеси в економіці, екології, культурі. Разом з тим газета повинна бути цікавою за змістом, конкурентоздатною на ринку ЗМІ. По-друге, газета повинна творитися професіоналами. Участь у редакції (не кажучи вже про керівництво) нефахівців – вимушений і тимчасовий захід. По-третє, творчий процес повинен проходити на засадах конкуренції ідей, демократизму й толерантності, а не авторитаризму.

Виходячи з цих позицій я й намагався підключити до створення газети ряд професійних журналістів Світлану й Анатолія Єременків, Володимира Воловненка, Станіслава Бліднова, Миколу Оканя, інших. Причому, далеко не завжди умовою їх роботи в газеті була висока оплата праці, інколи вистачало створення умов для самореалізації в газеті, надання керівних посад – тобто нормальної творчої свободи, якої так бракувало в старих ЗМІ, підконтрольних компартії. Деякі журналісти свободу й можливість “створити свою українську газету” цінували у ті часи більше, ніж гроші. І це цілком могло бути використане для кадрового забезпечення “Східного часопису”. Але негативну роль відіграло невирішення кадрового питання на користь професіоналів – А.Єременко вже на початках був вилучений зі складу засновницької редакції, Св. Єременко за ініціативи М.Тищенка – згодом, В.Воловненко, попри своє бажання “вивести газету в люди” так і не був прийнятий до складу редакції. Те ж саме сталося й з М.Оканем, який, до речі, як экс-редактор газети “Донеччина” мав мережу кореспондентів по Донбасу. Впевнений, що вчасна заміна

непрофесійної верхівки “С.Ч.” на професіоналів радикально б покращила газету.

Виступаючи де-факто співзасновниками газети “Східний часопис”, ДТУМ усіяко підтримувало газету – творчо, матеріально, кадрами. 21 вересня 1993 р. ДТУМ та редакція “Східного часопису” уклали договір про співробітництво, згідно з яким 7 жовтня 1993 р. редакції ДТУМ передало 10,9 т. паперу. 20 грудня 1993 р. Правління ДТУМ прийняло рішення про передачу “Східному часопису” ксероксу PANASONIC (акт передачі від 7.01.94.). ДТУМ також дало рекомендацію М.Тищенку для трьохмісячної поїздки у США з метою запозичення досвіду в галузі ЗМІ. Та організаційних і фінансових можливостей Донецького Товариства української мови було замало для “підняття” такого масштабного проекту як масова регіональна газета. Ні Центр, ні партії, ні українські спонсори не були готові підтримати проект.

Сам же внутрішньо-редакційний процес розвитку газети на жаль не пішов у русло масового видання для суто донецького читача. У більшості випадків намагання “влити нову кров” в редакційну колегію, змінити (або хоча б зміцнити) керівництво за рахунок професіоналів на жаль наштовхувалися на спротив М. Тищенка. Шпальти “Східного часопису” особливо в кінці його існування заповнили низькопрофесійні й малочитабельні, але дуже об’ємні опуси, межуючі часто з тривіальним графоманством. Надмірна заполітизованість газети, яка по-суті, значною мірою стала дайджестом, довільною підбіркою матеріалів іноді далеких від донбаської проблематики знизили її рейтинг серед місцевого читача.

Виходячи з цих реалій і тенденцій у 1997 р. газету покинули досвідчені С.Бліднов, В.Короткова, Л.Чічканьова і навіть початківець Г.Шантгай. “Східний часопис” виходив, редагований к.х.н. М.Тищенком, який настирно шукав фінансової підтримки в українській діаспори, в різних фондах, партіях, в українських бізнесменів. Час від часу знаходив її. Але тематика часопису стала більше відповідати запитам спонсорів, зокрема західної української діаспори, а не пересічному донеччанину (для якого, власне, і створювалася газета). Параметри газети у 1997 р. не дозволяли зарахувати її до

перспективних впливових ЗМІ, які матимуть вагу на виборах, можливих референдумах тощо. За цих умов настав закономірний колапс видання.

Чому ж так сталося? Причини очевидні – вони полягають і у непрофесіоналізмі, аматорстві в галузі ЗМІ, і у відході від первинної концепції багатотемної газети для власне жителя Донбасу. Інші фактори, зокрема, переважна “російськомовність” Донбасу, спад хвилі ейфорії від змін в країні, важка (кризова) економічна ситуація, безперечно, теж відіграли свою роль, але, на нашу думку, не вирішальну.

Майбутні спроби створити україномовну газету на Донбасі, по-перше, повинні бути розраховані практично виключно на зацікавлення місцевого читача, по-друге, газета повинна бути динамічною, читабельною, цікавою, багатотемною (можливо цим вимогам найбільше відповідає “таблоїд”), по-третє, тематика україномовної газети на Українському Сході не повинна бути замкнена на традиційній українській культурі (у всіх її проявах), на проблемах і потребах українських громадських організацій (скажімо відверто, малочисельних), інших негативах українського самовияву на Сході України (які тут дійсно трапляються досить часто), а бути сучасною, випереджальною, оптимістичною і зорієнтованою на всі вікові групи (найбільше цьому відповідає концепція так званої “сімейної газети” – з “вкладками” для всіх поколінь – від малечі до найстарших). По-четверте, газета повинна творитися в першу чергу професіоналами. По-п’яте, головний орієнтир – максимальна самоокупність (за рахунок реклами, тиражу тощо), що дасть редакційному колективу творчу незалежність і добрі перспективи для покращення видання. Нарешті, важливим питанням є розмір стартового гранту для такої газети. Сьогодні оціночно він не може бути меншим 0,5-0,7 млн. дол.

Таким чином, проблема україномовної преси на Донбасі дійсно існує, але, як показує досвід – в рамках фахового підходу і розмірів фінансування, досконалого менеджменту проекту. Саме це є запорукою успіху. Інших принципових стримуючих факторів немає.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білецький В.С. Мовно-культурне поле Східної України. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2006. – 24 с.
2. Ми йдемо! // В.Білецький, В.Оліфіренко, В.Тиха та ін. // Донецьк: Український культурологічний центр, аналітично-інформаційний журнал “Схід”. – 1998. – 224 с.
3. Тертичний О. Чому мені любі “Донбасяни”? // Дзеркало тижня. – № 9(537), 12 березня 2005 р. – С.20.

ББК 63.3 (4Укр)5-28

Н. Р. Темірова,

*доктор історичних наук, професор кафедри історіографії,
джерелознавства, археології та методики викладання
історії Донецького національного університету*

СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ СТАНОВИЩА ПОМІЩИЦТВА УКРАЇНИ ПЕРЕДРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ

Аграрна проблематика є традиційно актуальною для українських істориків. Вона залишається невичерпним джерелом натхнення і для сучасної їх генерації. Різні покоління дослідників акцентували увагу на неоднакових сторонах сільськогосподарського буття. Зокрема радянська історіографія зосередилася на дослідженні селянства, майже повністю ігноруючи іншу групу акторів аграрного сектора, – поміщиків. Водночас на початку ХХ ст. поміщики, становлячи 0,6 % чисельності населення, володіли 20 % земельних площ, рівень товарності їхніх господарств перевищував 40 %. Поміщицькі господарства давали значну частину експортної продукції. Потужне землеволодіння служило економічним підґрунтям впливу політичного. Незважаючи на досить показові параметри, радянська історіографія „не помічала” їх. Щоправда, з кінця

1950-х рр. під впливом всесоюзних аграрних симпозиумів пробудився інтерес не до поміщиків, а до поміщицького господарства.

Окремим рядком слід відзначити праці А. М. Анфімова, які стали подією у вивченні цієї проблеми, оскільки він вперше спробував проаналізувати її комплексно [1]. У центрі уваги перебувала проблема співвідношення відробіткової та капіталістичної систем. Вивчивши великий фактичний матеріал, А. М. Анфімов дійшов висновку про переважання відробіткової системи господарювання аж до 1917 р., що перетворювало поміщицькі господарства на напівкріпосницькі. Висновок А. Анфімова обережний: "...ми виходимо з припущень, що поміщицьке господарство після кризи 1880-90-х років, можливо, відновило попередні позиції й пішло далі. Можна очікувати, що розробка масового матеріалу підтвердить переважання капіталістичних форм ведення власного поміщицького господарства. Але з цієї умови не усувається той факт, що розміри капіталістичного господарства порівняно з відробітковим плюс кабально-орендним був незначним" [2].

На початку 1970-х рр. відділ науки ЦК КПРС піддав критиці роботи ряду істориків, у тому числі й А.М.Анфімова за його "захоплення поміщиками". До нього застосували адміністративно-репресивні заходи: зняли з посади завідуючого сектором та з поста голови комісії з історії селянства. Після цього він розпочав роботу над монографією про селянське господарство. Її він розділив на дві: "Крестьянское хозяйство Европейской России. 1881-1904" та "Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России. 1881-1904". У вступі до першої він визнав помилковість своєї тези про повсюдне поширення напівкріпосницьких відносин у російському селі і зазначив, що "панування капіталістичного укладу, який пронизував усі пори економічного життя села... цілком доводиться усім матеріалом, поданим у пропонованій читачеві роботі". Можливо, таке зауваження Анфімов зробив для порятунку цих книг і з метою власної реабілітації. Отже, поміщицька тематика була ще й небезпечною для радянських дослідників.

У наступні три десятиліття у вивчення поміщицького господарства в другій половині XIX – на початку XX ст. внесок робили російські науковці, передусім московські. Проте підпорядковувалося воно винятково проблемі «передумов Великої Жовтневої соціалістичної революції». Тобто мала місце певна селекція відповідного історичного матеріалу.

1990-ті рр. у вітчизняній історіографії позначилися розробкою великої кількості досліджень з проблем, які до того залишалися за межами дозволеного. У другій половині 1990-х рр. з'явилося відразу кілька досліджень поміщицької тематики. Зокрема Л. Горенко на прикладі Кам'янського маєтку Давидових (Чигиринського повіту Київської губернії) простежила історію формування та капіталістичну еволюцію великого поміщицького господарства. І. Кривошея проаналізував еволюцію дворянства Київської губернії, починаючи від включення регіону до складу Російської імперії [3]. У цікавому ракурсі В. Ковалинським розглянута діяльність деяких поміщиків України: графа О. Бобринського, П. Галагана, Демидових-Сан-Донато, Бродських, Терещенків, Ханенків [4]. Акцентуючи увагу на меценатській діяльності, дослідник подає біографічні відомості, характеризує виробничу діяльність поміщиків. До цієї групи слід також віднести дисертацію О. Ткаченко «Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків в Україні (1861-1917 рр.)» [5]. Показавши життя Терещенків з різних боків, автор акцентувала увагу на добродійності. Названі праці заклали основи нової традиції в оцінці поміщиків, котрі показані не як експлуататори, а громадяни своєї країни, які, маючи матеріальні можливості, спрямовували їх частково на благо суспільства.

Найпомітнішою працею зарубіжного автора минулого десятиліття стала книга Д. Бовуа „Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах” [6]. На широкому статистичному матеріалі він змалював картину протистояння польського й російського землеволодіння, наголосивши на тому, що поляки відзначалися фанатичною прив'язаністю до землі, що й зумовило низьку результативність заходів царської адміністрації по обмеженню польського й насадженню російського землеволодіння. Д. Бовуа не піддає

сумніву, що структура селянської й поміщицької власності на Правобережній Україні, як і вікові традиції, різко відрізнялися від російських.

Отже, можна підсумувати, що в останнє десятиліття минулого століття вітчизняні історики поставили на порядок денний проблему поміщицтва українських губерній Росії. За географічною ознакою найбільше уваги приділялося правобережним землевласникам. Це пояснюється тим, що саме в цьому регіоні зосреджувалися найбільші поміщицькі маєтності, до того ж їхні архіви добре збереглися, що має неабияке значення для дослідника. Водночас слід зауважити, що вивчення поміщицьких господарств мало точковий характер, тобто у переважній більшості торкалося окремих маєтків або родин. Проте такий підхід був цілком виправданий для початкового етапу дослідження проблеми.

У 2000-ні рр. з'явилося узагальнююче дослідження автора даної статті, присвячене соціально-економічній еволюції поміщицтва України [7]. У дисертації простежені зміни в соціально-економічному становищі поміщиків українських губерній, що входили до складу Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. На основі широкого кола джерел показано економічне підґрунтя еволюції поміщицтва в напрямку від стану до класу. У роботі переглянута на той час традиційно негативна оцінка місця поміщицтва в економічному житті дореволюційної України. Показано наростання розшарування в середовищі поміщиків. Частина їх, зумівши пристосуватися до нових економічних умов, динамічно розвивалися. У таких маєтках господарство мало багатогалузевий характер, на основі чого формувалася аграрно-промисловий комплекс. Значна увага приділялася соціальним програмам, культурі. Решта поміщиків, втративши гарантовану робочу силу в особі кріпаків, змарнувавши отримані під заставу своїх маєтків позики, не будучи готовими до певного ризику, поступово втрачали свої землі шляхом продажу представникам інших станів, переважно селянам. У дослідженні зазначено, оскільки поміщики були ліквідовані як такі, чимало їхніх позитивних здобутків було втрачено. Зрозуміло, що один автор

не може „закрити” всі питання, тому позитивно, що до вивчення проблеми долучилися інші дослідники.

С. Борисевич привернув увагу до проблеми законодавчого регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні [8]. У цьому контексті він проаналізував політику щодо поміщицького землеволодіння пореформеної доби. Зокрема він показав, що у названій період поширювалося законодавче регулювання іпотечного кредитування поміщицького землеволодіння, що пояснювалося бажанням влади призупинити руйнування дворянських маєтків, а також сприяти пристосуванню поміщиків до капіталістичних методів господарювання. Дослідник вірно зауважив, що характерною рисою такої політики було створення умов для розширення російської присутності.

В. Горбаньов простежив зміни в соціально-економічному розвитку поміщицького господарства Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. [9]. Внаслідок розвитку ринкових відносин у середовищі поміщиків відбувалося розшарування. Автор показав, що основу економічного багатства поміщиків становила підприємницька діяльність у сільському господарстві, промисловості, торгівлі. Наприкінці XIX – на початку XX ст. поміщицьке господарство Харківської губернії еволюціонувало, що проявилось в розширенні підприємницької діяльності, технічному переоснащенні маєтків, покращанні культури управління господарством.

Продовжила проблематику, розширивши хронологічні межі, О. Лобко. У дисертації “Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831-1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких)” та ряді публікацій вона показала, що російське самодержавство здійснило цілий комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію у краю російських помісних власників, надаючи їм різноманітні пільги, переваги, грошові позики [10]. До характерних ознак поміщицького землеволодіння на Правобережжі дослідниця справедливо віднесла домінування польського поміщицького землеволодіння до середини 1890-х рр., поступове поширення з кінця 1890-х рр. землеволодіння російського дворянства;

збереження великих маєтків. У контексті загальної еволюції простежені зміни підходів до управління маєтками, яке набувало професіоналізації. Це дозволяло вести великі підприємницькі господарства й одержувати більші прибутки. Виробництво у маєтках Потоцьких орієнтувалося на ринок. Авторка правильно наголосила, що успіхи поміщицьких господарств у галузі землеробства не варто ототожнювати винятково з механізацією, тому що вони впливали не стільки із застосування техніки, скільки з нових способів використання ґрунтів, ретельної оранки, ротації культур, яка одночасно націлювалася і на скорочення пару, і на покращення тваринництва – джерела добрив, а, отже, засобу уникнення виснаження ґрунтів. Систему, яка характеризувалася цими рисами, в XIX ст. назвали „високим сільським господарством”. На місці колишніх дворянських латифундій відбувалося активне формування господарств підприємницького типу. Господарство Потоцьких було спрямоване на найпродуктивніші статті доходу, характерні для регіону розташування маєтків. Найбільші прибутки давали великі багатогалузеві господарства Потоцьких, які мали розвинену переробку: цукроваріння, винокуріння, лісозаготівля, тваринництво, паперові та борошномельні заводи тощо.

Тему доброчинно-меценатської діяльності великих землевласників продовжили О. Донік, Т. Ткаченко, І. Суровцева [11]. Дослідники показали, що меценатська діяльність нечисленного кола осіб зі стійкими джерелами прибутків була частиною повсякденного життя. Вони простежили еволюцію меценатської діяльності від особистої зацікавленості до прагнення зробити зібрані пам’ятки надбанням широкої публіки. Поряд із моральними принципами зазначаються заохочувальні заходи держави щодо меценатства. Водночас виявилася деяка плутанина в понятійному апараті. Деякі автори вживають поняття меценатство й доброчинність як синоніми, в той час як меценатство означає фінансову підтримку культури, доброчинність – соціальних програм. До того ж не всі доброчинці виступали меценатами. Також недоречно вживати кальковане з російської „благодійність”, оскільки є суто українське „доброчинність”.

У жанрі історичної біографії написана монографія Т. Чубіної „Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи”. На тлі різних епох показані долі представників одного з найвідоміших польських родів – Потоцьких, починаючи з середини XVI ст. Увага приділена і кільком особистостям, які діяли в другій половині XIX – на початку XX ст. Це – Мечислав, Дельфіна, Софія, Болеслав, Анжей Потоцькі. Авторка приділила увагу генеалогічним зв'язкам, особистому життю членів родини, громадсько-політичній діяльності окремих її представників. Це надало можливість реалізувати поставлене дослідницею завдання „дослідити людину як найважливіший елемент суспільного життя” [12, с. 226].

Отже, сучасні інтерпретації становища поміщицтва передреволюційної доби базується на розширенні джерельної бази, передусім залученні джерел із польських, французьких архівосховищ, мемуарної літератури. Розширилося й історіографічне поле дослідження – вітчизняні дослідники обізнані не лише з досягненнями російських і білоруських колег, але й з працями істориків з країн так званого далекого зарубіжжя. Ще одним показовим моментом є встановлення зв'язків із нащадками поміщицьких родин – Терещенків, Фальц-Фейнів, Потоцьких, що працює на посилення уявлення про неперервність історичного процесу. Тобто можна із впевненістю твердити, що дослідники на початку 2000-х рр. розвинули надбання своїх колег, здійснені у попереднє десятиліття. Водночас існує цілий ряд аспектів, що потребує пильнішої уваги науковців.

Важливе значення має джерелезнавчий аспект проблеми. Великий потенціал має залучення до дослідження так званих масових джерел, до яких, зокрема належать сільсько-господарські й промислові переписи, матеріали до статистики руху землеволодіння, діловодча документація, банківські описи маєтків тощо. Наприклад, у фонді Державного дворянського земельного банку Російського державного історичного архіву містяться оціночні описи маєтків, заставлених у цій установі. Вони дають достатньо повну характеристику окремих господарств: площу, склад угідь, забезпеченість реманентом, будівлями, ціни на землю й робочу силу, спосіб організації

господарства, прибутковість тощо. Вони складені за одна-
нітною програмою, тому їх можна віднести до так званих
масових джерел і піддати обробці із застосуванням
математичних методів. Якщо в попередній період перед
науковцями відкривалися нові документи з проблеми, то тепер
на порядку денному – вдосконалення методики їхньої обробки.
Групою московських науковців на чолі з І. Ковальченком ще у
1980-ті рр. започатковано вивчення можливостей застосування
математичних методів в історичних дослідженнях. На основі
кореляційного аналізу статистики була здійснена спроба
побудувати модель поміщицького і селянського господарства
Європейської Росії початку ХХ ст. [13]. Такий підхід дозволяє
встановити не тільки економічні взаємозв'язки в господарстві, а
й соціальні. Подібна методика заслуговує на увагу, оскільки
таким чином за обмежених можливостей відтворення минулого
дослідники власноруч розширюють рамки документу. У цій
самій площині працював дніпропетровський історик В. Під-
гаєцький, котрий справедливо наголосив на “непоміченості”
істориками „величезних комплексів статистичних джерел ...,
використання яких без знання мови, з допомогою котрої ця
інформація закодована (формалізована) і представлена у вигляді
цифрових масивів, неможливе. Без знання математики
статистична інформація залишається для істориків “великим
німим”, а вони самі – “великими глухими” до математико-
статистичного виклику” [14]. Нині над втіленням комп'ютерних
технологій у дослідження соціально-економічних проблем
зазначеного періоду працюють деякі молоді дослідники, але
застосування вказаної методики поки що залишається на
початковому рівні.

На порядку денному – ряд дискусійних питань. Одним із
найскладніших є вплив земельного кредиту на поміщицьке
господарство, оскільки кредит мав вільний, нецільовий харак-
тер. Вивчення оціночних описів маєтків показує, що до застави
маєтків більше зверталися ті з поміщиків, хто сам вів
господарство на основі найму. Цей висновок має принципове
значення, оскільки заперечує застарілий стереотип відносно
поміщицьких господарств та іпотеки, згідно з яким остання була
формою “рятування” відсталих поміщицьких господарств, які

використовували одержані під заставу земель позики непродуктивно. Численні банківські описи дають підстави твердити про виробничий характер використання позик великими поміщиками. Значна частина їх зуміла пристосуватися до нових економічних умов. Саме вони стали основними позичальниками банків. Ще одна проблема пов'язана з характером відносин між поміщиками й селянами. Слушною є думка англійського дослідника Дж. Скотта про те, що “будь-який аналіз експлуатації, що претендує на життєвість, повинен включати принаймні три елементи. Він повинен уважно підходити до змісту відносин обміну в суспільних взаємозв'язках; дошукуватися до того, які нестатки і потреби учасники цих відносин думають реалізувати; керуватися реально існуючими в даному суспільстві уявленнями про „справедливу ціну” [15].

Отже, історія поміщицтва посіла місце у сучасній вітчизняній історіографії. Водночас цей напрямок має значно ширші можливості щодо розуміння процесів в українському суспільстві на межі ХІХ-ХХ ст. Потребують глибшого вивчення такі питання: вплив поміщицького господарства на селянське; рентабельність поміщицького господарства; регіональні особливості поміщицьких господарств Лівобережної та Правобережної України; соціальна еволюція поміщицтва; участь поміщиків України в громадсько-політичному житті України й Росії; участь їх в українському національному та революційному русі. Тобто йдеться про подальший перегляд ролі поміщицтва в суспільстві дореволюційної доби.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анфимов А.М. Карловское имение Мекленбург-Стерлицких // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: АН СССР, 1962. – С. 348-376; Його ж. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец ХІХ – начало ХХ вв.). – М.: Наука, 1969; Його ж. Некоторые вопросы организации и экономики крупного помещичьего хозяйства в России (конец ХІХ- начало ХХ вв.) – М.: Наука, 1966; Його ж. Хозяйство крупного помещика в ХХ в. // Исторические записки. – Т.71. – М.: Наука, 1962. – С. 43-72.

2. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России. – С. 87.
3. Горенко Л.М. Еволюція поміщицьких господарств Правобережної України кінця ХУІІІ – початку ХХ ст. (на матеріалах Кам'янського маєтку Давидових): Автореф. дис...канд. істор. наук. 07.00.01 / Донецьк. нац. ун-т. - Донецьк, 1997. – 19 с.; Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці ХVІІІ-початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т. – К., 1997. – 17 с.
4. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К., 1998. – 528 с.
5. Ткаченко О.В. Підприємницька та меценатська діяльність родини Терещенків на Україні (1861-1917 рр.). – Автореф. дис... канд. істор. наук: 07.00.01/ Київ. нац. ун-т. – К., 1998. – 20 с.
6. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
7. Темірова Н. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
8. Бориевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 роки). – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 424 с.
9. Горбаньов В.В. Поміщицьке господарство Харківської губернії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. ... канд. істор. наук. 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 20 с.
10. Лобко О.А. Оренда землі в поміщицьких маєтках на Правобережній Україні ХІХ – початку ХХ ст. // Наукові записки НаУКМА. – К., 2007. – Т. 65. Історичні науки. – С. 17–25; Її ж. Трансформація земельної власності в Російській імперії (на прикладі маєткових комплексів представників родин Потоцьких, Строганових, Щербатових на Поділлі кінець ХVІІІ – поч. ХХ ст.) // Україна і Росія: досвід історичних зв'язків та перспективи співробітництва. – Кривий Ріг, 2004. – С. 153–167.
11. Донік О.М. Доброчинна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (др. пол. ХІХ – поч. ХХ ст.): Автореф.... канд. істор. наук. 07.00.01 / Київ. нац. ун-т. – К., 2001. – 18 с.; Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П.Галагана. – Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 20 с.; Суровцева І.Ю. Меценатство в Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01/ Донецьк. нац. ун-т. – Донецьк: ДонНУ, 2006. – 19 с.

12. Чубіна Т.Д. Рід Потоцьких: особистості на тлі епохи. - Черкаси: Вид-во „Черкаський ЦНТІ”, 2007. – С. 226.
13. Ковальченко И.Д., Селунская Н.Б., Литваков Б.М. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. – М.: Наука, 1982.
14. Підгасцький В. Модернізм і постмодернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє? // www.franko.lviv.ua.
15. Scott J.C. Moral Economy of the Peasant. Rebellion and subsistence in Southeast Asia. – New Haven; L., 1976.

ББК 63.3 (4Укр)

Н. М. Шалашна,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри естетики,
історії та культури Слов'янського державного
педагогічного університету*

ПРОПАГАНДИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЯК ФАКТОР БАТУРИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ

Дослідження Батуринської трагедії, активізовані датою сумного ювілею 1709 р., виявили велику кількість нез'ясованих питань в сучасному дискурсі Гетьманщини. Сприйняття особистості та історичної ролі гетьмана Мазепи, і до сьогодні неоднозначне, багато в чому залежить від культурного контексту, в якому відбувається. Цей контекст, у свою чергу, формується в процесі соціалізації індивіда та закріплення в його свідомості етичних норм і естетичних суджень щодо тих чи інших явищ дійсності, суспільних знань та переконань. Власне, ці знання, переконання, судження тощо ми й називаємо «феноменом історичної пам'яті» – своєрідним психологічним інструментом спільноти, що слугує для оцінки та вибіркового збереження історичних подій, явищ, фактів [1, с. 50]. Отже, говорячи про сучасний дискурс Гетьманщини взагалі і Мазепи зокрема, слід говорити про особливий пласт історичної пам'яті українського народу, що почав формуватись одразу після самих подій.

На учасників же подій 1709 р., що й були першими безпосередніми творцями ментального комплексу «гетьман Мазепа – цар Петро», або ж «Москва – Батурин» (бо з їх вражень виникли згодом і щоденникові записи, і спогади, і публіцистичні та художні твори, і наукові концепції), впливали як власне події, так і одночасна з тими подіями інтерпретація їх, санкціонована, з одного боку, прибічниками Мазепи, з іншого боку – виконавцями монаршої волі Петра I. Силу цих впливів, їх взаємопроникнення й боротьбу зараз, мабуть, уже годі відновити. Проте факт наявності в сучасному українському суспільстві неоднозначного ставлення до Івана Мазепи (а через нього – і до ідеї української державності) не можна, на жаль, заперечувати. І цей незаперечний факт є багато в чому результатом наполегливого тлумачення офіційною культурою Російської імперії феномена «мазепинства» в негативному ключі. Іншими словами, маємо справу з наслідками кількасотлітньої пропагандистської роботи імперії (включаючи в це поняття і царську Росію, і Радянський Союз).

Означена тема ще очікує на своїх дослідників, хоча як сама Батуринська трагедія, так і існування України в лоні Російської імперії та культурні наслідки цього досить часто стають нині предметом наукового вивчення, що свідчить про актуальність даної проблематики (див., наприклад, Оглоблін О. Гетьман Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960; Борщак І., Мартель Р. Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана. – К., 1991; Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. – К., 2003; Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007; Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави: Зб. наук. праць. – К., 1995; Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку 18 ст. – К., 1994; Вілсон Е. Українці: несподівана нація. – К., 2005 та ін.). Не претендуючи тут на вичерпне висвітлення теми, спробуємо хоча б визначити основні напрямки її подальшого вивчення з метою включення аспекту впливу пропагандистських заходів царського уряду в контекст вивчення подій Батуринської трагедії.

Оскільки йдеться насамперед про феномен сучасної історичної пам'яті і стан сучасного ментального комплексу «Ба-

турин» в українському суспільстві, то в якості джерел доцільно використовувати насамперед ті документи, які фіксують етично-естетичні оціночні судження, найбільш поширені в етнічній (традиційній) та професійній (науково-рефлексивній) культурі нації. Насамперед постає питання, що вважати пропагандою і чи можна говорити про пропагандистську в своїй основі діяльність царського уряду в галузі культури у XVIII ст. Скористаємось характеристикою пропаганди як діяльності з духовного підкорення маси, даною С. Московичі: «Перша умова будь-якої пропаганди – це зрозуміле і незаперечне затвердження однозначної позиції, панівної ідеї. Повторення є другою умовою пропаганди. Воно додає твердженням ваги додаткового переконання і перетворює їх на нав'язливі ідеї. Твердження і повторення як результат мають колективне навіювання. Вони зливаються в потік вірувань... де дія поєднується з думкою» [2]. Уся діяльність Петра I та виконавців його наказів, широко розгорнута після здійсненого Меншиковим погрому Батурина, підпадає під це визначення. Спробуємо проаналізувати її докладніше.

Насамперед, слід з'ясувати сутність тих дій, що їх можна кваліфікувати як свідомо спрямовані на формування певних почуттів, вражень, переконань та стимулів до дії в українського народу. Такими діями можна вважати, по-перше, два маніфести Петра I проти Мазепи із засудженням його як бунтівника, що з'явилися 7 та 8 листопада (27 та 28 жовтня) 1708 р. – І. Борщак прямо стверджує, що цими документами «почалась та довга брехлива царська кампанія, повна наклепів, що тяглась аж до революції 1917 р.» [3, с. 17]. Те ж саме стверджує Т. Яковлева: «Тем временем российские власти начинают жесткую пропагандистскую войну, к которой Мазепа и его сторонники оказались не готовы» [4, с. 270]. В документах цих не було правди, проте для пропаганди потрібна не правда, а твердість та частота повторювання. Цар звинувачував Мазепу в тих проблемах, що були найбільш болючими для народу, а саме в намірах передати Україну під владу полякам, відновивши унію, та в особистому збагаченні за рахунок великих податків, що ними обтяжив гетьман народ. Створивши таким чином негативний емоційний фон для сприйняття гетьманської

діяльності, цар упроваджує лозунг, який рефреном повторюється й до сьогодні – Мазепа-зрадник, Іуда.

Будь-яка мобілізація натовпу і перетворення його на керовану масу – стверджують знавці пропагандистських технологій – неможлива без символу, який буде публічно вшановуватись або руйнуватись. У даному випадку цар обрав символ безпомилково – антитеза «вірність – зрада», «лицарство – безчестя», «Христос – Іуда», «заступник – поневолювач» і інш. в культурі українського бароко була однією з найбільш вкорінених у підсвідомість, і тому спрацьовувала одразу. Будучи накладеним на антитезу «гетьман – цар», «Гетьманщина – Московія», «республіка – імперія» у оберненому вигляді, цей символ загрожував державницькій свідомості українського народу, оскільки змушував сприймати біле – чорним, а необхідне й корисне – відразливим і загрозливим.

Додатковим ствердженням «ганебності» вчинку гетьмана та його прибічників слід вважати акцію із повішення Меншиковим опудала Мазепи – підкреслимо, що це було зроблено двічі – в Батурині та в Глухові. Демонстрація як обов'язкова складова пропаганди тут наявна яскраво, але також і символічним є знищення гетьмана-ляльки, після якого знищення гетьмана-людини вже не здаватиметься блюзнірством. Особливо ретельно було розроблено особисто царем Петром I глухівський сценарій розправи над опудалом, що мало зображувати Мазепу. Ця акція відбулась 5 листопада – безпосередньо перед санкціонованими царським урядом виборами нового гетьмана, а тому повинна була закарбуватись у пам'ять на острах всім можливим прибічникам мазепинства як політичної ідеї. Проте в козацьких літописах, а також в «Історії Русів», цей символічний акт, як правило, не відзначено взагалі. Натомість подія докладно описана в спогадах росіян – очевидців «страсти», наприклад, в листі Головкина до російського посла в Константинополі П.А. Толстого з дня 9 листопада 1708 р. Перед самим обранням нового гетьмана «над персоною» Мазепи було «учинено уничтоженіе». «В началѣ, – пише Головін, – ево диплом от е. ц. в. изодран и от его свѣтлости князя Меншикова и от меня, аки обер-камергера, и обоих нас того ордина Святаго Андрея ковалеров, во образ Мазепы, от е. ц. в. ему напред сего

всемилоствѣйше данной орден снят... И та ево персона напослѣди ногами с лѣсницы столкнута и потом от ката взята и до висѣлицы, которая на рынку обрѣталась, на веревкѣ тощена, а тамо уже его, Мазепина, учиненная измѣна к своему суверену без всякой далной причины к разоренію сего народу, и что оный от всѣх чинов отставлен и измѣнником и шелмом деклярован, явственню всему народу об'явлен. Герб ево от ката изодран и изтопан, ево сабля от того ж ката переломлена и по персонѣ тѣми обломки ударена, и напослѣди помянутая ево персона на висѣлицу повѣшена» [5]. Це може свідчити про відсутність масового, некритичного сприйняття подій у тодішньої козацької старшини. Адже пропагандистська акція спрямовується на емоційне, ірраціональне сприйняття. Старшина ж Гетьманщини, присутня при виборах гетьмана Івана Скоропадського, ще зберігала індивідуальну, екзистенційну самоідентифікацію, а тому просто «не помітила» показової акції царя, віднісши її на рахунок ненависті Петра до Мазепи.

Натомість в історичній пам'яті українців міцно закарбувалася ще одна, значно страшніша пропагандистська акція – показове знищення Батурина та публічні страти його захисників. Подробиці цього терору докладно фіксують і Літопис Лизогуба, і Чернігівський літопис, і "Історія Русів", і твори усної народної поетичної творчості. Тому царському уряду довелось організувати не лише символічне знищення гетьмана як Гетьманщини, але й реакцію народу на ці події. Намагаючись загипнотизувати козацтво, змусити його переживати необхідні для остаточної інкорпорації України до складу імперії почуття, цар переконує, зваблює, замінюючи правду правдоподібністю, заспокоюючи совість народу, заговорюючи й відволікаючи від реальності. Видаються маніфести царя, водночас фактично продиктовані ним універсали новообраного гетьмана Івана Скоропадського – всі на одну тему: Мазепа – ворог, цар – захисник. Провина за всі страждання батьківщини перекладається на Мазепу, тим самим від провини звільняється кожний, хто відчуває себе її громадянином. Формується відчуття «колективної невідповідності», за яким людина намагається сховатись від власного сумління. І цар, як кожний, хто бажає взяти людську масу під тотальний контроль, охоче

допомагає в цьому. З усіх міст, де стояли російські полки, до царя линуть «чолобитні», де піддані присягають йому на вірність і зрікаються Мазепи – спрацьовує елемент «колективної волі». Проте викликає підозру вчасність цих «чолобитних» - всі вони прибувають до царя якраз напередодні виборів Скоропадського, тобто 5 листопада [6, с. 381].

Санкціоновані виконавцями царської волі, ці «чолобитні» створюють сценарій масового дійства єднання народу з монархом і прокляття зраднику цього монарха. Таким чином, українському народу пропонується спосіб нової самоідентифікації – замість козака, який тепер ототожнюється з мазепинцем, вірнопідданий царя і громадянин великої імперії – «малорос». Отже, слово сказане, ідея запропонована, стратегія майбутнього розвитку оприлюднена. Залишається втілити все це в життя конкретними заходами. Важливо зрозуміти, що це повинно бути втіленим не на час, а назавжди, тобто вийти за межі конкретики в трансцендентний простір і час. Для цього потрібне сакралізоване дійство, яким і став акт церковної анафеми гетьману Мазепі.

Розуміння причин цієї події та її впливу на подальший розвиток національної ідеї вимагає глибшого занурення в проблему стосунків гетьманської влади з православною церквою. Православ'я до структури українського національного міфу входить в часи, коли козацтво перетворюється на політичну силу, або «політичну націю» українського народу. Вперше засвідчено це в «Палінодії» Захарії Копистянського, де обґрунтовується ідея історичної обраності українського народу як захисника православних святинь Києва, який ототожнюється з «Містом Божим», благословенним градом, де на Русь зійшло світло християнства [7, с. 76]. Проте, після нетривалого періоду активної взаємодії церковної та світської еліти за часів Сагайдачного та Хмельницького, церковна верхівка, за деякими винятками, починає переорієнтовуватись на Москву як новий центр православ'я. Спокусившись ідеєю Московського царства як нової Візантії, оформленою під час правління царя Олексія Михайловича, українські вищі церковні ієрархи дивились на Москву як центр християнської імперії, яка не вимагає національної уніфікації, об'єднуючи православні держави під

духовною владою єдиного патріарха. Велика кількість українських освічених церковних діячів бере участь в реформуванні російського православ'я, з радістю розуміючи свою місію як «єкуменічне просвітництво» і заради цієї високої мети поступаючись національними інтересами.

Проте після вступу на патріарший престол Іоакіма (Савелова) та висвячення ним в київські митрополити Гедеона (Четвертинського) в 1685 р. російська церква починає активніше реалізовувати політику уніфікації української церкви, забороняючи відмінні від російських церковні книги, відмінності в богослужінні, перепідпорядковуючи собі єпархії тощо [8, с. 30]. Гетьман Самойлович підтримує митрополита Гедеона в його заходах із встановлення міцної єдиної церковної влади, вбачаючи в цьому запоруку зміцнення власної, світської влади. Проте після приходу на гетьманство Івана Мазепи розпочинається активна й плідна діяльність гетьмана та старшини на підтримку й розвиток саме української церкви як запоруки збереження національних традицій.

Ставлячи перед собою мету не просто зберегти автономію, але й відновити державність України, Мазепа видає оборонні універсали київським монастирям на правобережні маєтності, відновлює Переяславське єпископство на чолі з своїм близьким другом Захарією Корниловичем та передає йому монастирі на правобережжі, зокрема знаковий для козацтва Трахтемирівський [9]. Багато зусиль докладав гетьман до справи захисту православних в Речі Посполитій, опікуючись тамтешніми єпархіями та монастирями. Загальновідоме його щедre меценатство православної церкви, наділення її маєтностями та привілеями, фінансовими коштами та коштовностями. Ця широкомасштабна і цілеспрямована діяльність, вкупі з активною підтримкою національної освіти, мала на меті укріпити своєрідну культуру Гетьманщини як запоруку національної самосвідомості. Суспільством церква сприймалась як духовна частина влади, не залежна від світської, але діюча разом з нею.

Саме тому царський уряд стільки зусиль докладав до перепідпорядкування собі української церкви і розриву її духовного зв'язку з національною ідеєю. Хоча слід визнати, що цей розрив намітився і сам собою через згадані вище причини.

Ось тому і виникла в царя ідея церковної анафеми Мазепі. Що це була саме ідея царя, а не церкви, свідчать документи – ще готуючись до показових каральних акцій та виборів нового гетьмана, Петро I надіслав депешу місцєблюстителю патріаршого престолу Стефану Яворському: «Того ради позвольте онаго за такое его дело публічно в соборной церкви проклятию предать» [6, с. 386]. Відзначимо, наголошене царем «публічно в соборній церкві» – класична технологія пропаганди як маніпулювання свідомістю, коли зібрані в соборі, на площі чи стадіоні люди втрачають в масі індивідуальність. Люди позбавляються зв'язку із повсякденням і перетворюються на носіїв однієї ідеї, спираючись на підтримку один одного. Позбавлені цієї підтримки, вони починають сумніватись в правильності ідеї, а значить, намагаються зберегти «масовість» своєї свідомості, тим самим відмовляючись від власної самості.

Проголошення анафеми гетьману Мазепі відбувалось врозріз з канонічними правилами церкви, зокрема, єретику мало надаватись слово для захисту або визнання своєї провини й каєття. Лише в разі небажання розкаятись накладалось церковне прокляття. Тому «заочна» анафема Мазепі викликає певні зауваження. Крім того, за церковними канонами, достатньо було проголошення анафеми лише вищим ієрархом російської православної церкви – місцєблюстителем патріаршого престолу. Але під тиском царя дійство анафемствування відбулося одночасно в Москві і в Україні. 12 листопада в Москві, в Успенському соборі, Стефан Яворський, провів церковний обряд прокляття, виголосивши при цьому відповідну проповідь.

Того ж дня у Глухові, в Троїцькій соборній церкві, в присутності царя й членів московського уряду, а також гетьмана Скоропадського й старшини вище українське духовенство на чолі з митрополитом Йоасафом Кроковським повторило акт анафеми, хоча митрополит Йоасаф проповідь виголошувати відмовився, її сказав новгородсіверський протопоп Атанасій Заруцький, давній ворог Мазепи. Того ж дня було оголошено царський маніфест, де Мазепа називався «богоотступным измѣнником», що «от вѣры православной и Церквей христіанских отлучен». І того ж дня з друкованими посланнями

тотожного змісту звернулися до своєї пастви вищі українські ієрархи [5].

Наскільки бажаним було для української церкви (зараховуючи до її діячів і галичанина за походженням Стефана Яворського) це дійство, свідчить те, що вже наступного дня Стефан Яворський написав проповідь, щоправда не виголошену, але й не знищену – текст її зберігся. В цій проповіді він порівнює Петра I з царем Валтасаром, говорячи про те, що блюзнірство й викрадення церковних прав рано чи пізно буде покаране від Господа. Згодом, в 1712 р., він наважиться виступити і вголос – виголошена ним в березні цього року проповідь була вже прямим засудженням царя як знищувача церкви [10].

Отже, і ідею, і сценарій церковного прокляття гетьмана Мазепи слід цілковито віднести на рахунок царя. Це була пряма пропагандистська акція, виконавцем якої повинна була бути церква. Віднині в певний час в святому місці відбувалось масове дійство, яким в мініатюрі представлено було символ єднання народу з царем-богопомазаником і прокляття гетьману-зраднику. Тим самим змінювалась вся концепція об'єднання народу, смислоутворюючі принципи цього об'єднання. В церковному співі, в плинні фіміаму, під поглядами ікон людина не сміла не вірити священикам – і це добре знав і використав цар. А періодичне повторення цього дійства забезпечувало його тривалість в часі.

Сучасні дослідники діяльності Мазепи, зокрема Б. Купницький, С. Павленко, О. Оглоблін вживають термін «пропаганда Мазепи», або «Мазепина пропаганда» (див., наприклад, Крупницький Б. "Гетьман Мазепа та його доба"). Проте під «пропагандою» в даному разі розуміється політична агітація, а це різні речі. Пропаганда має на меті, як уже говорилось, звернення до несвідомих структур особистості і не терпить критичного сприйняття. Власне такою і була вся проаналізована вище діяльність царського уряду. Мазепа ж натомість звертається до співвітчизників як до свідомих громадян, закликає їх зрозуміти мотиви його вчинку і підтримати його як переконані прибічники. Він показує всю згубність царської політики для України та її прав, натомість

гарантуючи своїм авторитетом, що під зверхністю шведського короля вітчизна збереже власні права і вольності. При цьому Мазепа жодним чином не вдається до неправди, як це постійно робить в своїх універсалах цар.

Крім того, вражає відмінність адресатів пропаганди царя і агітації Мазепи. Гетьман звертається до новообраного Скоропадського, до старшини, іноді до полків, але таких, які відомі своєю згуртованістю і розвинутим самоврядуванням. До «поспільства» ж він не пише, розуміючи, що усвідомлення державницьких прагнень вимагає певного рівня освіти і управлінського досвіду. Цар же, натомість, до старшини звертається лише з наказами або з підкупом та обіцянками, а всю «важку артилерію» пропаганди спрямовує якраз на простих людей, і то не звертаючись до їх розуму й серця, а прямо б'ючи по інстинктах самозбереження, власності, страху й покори.

Отже, гетьман намагається переконати, захопити й повести за собою. Цар свідомо перетворює народ на масу і формує у цієї маси умовний рефлекс, забезпечуючи його історичну тяглість. Зваблений народ піддається на спокусу і втрачає волю навіть не до боротьби, а до існування як народ, до власного своєрідного буття, цілковито передовіривши свою долю можновладцю. Ось ця відмова від відповідальності за власну долю, здійснена народом, і є, мабуть, найстрашнішим аспектом Батуринської (чи то Мазепиної) трагедії, відлуння якої ми відчуваємо й досі, не наважуючись усвідомлювати власну силу й велич. Це накладає відбиток і на той дискурс, в якому сприймається діяльність гетьмана Мазепи та інших українських державотворців. Сформувавшись як колоніальна нація, українці вбачають репрезентацію національної величі в найочевидніших символах силового переважання, напряду пов'язуючи цю велич з насильством [11, с. 34].

Підіб'ємо підсумки. Навіть побіжний аналіз, здійснений вище, дає підстави стверджувати, що діяльність царського уряду в українсько-російському конфлікті початку XVIII ст. підпадає під визначення пропаганди як маніпуляції масовою свідомістю. До здійснення цієї пропаганди була залучена вся репресивна машина імперії, що й дало можливість змусити стати безпосередніми виконавцями цієї ганебної роботи українських

церковних ієрархів та священників. Результатом цієї пропагандистської діяльності стало формування негативного образу гетьмана Мазепи як символу будь-якого спротиву Російській імперії, заснованого на ствердженні власної національної своєрідності. Саме на цій підсвідомій відразі і ґрунтується багато в чому комплекс малоросійства. Подолання цього комплексу можливе лише свідомими зусиллями української еліти і розпочате воно було ще в часи національно-культурного відродження ХІХ ст., проте успішність цих зусиль знижується тим же фактором, який засвідчено було в часи Мазепи, а саме боротьбою між тим, що звертається до вищих структур людської особистості, і тим, що звертається до її нищих інстинктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Масненко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості // Український історичний журнал. – 2002. - № 5. – С. 49 – 62.
2. Московічі С. Стратегії пропаганди і колективного навіювання // І. – 2003. - Ч. 30. – С. 46 – 61.
3. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе. – Львів, 1991. – 256 с.
4. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – 271 с.
5. Цитовано за виданням: Оглоблін О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 2001. – 464 с.
6. Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – 416 с.
7. Грищенко О. Своя мудрість: національні міфології та громадянська релігія в Україні. – К., 1998. – 184 с.
8. Юрій М. Соціокультурний світ України. – К., 2008. – 740 с.
9. Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // <http://www.mazepa.name/history/mytzyk.html>
10. Пипін О. Яворський та Прокопович // Хроніка 2000. – 2003. – Вип. 55-56. – С. 12 – 40.
11. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. – К., 2007. – 640 с.

В. В. Задунайський,
*доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
Донецького національного університету*

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ КОЗАЦЬКИХ
ФОРМУВАНЬ НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ В 30 рр. ХІХ ст.**

Попри підступне знищення Російською імперією Запорозької Січі, Гетьманщини та Слобідських козацьких полків у II пол. ХVІІІ ст., залишки українських козацьких утворень функціонували до 20-х рр. ХХ ст. Поряд з існуванням повноцінних українських козацьких військ (Задунайська Січ; Чорноморське, Азовське й Кубанське козацькі війська; частково Бузьке та Дунайське козацькі війська) короткий час діяли умовно козацькі полкові утворення в межах Центральної України (землі колишньої Гетьманщини).

Виникнення згаданих формувань стало наслідком політики царату, спрямованої на використання потенціалу колишніх козацьких регіонів України (завдяки апелюванню до спільної історичної пам'яті місцевих українців щодо минулої козацької волі й героїки) задля вирішення проблем Російської імперії у скрутні часи. Зрозуміло й те, що існування цих утворень було короточасним з огляду на пріоритети централізації усіх царин життя. Функціонування згаданих козацьких полків було важливою складовою відповідного періоду історії України. Певне значення мало й те, що частина полкових козаків після ліквідації цих формувань потрапила до складу козацьких військ Північного Кавказу, вплинувши на їх подальшу долю. Отже, історія козацьких полкових утворень у 30-ті рр. ХІХ ст. є важливою складовою історії Українського козацтва, що обумовлює доречність дослідження зазначеної проблематики.

Необхідно підкреслити, що попри звернення значної уваги на історію українських козацьких утворень вітчизняна та зарубіжна історіографія не створили комплексних досліджень, присвячених долі козацьких полкових формувань на теренах Наддніпрянщини у 30-ті рр. XIX ст.

Так, у працях дореволюційних авторів Абази К. і Пудавова В. розглянуто загальні події історії Терського, Донського, Кубанського чи Уральського козацьких військ зазначеного періоду [1]. Доля козацьких полків на центральньо-українських землях авторами не вивчалась.

Українські науковці XIX – початку XX ст. успішно досліджували історію українських козацьких формувань у XVI-XVIII ст., а також розглядали окремі аспекти існування залишків козацьких формувань у подальші часи [2]. На жаль, вчені обмежувались історією лише повноцінних козацьких військ, залишаючи поза увагою короткочасне існування полкових утворень.

У новітні часи продовжувалось дослідження звичної тематики провідними науковцями України. Відзначимо широкомасштабні праці Д.Яворницького та М. Грушевського, присвячені історії Українського козацтва, що стали підмурівком для подальших розробок вітчизняної історіографії [3].

Сучасні російські дослідники також розглядали загальні аспекти історії різноманітних козацьких формувань, але лише стосовно козацької доби чи повноцінних козацьких військ [4].

Окремо виділимо працю Н.Короля (представник української діаспори), котрий подав короткий і досить загальний огляд існування козацьких полкових утворень на теренах Наддніпрянської України у 1812 – 1860-ті рр. [5].

Представники сучасної української історіографії успішно розробляють козацьку тематику військово-політичного та військово-мистецького спрямування [6]. Варто відзначити й розробку Ф. Турченком питання виникнення та короткочасного функціонування українських козацьких полків у 1812 р. [7].

Військово-козацьку тематику досліджує й автор, проте головну увагу спрямовує на розгляд засад існування українських козацьких військ, що діяли на межі XIX-XX ст., а також вияв

основного змісту українських військово-козацьких традицій за новітньої доби [8].

Отже, в історіографії активно досліджується історія українських козацьких формувань, проте долю козацьких полкових утворень на теренах Наддніпрянщини у 30-ті рр. XIX ст. досі не було належним чином розглянуто. Зазначений стан речей обумовив наше звернення до цієї проблеми у пропонованій розробці, **метою** якої є огляд окремих аспектів історії козацьких полкових утворень на теренах Наддніпрянської України в 30-ті рр. XIX ст.

Джерельною основою цього дослідження стали матеріали дореволюційних збірок нормативних актів [9], що забезпечує певну достовірність висновків і положень цієї розробки.

Наукова новизна роботи виявляється в тому, що на ґрунті доступних джерел й літератури досліджено деякі аспекти військової організації та функціонування українських козацьких полків у 30-ті рр. XIX ст.

Сподіваємося, що дослідження означеної проблеми сприятиме більш повному й об'єктивному розумінню історії українських козацьких формувань упродовж XIX ст.

Перед оглядом організаційних основ «малоросійських козацьких полків» у зазначений період необхідно звернути увагу на причину їх утворення, бо без серйозних підстав царат не погодився б на зазначені кроки. Нагадаю, що попереднє короткочасне відновлення козацьких структур у Наддніпрянщині впродовж 1812-1815 рр. було обумовлене важкою війною проти Французької імперії на чолі з Бонапартом Наполеоном [10]. На цей раз загроза Російській імперії йшла від Польщі. Справа у тому, що 30 листопада 1830 р. у Варшаві відбулось повстання проти імперії, за наслідком якого Польща на короткий час відновила свою державність [11]. Зрозуміло, що Росія розпочала війну, котра потребувала значних військових контингентів. Враховуючи попередній військовий досвід та пам'ять про козацько-польські військові зіткнення, царат і звернувся до ідеї тимчасового відновлення «малоросійських козацьких полків» у Наддніпрянщині.

Підставою для відновлення українських козацьких полків стали відповідні нормативні акти, серед яких ми зупинимось на відповідному Статуті від 17 січня 1834 р.

До складу новостворених козацьких полків було включено частину нащадків колишніх козаків, що мешкали на Чернігівщині та Полтавщині [12]. Зазначений регіон у попередні часи був основою Гетьманщини, що обумовило збереження як значної кількості нащадків козаків, так і відповідної спадщини [13]. Зрозуміло, що у централізованій Російській імперії новостворені козацькі полки контролювались відповідними державними установами. Наголосимо, що на вищому організаційному рівні згадані формування підпорядковувались Малоросійському військовому губернатору, який у своїй діяльності використовував наявні губернські й повітові структури, включно з поліцією [14]. Зазначений стан речей свідчив про те, що новостворене козацьке формування знаходилося під помітним впливом звичайних органів влади Російської імперії на вищому організаційному рівні. Більше того, на відміну від попередніх та тогочасних козацьких військ, згадане утворення не мало системи отаманського правління (включно із самим отаманом).

Продовжуючи наш огляд, звернемо увагу на той факт, що замість звичних військово-козацьких керівних структур безпосереднє керівництво здійснювалось Головною господарчою конторою, яка перебувала у Полтаві [15]. Слід наголосити, що не лише назва згаданого керівного органу, а і його склад (голова, 3 радника, секретар, бухгалтер, землемір, помічники та канцеляристи) та функції свідчили про статус, відмінний від традиційних військово-козацьких утворень.

Подібна структура створювалась і на окружному рівні, де мало перебувати до 40.000 чоловік. Наголосимо, що й на цьому рівні домінували впливи, відмінні від козацьких. Так, на чолі цього окружного органу управління перебували представники місцевих поміщиків, що вибирались за участю місцевих дворянських структур [16]. Зазначені факти свідчили як про патронат, так і про реальну зверхність дворянства над козацькими структурами, що суперечило звичаям військово-козацького товариства. У попередні часи козаки мали власні

структури на рівні полків і сотень, які знаходились поза впливами дворянства й орієнтувались на пріоритети військово-козацького товариства та деякі норми польсько-литовського права [17].

Далі звернемо увагу на місцевий рівень козацької організаційної системи, пов'язаної з безпосередніми сільськими поселеннями. Так, на волосному рівні мало бути утворено “Козацьке волосне правління” (контролювало до 6.000 осіб, які проживали у відповідній кількості сільських поселень), а первинний рівень організації – “відділення” співвідносився з селами та хуторами (в яких нараховувалось до 300 дворів) [18]. Назви посад та зміст і спрямування їх діяльності мали, переважно, господарчий характер. Зрозуміло, що вони теж повністю контролювались вищими інстанціями на чолі з дворянством.

Таким чином, на всіх рівнях організаційної системи та відповідного врядування малоросійських козаків виявлено пріоритетність господарчо-селянських взірців, що суперечило як попереднім основам козацького самоврядування, так і тогочасним засадам військового та цивільного життя козацьких військ.

Окремо слід звернути увагу на те, що «малоросійським козакам» після звільнення зі служби у зазначених полках дозволялось переселятись на землі Чорноморського козацького війська і зараховуватись до складу цього військово-козацького формування [19]. Лише тут згадані козаки змогли нарешті бути впевненими у своєму військово-козацькому статусі, до котрого вони прагнули з часу добровільного вступу в зазначені козацькі полки на теренах Наддніпрянської України.

Отже, у 30 рр. XIX ст. в Російській імперії поряд із повноцінними українськими козацькими формуваннями короткий час діяли «малоросійські козацькі полки», які з огляду на обставини виникнення й реалії суспільно-політичного й соціально-економічного становища Наддніпрянської України посідали проміжне становище між селянством і військово-привілейованим козацьким станом. Поряд із цим, історія згаданих козацьких полків засвідчила вагомість козацької

спадщини для українського народу, що неодноразово використовувалось царатом у власних цілях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абаза К. Казаки: Донцы, Уральцы, Кубанцы, Терцы. – СПб., 1890. – 334 с.; Пудавов В. История Войска Донского и старобытность начал казачества. – Новочеркасск, 1890. – 326 с.
2. Антонович В. Коротка історія козаччини. – К.: “Україна”, 1991. – 157 с.; Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ: “Січ”, 1994. – 678 с.; Щербина Ф. История Кубанского Казачьего Войска. В 2-х т. / Ред. В.Н.Елагин. – Краснодар: Советская Кубань, 1992. – Т. I. – 700 с.
3. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. У 3 томах. – Львів: “Світ”, 1991; Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.: Наукова думка, 1992. – 544 с.; Його ж: Історія України Русі. – Т. V, VII, VIII. – К.: Наукова Думка, 1995; Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
4. Бурда Э. Очерки о терском казачестве. – Нальчик: «Полиграфсервис и Т», 2003. – 213 с.; Малукало А. Кубанское казачье войско в 1860 – 1914 гг.: организация, система управления и функционирования, социально-экономический статус. – Краснодар: «Кубанькино», 2003. – 216 с.
5. Король Н. “Українське Козацтво – родоначальник кінного війська Московії – Росії”. – Нью-Йорк: НТШ, 1963. – 96 с.: іл.
6. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734-1775 рр.). – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 420 с.; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828-1866). – Запоріжжя: ВАТ “Мотор Січ”, 2000. – 513 с.: іл.
7. Турченко Ф. Українські козацькі полки 1812-1815 // Українське козацтво: Мала енциклопедія. / Кер. авт. колект. Ф.Г.Турченко; Віднов. ред. С.Р.Лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем’єр, 2006. – С. 591-592.
8. Задунайський В. Козацькі учбові збори початку ХХ ст. – центри вишколу з козацького військового та бойового мистецтва // Український історичний збірник / Голов. ред. В. Смолій. – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 268-279; Його ж: Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. : Монографія. – Донецьк: Норд-Прес – ДонНУ, 2006. –

335 с.: іл.; Його ж: Бойова підготовка європейської кінноти та козаків (кінець XIX ст. – початок XX ст.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VIII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 135-143.

9. Устав об управленіи Малороссийских казаков // Полное собрание законов Российской империи. Собр. второе. – Т.IX. – от.1. – СПб., 1834, № 6727. – С. 46-51.

10. Турченко Ф.Г. Вказ. праця. – С. 591.

11. Eile Henrik. Rok 1830. – Warszawa, 1930. – S. 100-111.

12. Устав об управленіи Малороссийских казаков. – С. 47.

13. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 433.

14. Устав об управленіи Малороссийских казаков. – С.46.

15. Там само. – С.47.

16. Там само. – С. 49.

17. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – С. 300-302, 336-340; Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XX ст. – С. 47-49.

18. Устав об управленіи Малороссийских казаков. – С. 48-49.

19. Указ от 10.05.1834. «О водворении уволенных из военной службы малороссийских казаков на землях Черноморского войска» // Полное собрание законов Российской империи. Собр. второе. – Т.IX. – от.1. – СПб., 1834, № 6727. – С. 364.

Д. Д. Білий,

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
українознавства Донецького юридичного інституту*

УЧАСТЬ АЗОВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА В КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОГО КАВКАЗУ

Азовське козацьке військо – досить цікава сторінка в історії Донбасу. На жаль, довгий час увага дослідників була звернута до інших козацьких спільнот, які в певні історичні періоди були пов'язані з нашим краєм та значною мірою вплинули на особливості його формування та розвитку – Військом Запорозьким, українськими слобідськими козаками та, меншою мірою, Донським козацьким військом. Дореволюційні історики досліджували історію Азовського козацького війська, але виключно в контексті більш широкої проблематики своїх наукових зацікавлень – історії Кубанського козацького війська [1], загальної історії України [2], історії Війська Запорозького [3].

У радянські часи історія Азовського козацького війська майже не досліджувалась і лише в останній час з'явилося декілька ґрунтовних досліджень, безпосередньо присвячених історії Азовського козацького війська [4].

Серед багатьох аспектів історії Азовського козацького війська велике зацікавлення викликає його участь у Кавказькій війні та у колонізації чорноморського узбережжя Північного Кавказу, а також включення до складу Кубанського козацького війська. Розгляд цього питання надає нам можливість знайти нові підходи до аналізу таких явищ XIX ст., як еволюція козацьких спільнот та методи їх інтеграції до складу Російської імперії, практики імперської влади щодо використання економічних та людських ресурсів Східної України (Донецького регіону) та козацтва для колонізації Кавказу.

Метою нашої статті є спроба надати короткий огляд розвитку Азовського козацького війська та політики Російської імперії щодо азовських козаків у контексті Кавказької війни та колонізації чорноморського узбережжя Кавказу в 60-х рр. XIX ст., особливості участі азовців у бойових діях Кавказької війни та їх переселення на Кубань.

Актуальність цієї тематики полягає у можливості висвітлення ролі Донбасу в колонізаційній політиці Російської імперії, з'ясування долі його колишніх мешканців, нащадки яких і досі живуть на Кубані, розуміння історії нашого регіону в загальному контексті імперської політики XIX ст.

Розглядаючи ці питання, ми можемо використовувати як методологію системного аналізу, так і підходи французького історика Поля Вена, який пропонував розглядати історичний процес через висвітлення особливостей дискурсивних практик, спрямованих на досягнення своєї конкретної мети різними суб'єктами дослідження [5] – в контексті нашої статті – імперським урядом та азовською козацькою спільнотою.

Існує значна джерельна база з документальних матеріалів, які докладно висвітлюють історію Азовського козацького війська. Основний обсяг джерел знаходиться в Державному архіві Краснодарського краю (Ф. 242, 260, 390 – документи Канцелярії Штабу Чорноморського та Кубанського козацьких військ), велика кількість архівних документів міститься в додатках вищезгаданих досліджень Бойко А. В. та Маленко Л. М. Але поки що більшість джерел з історії Азовського козацького війська чекає на подальше опрацювання.

Витоки Азовського козацького війська належать до періоду ліквідації Запорозької Січі в 1775 р., коли під час блокади Січі імперськими військами в липні – серпні 1775 р. декілька тисяч запорожців (за різними даними від п'яти до двадцяти тисяч) на чолі з новообраним отаманом Андрієм Ляхом перебралися на Дунай і прийняли підданство Оттоманської Порти, заснувавши в околицях Добруджі Задунайську Січ [6].

Існування у складі Османської імперії козацької спільноти, яка складалася з запорожців, продовжувала традиції Війська Запорозького та могла залишатися православною, підривало

загальну ідеологічну схему Російської імперії, як головного захисника слов'ян та християнства.

Тому намагання представників імперського уряду повернути задунайських козаків в межі імперії, створити умови для переходу всього Задунайського війська під царську владу не тільки не припинялись але й постійно посилювались.

Саме тоді Задунайське козацьке військо, а згодом і створене на його основі Азовське козацьке військо, стали частиною великої геополітичної гри між Російською та Османською імперіями, яка згодом зосередилася навколо Кавказу.

Необхідність переходу задунайців на російський бік стала однією з причин утворення в 1787 р. «Війська вірних козаків Чорноморських». Це була спроба з боку імперського уряду створити альтернативу задунайському козацтву та згодом перевести його під владу Російської імперії. Один з перших отаманів Чорноморського козацького війська, яке в 1792-94 рр. переселилося на Правобережну Кубань (Чорноморію), Захарій Чепіга розгорнув через своїх емісарів досить активну агітацію серед задунайських козаків по переходу до його війська. Ця діяльність знайшла відбиття навіть у козацькій пісні:

*Харко листи розсилає,
На Кубань-річку зазиває,
Дарує лісами, рибними плесами
І ще вільними степами.*

Втім до складу Чорноморського війська перейшло в 1808 р. під впливом агітації емісарів чорноморського отамана Бурсака з Османської імперії лише 500 задунайських запорожців [7].

Згідно з більш детальними даними, наведеними Ф.Щербиною, в 1808 – 1810 рр. в Чорноморію переселилось близько 500 козаків колишнього Усть-Буджацького війська, яке було утворено з задунайських козаків [8]. Це була перша, відносно чисельна, організована партія «офіційних» переселенців із Задунайської Січі на Кубань. Але надалі, окрім невеликих груп козаків, організувати переселення в Чорноморію «турецьких» козацьких спільнот не вдалося [9].

Під владу Російської імперії Задунайське військо перейшло тільки 26 червня 1828 року напередодні чергової

російсько-турецької війни (1828-1829 рр.). Перейшла менша частина особового складу війська (з 15 тис. загальної кількості населення Задунайської Січі) – 218 січових козаків та 578 душ “некозацького стану”, але серед них була більшість військової старшини та сам кошовий отаман Йосип Гладкий [10]. Із собою вони захопили всі військові регалії, канцелярію, похідну церкву, військову скарбницю, що, відповідно до козацького звичаєвого права, означало збереження саме за ними прав називатися Задунайським козацьким військом.

Варто зазначити, що рішення про перехід було прийнято без згоди повного складу козацької ради – декілька тисяч козаків-задунайців, серед яких більшість були непримиренними ворогами Російської імперії на той час були відсутні в Задунайській Січі. Довідавшись про втечу Йосипа Гладкого з частиною козаків, турецька влада наказала роззброїти та ув’язнити дві тисячі козаків, велика кількість мешканців козацьких поселень в Подунав’ї були вирізані турецькими військами [11].

Повернення задунайських запорожців до Російської імперії відіграло досить велику пропагандистську роль, але виникло питання про влаштування, устрій та умови подальшого існування новоприбулого війська.

Досить показовою була та обставина, що новоприбулі козаки-задунайці були реорганізовані в Окреме Запорозьке військо (1828-1832), сама назва якого повинна була свідчити про відродження «реабілітованого» Війська Запорозького, яке зізналось у своїх провинах, було прощене і повернулось у Російську імперію. Наприклад, Чорноморське Військо, теж створене з колишніх запорожців, так і не змогло отримати назву Запорозького.

Таким чином, ми можемо бачити досить яскравий приклад імперської практики створення певної міфологеми, яка трактувала завершення протистояння «нерозумних запорожців» з «Великою Імперією» та слугувала інтеграції в імперський ідеологічний дискурс козацької складової. Окрім того, це повернення мало бути прикладом для тих козацьких спільнот, які перебували за межами Російської імперії, та сприяти своїм

існуванням підвищенню її міжнародного авторитету в ідеологічній боротьбі з Османською імперією.

В Окремому Запорозькому козацькому війську, на відміну від інших козацьких військ Російської імперії, продовжував зберігатися традиційний запорозький устрій – курінна система, внутрішнє самоуправління бойової та адміністративної організації. За складом окреме Запорозьке військо залишалось нечисельним. На 1830 рік як служилий, так і неслужилий його склад нараховував 2336 осіб (1649 душ чоловічої і 687 душ жіночої статі) [12].

Поки продовжувалась російсько-турецька 1828-1829 рр., задунайські козаки у складі окремих загонів брали в ній досить активну участь, не маючи постійної бази розташування – своєї «Військової землі», без якої неможливо було уявити подальше існування будь-якого козацького війська. Імовірно, що Окреме Запорозьке військо після закінчення війни могло бути ліквідоване, як це не раз у подібних обставинах траплялося з іншими новоствореними козацькими формуваннями, якби не його важлива роль в імперському ідеологічному дискурсі.

Відразу після закінчення російсько-турецької війни постало питання про місце постійного розташування Війська. Зазвичай урядові практики інтеграції козацьких військ до складу імперії передбачали розташування козацьких військ на фронтах, порубіжних зонах імперії. Але на той час такі регіони, в першу чергу, найбільш небезпечний кавказький фронт, були вже осаджені іншими козацькими військами – Чорноморським козацьким військом, гребенськими, терськими, лінійними козаками. Залишити задунайських козаків на їх старому місці розташування в Добруджі, яка вже перебувала під контролем російської армії, уряд не наважувався – деякі задунайці, незадоволені своїм непевним становищем та різким погіршенням матеріального стану, знову почали переходити до Османської Порти.

Але з самого початку переходу задунайців до Російської імперії планувалося надати новому війську місця для заселення на Кубані. Уже в липні 1828 року Йосип Гладкий вирушив на Кубань особисто, щоб знайти найбільш зручну територію для розташування війська. Під час своєї поїздки він зустрівся з

отаманом Чорноморського козацького війська Олексієм Безкровним, оглянув територію Війська Чорноморського – Правобережну Кубань (Чорноморію) та Лівобережну Кубань, яка не входила до території чорноморського козацтва та щойно була приєднана до Російської імперії.

Здавалося, ніби всі сприятливі умови для переходу Окремого Запорозького війська на Кубань і приєднання його до Чорноморського війська існували. Російський уряд був вкрай зацікавлений у посиленні військової колонізації Північного Кавказу, де швидко посилювався збройний опір місцевого горського населення, задунайці, як і чорноморці, відчували своє спільне походження «з кореню запорозького». Задунайські козаки зверталися з проханням «приєднатися до Чорноморського козацького війська, що походить із одного з ними Запорожжя» [13]. Чорноморія на той час була малозаселеною територією і гостро потребувала нових людських ресурсів. У той же час саме з чорноморських козацьких старшин комплектувався командний склад бойових підрозділів Дунайського полку Окремого Запорозького козацького війська.

Але Йосип Гладкий після повернення з Кубані висловив бажання не перебратись зі своїм військом у Чорноморію і приєднатись до чорноморського козацтва, а поселити Окреме Запорозьке військо в околицях Анапи в передгірській зоні вздовж узбережжя Чорноморського моря, утворивши Анапське або Закубанське козацьке військо. На Кубані це військо повинно було займати досить значну територію між Чорним морем і головним Кавказьким хребтом; її північний кордон межував з Чорноморією, а зі сходу та з півдня – із володіннями черкесів.

План цей був, вочевидь, авантюрний та неможливий для реалізації. Чорноморське узбережжя Кавказу тільки починало переходити під контроль російської армії. Місцеве населення – войовничі і численні адигські спільноти шапсугів, убихів та натухайївців, які населяли цю місцевість, вкрай вороже ставилось до російської присутності в цьому регіоні. Щоб розселити там військо, їх необхідно було або виселити, або фізично знищити. Декілька погано укріплених фортів Чорноморської берегової лінії, в яких перебували нечисленні гарнізони, не могли забезпечити надійний контроль над

місцевістю. Зазвичай, російська влада над чорноморським узбережжям у ті часи діяла на відстані пострілу зі стіни форту. Комунікації забезпечувались тільки військовими крейсерськими судами, які вкрай неефективно намагались перешкоджати контактам «немирних» черкесів із турецькими торговцями зброєю. Можливості економічного розвитку для задунайців у цій місцевості були теж досить примарними (козаки не мали навичок ведення господарства у передгірській субтропічній зоні). Реалізація цього проекту могла викликати заворушення серед задунайців, загибель більшості поселенців та втечу частини козаків до Османської імперії.

Тому, цілком логічно, командир Окремого Кавказького корпусу І. Паскевич-Ериванський, в руках якого була зосереджена вся військова та адміністративна влада на Кавказі, і на якого лягала відповідальність у разі невдалого переселення, виступив проти цього проекту і на підставі його висновків імператор Ніколай I поставив резолюцію: «З поселенням біля Анапи запорозьких козаків почекати до закінчення експедиції... проти неприятельських до нас гірських народів» [14].

Виникає питання: чому Йосип Гладкий, досвідчений дипломат та військовий діяч, запропонував такий, вочевидь, нездійснений та самогубний проект? Відповідь досить проста: варіант поселення в Чорномор'ї означав ліквідацію Окремого Запорозького війська як самостійної автономної одиниці і, відповідно, втрату Й. Гладким свого отаманського пернача.

Окрім того, у збереженні козацького війська з колишніх задунайських козаків як окремої одиниці був зацікавлений і імперський уряд з погляду вищенаведених ідеологічних міркувань. А в цьому контексті постать головного героя «виходу з-під Туреччини» – отамана Йосипа Гладкого повинна була відігравати досить важливу роль.

Тому, тимчасово, план переселення на Кубань був відкладений до найкращих часів, а після закінчення російсько-турецької війни в 1831 році Окреме Запорозьке військо, згідно з доповідною запискою Й. Гладкого «Про оселення запорозьких козаків при Маріуполі» від 21 грудня 1831 р., намагається отримати дозвіл на поселення в Маріупольській окрузі

Олександрійського повіту Катеринославської губернії, «у пустощі» поблизу Бердянська [15].

27 травня 1832 року затверджується «Положення про оселення запорозьких козаків у Новоросійському краї», яке регулювало порядок поселення козаків на узбережжі Азовського моря та визначало устрій цього козацького формування (устрій адаптувався до принципів організації інших козацьких військ), яке повинно було отримати нову назву – Азовського козацького війська. Окреме Запорозьке військо поселялось в Олександрівському повіті Катеринославської губернії на «Бердянському пустищі». До його складу приєднувалися міщани Петровського посаду у кількості 238 чол. із землями в 4000 дес., з рибними заводами та прибережною смугою [16].

Після переселення Азовське козацьке військо було реорганізоване відповідно до статутів та положень про іррегулярні козацькі формування Російської імперії. Головною підставою отримання пільг для козаків було несення обов'язкової військової служби. Нівелювання цього принципу ставило під сумнів необхідність існування козацьких формувань у загальній імперській структурі. Військова служба козаків, як уже зазначалося вище, зазвичай полягала в охороні та колонізації імперських фронтирів. Але розташування Азовського козацького війська на вже засвоєній території, віддаленій від порубіжних зон, призвело до того, що головним напрямом воєнної діяльності азовських козаків стає участь у Кавказькій війні.

Щоб краще висвітлити обставини участі азовських козаків у бойових діях на Кавказі та їх подальшого переселення на Кубань, необхідно більш детально розглянути сам контекст тих подій, які в історіографії отримали назву «Кавказької війни».

Однією з причин, які заважають дослідженню Кавказької війни, є певні стереотипи відносно її хронологічних меж та інтерпретації, які виникли ще в російській імперській історіографії. Зазвичай, термін «Кавказька війна» стосувався періоду 1817-1860 рр. і був пов'язаний із військовими діями в Чечні і Дагестані, коли там на ґрунті активізації ісламського руху було зроблено спроби створити державне утворення (Іматат) для організації опору російській експансії проти

горських народів [17]. Такий підхід залишав поза увагою дослідників не менш масштабні перманентні військові дії, які Російська імперія вела на Кавказі, починаючи з 1722 р. (Каспійський/Перський похід Петра I) і продовжувала вести до 1877 р. (повстання горців у Дагестані) [18]. Окрім того, обмежуючи Кавказьку війну географічними межами Північно-Східного Кавказу (Чечні та Дагестану – «Лівий фланг Кавказької лінії»), з простору історичних досліджень майже зникли не менш криваві та виснажливі військові дії, які велися на території Північно-Західного Кавказу (Правобережна Кубань – «Правий фланг Кавказької лінії» та східне узбережжя Чорного моря – «Чорноморська берегова лінія»). Саме на просторі Чорноморської берегової лінії довелось проявляти свою бойову звитягу азовському козацтву.

Згідно з імператорським наказом від 17 лютого 1837 року зовнішня служба Азовського війська мала зосереджуватись на охороні східного узбережжя Чорного моря, участі у десантних операціях російської армії на землі «невірних горців» та допоміжній службі при російських фортах, розташованих вздовж Чорноморської берегової лінії.

Ще за часів Задунайської Січі, запорожці поступово відійшли від широкого застосування кінноти і зосередились, головним чином, на діях піхотними і морськими підрозділами. Зазвичай, для морських воєнних операцій задунайські козаки використовували великі човни з веслами та вітрилами, збудовані на зразок традиційних запорозьких байдаків.

Спроби пристосувати запорозькі військово-морські традиції до несення охоронної служби по річці Кубань були здійснені також чорноморськими козаками але, не маючи умов для маневру через відносно вузькі кубанські береги, ці байдаки – плавучі сторожі, посилені фальконетами та, іноді, однією гарматою, приносили мало користі і, здебільшого використовувалися, як транспортні засоби. Новий тип «Кубанського байдака» відрізнявся від старої запорозької маневрової легкої чайки. Зазвичай, це були неповороткі, великі човни, борти яких були укріплені великими вовняними щитами. Екіпажі склалися із двох десятків козаків. Ці байдаки патрулювали вздовж кубанських берегів та перевозили вантажі, але з часом від їх

використання чорноморцям довелось відмовитись через великі втрати, яких зазнавали їх екіпажі під час нападів черкесів [19].

На відміну від чорноморців, азовцям набагато краще вдалось реалізувати свої військово-морські традиції та навички. Цьому сприяло і те, що найбільш боєздатний підрозділ азовців – Дунайський полк – обслуговував козацьку флотилію і те, що діяти азовським козакам потрібно було вздовж морських берегів, там, де, на відміну від відносно вузької та звивистої річки Кубані, було місце для вільного маневру. Головним завданням азовців було крейсерство – патрульна служба для припинення постачання турецькими контрабандистами пороху та зброї горцям.

До того ж, необхідно врахувати ту обставину, що за часів існування Війська Запорозького столиця Кальміуської паланки – місто Домаха (сьогоднішній Маріуполь) була головною військово-морською базою запорожців, і азовці, без сумніву, використовували досвід своїх попередників.

З азовських козаків було сформовано 10 патрульних команд по 20 чоловік у кожній. Згодом кількість патрульних команд зростала і досягла в 1861 році 26 [20]. Всі вони входили до складу Окремого Кавказького корпусу та безпосередньо підпорядковувались начальнику Чорноморської берегової лінії.

Для кращого виконання служби в нових умовах створюється новий тип бойового човна – «мальтійський човен», який нагадував баркас, був укріплений з бортів листами заліза та озброєний однією легкою гарматою (трифунтовим фальконетом). Верфі, на яких будувались такі човни, знаходились в Миколаєві, а з 1844 року – в Редут-Кале [21].

З часом кількість азовських баркасів та команд зростають. Найбільшої мобілізації Азовське козацьке військо зазнало під час Кримської війни, коли до бойових загонів були залучені всі дорослі козаки. Що ж стосується подальшої лінійної патрульної служби вздовж берегів Чорного моря, то в ній були задіяні почергові, перемінні команди козаків (кожна сотня, прослуживши 2 роки, поверталась додому, а на її місце приходила інша сотня), але продовжувалась вона майже тридцять років – до завершення бойових дій на Північно-Західному Кавказі. Козак перебував на зовнішній службі 25 років.

Усі патрульні команди за указом від 14 січня 1845 року були поділені на два відділення і повинні були патрулювати певні ділянки східного узбережжя Чорного моря – східний берег від Анапи до Навагінського укріплення та від укріплення Святого Духа до укріплення Святого Миколи. Командирами відділень були призначені старшина Баранович та підполковник Дяченко [22].

Досить колоритні військові підрозділи азовських козаків викликали зацікавленість у офіцерів російської регулярної армії. Так, поручик Микола Симановський, який у складі експедиційного підрозділу з важкими боями дістався з Чорномор'я на узбережжя Чорного моря для будівництва укріплень на Чорноморській береговій лінії, так передав у своєму щоденнику враження від азовських козаків:

«...Сьогодні прибула сюди сотня запорозьких козаків із Єленчика на 4-х човнах, на кожному човні є гармата; вони будуть крейсировати і забезпечувати сполучення між фортецями, серед них є деякі, які перевозили государя через Дунай. Зброя їх складається з короткої рушниці з багнетом через плече, шаблі та пістоля при лівому боці, а одяг: сині шаровари і малинова куртка з синіми рукавами, шапка, як у донських козаків, з малиновим верхом...» [22].

Далі він подає досить цікавий опис бойових дій, які вели азовські козаки:

«30-го числа, в 3 години ранку по дорозі до Адлера помітили вони (азовські козаки – *Д.Б.*) турецьке судно на річці Гамитухадж, але через те, що там було багато черкесів, то десант не висадили, натомість розбили судно на дрізки ядрами (500 ядер було випущено). Розбивши судно, вони відплили трохи далі від берега і зупинились на якорі, вночі зняли з якоря і поплили далі. 31-го на світанку біля річки Чухух, неподалік від Субашей помітили турецьке судно і висадили десант, в одну мить воно було підпалене, запорожці билися молодцями...» [24].

Але не завжди військові виправи азовців завершувалися блискучими перемогами.

У березні 1840 р. об'єднані сили убихів, шапсугів і натухайців почали наступ на російські укріплення вздовж Чорно-

морської берегової лінії, захопили декілька найважливіших фортів, а інші взяли в облогу. Фактично ця лінія на довгий час втратила своє військово-стратегічне значення. Російські війська, в тому числі й азовські козаки, зазнали досить відчутних втрат.

Після завершення бойових дій на Північно-Східному Кавказі в 1860 році, на Лівобережній Кубані ще чотири роки продовжувалася війна з адигськими спільнотами. Військові операції з придушення опору горців, переважно відбувались як десантні операції, коли з військових суден та азовських «мальтійських човнів» висаджувалися армійські та козацькі підрозділи та атакували черкесів. Під час однієї з таких десантних операцій 18-19 червня 1862 року тринадцять азовських баркасів забезпечували висадку десанту поблизу форту Навагінського. Метою атаки було черкеське укріплення «Мегкаме», яке виконувало також функції своєрідного адміністративного та судового центру для адигів. Солдати і козаки, подолавши опір горців, захопили і знищили укріплення та аул, але під час бою було поранено двох сотників, двох урядників, одного приказного, дванадцять козаків, вбито одного урядника та п'ятьох козаків [25].

Весь час, поки Азовське козацьке військо було задіяне на Кавказі, періодично з'являлись проекти його переселення на Правобережну Кубань. Дійсно, відносна віддаленість головної бази азовських козаків від головного простору їх бойових дій, заважала максимально ефективно використовувати азовські козацькі підрозділи. До того ж, мобілізаційний ресурс Російської імперії в умовах закріплення більшої частини селянства за своїми панами був досить обмеженим. А без створення чисельних поселень колоністів на Кавказі його інтеграція у складі імперії була неможливою.

Плани переселення Азовського козацького війська на Кавказ пропонувались на розгляд імперського уряду в 1838, 1843, 1844, 1851, 1857 роках, але всі вони відкидались як малопридатні до реалізації. Дійсно, кількісний склад азовського козацтва залишався відносно незначним – навіть наприкінці свого існування військо складалось з 36 старшин та 1569 осіб стройових козаків [26]. Такої кількості було вкрай недостатньо для успішної колонізації «Анапи з околицями».

Найбільш детально розробленим планом переселення азовців був "Проект про поселення на східному березі Чорного моря прибережних козаків", запропонований командуючим Чорноморською береговою лінією генерал-лейтенантом М. М. Раєвським у 1838 р., але і він не був реалізований, головним чином, через масштабний наступ адигів на Чорноморську берегову лінію навесні 1840 р.

Остаточні умови для переселення азовських козаків на Кубань склались тільки на початку 60-х рр. XIX ст. Цьому сприяв цілий ряд як суб'єктивних так і об'єктивних обставин. У 1851 р. отаман Й. Гладкий був відправлений у відставку. Обов'язки наказного отамана Азовського козацького війська з 1851 по 1852 рр. виконував полковник Чорноморського козацького війська Яків Герасимович Кухаренко, в майбутньому – наказний отаман Чорноморського козацького війська [27].

Зміщення з посади Й. Гладкого та призначення замість нього чорноморського полковника було вже певним симптомом того, що час переселення на Кубань наближається. Як це не парадоксально, але азовське козацтво, як окрема військова одиниця, могло існувати, доки продовжувалась Кавказька війна. Смерть Миколи I, який протегував Азовське козацьке військо, припинення основних бойових дій на Кавказі в 1860 р., початок реформ Олександра II, взагалі поставили на порядок денний питання про подальшу долю козацьких військ Російської імперії. Утім, залишалася проблема придушення опору західних адигів на Закубанні та завершення колонізації цього регіону. Після капітуляції імамату Шаміля всі сили Окремого Кавказького корпусу були зосереджені на бойових діях проти черкесів, водночас починалась реалізація масштабного проекту козацької колонізації їхньої території. Військові дії супроводжувались знищенням аулів адигів та витісненням їх у малопридатні до життя території, водночас на їх землях засновувались козацькі станиці.

Це переселення мало відбуватися відповідно до загального "Положення про заселення західної частини Кавказького хребта" від 1862 року. Це положення визначало цілий ряд досить масштабних заходів та конкретних механізмів організації переселення.

Втім, виявилось, що чорноморські козаки, які повинні були скласти основну масу новопоселенців, досить рішуче виступили проти переселення з обжитої Чорноморії на Закубання. Справа ледь не дійшла до відкритого повстання та збройних сутичок чорноморців з регулярними частинами російської армії. Десятки чорноморських козацьких старшин були заарештовані [28]. Щоб не загострювати протистояння, було дозволено переселятися тільки тим козацьким родинам, які висловили добровільне бажання.

Що ж стосується Азовського козацького війська, то питання про його переселення було остаточно вирішене за поданням головнокомандуючого Кавказькою армією князя О. Барятинського до Військового міністерства про можливість переведення Азовського козацького війська на Кубань та поселення, згідно з проектом ще 1828 р., навколо Анапи. Зважаючи на попередні невдалі спроби загального переселення чорноморських/кубанських козаків за Кубань, цього разу планувалося переселяти тільки ті козацькі родини, які висловлять добровільне бажання переселитись.

Тому не весь особовий склад Азовського козацького війська підлягав переселенню, а лише добровольці, або, через нестачу певної кількості останніх – через жеребкування. Внаслідок цього на Кубань мали переселитись 8 офіцерських і 800 козацьких сімей (33% від загальної кількості азовських сімей). Переселенці з Азовського козацького війська повинні були вже в травні 1862 р. збиратись або у Бердянську (та частина, яка мала переселятись суходолом) або у Керчі (для тих хто переправлявся морем). Взагалі планувалось здійснити переселення протягом 1862-1864 рр. З великими труднощами та перешкодами, зазнавши великих матеріальних збитків, до 1866 р. в Кубанську область переселилось 1093 родини азовських козаків. В цілому на Кубань переселилось 48% всього складу Азовського козацького війська (5244 осіб) [29].

Але на новому місці вони так і не отримали обіцяну ще Миколою I землю навколо Анапи і не зберегли компактність свого поселення, хоча вже перша партія переселенців забрала з собою військові регалії. Усі партії переселенців були розділені на чотири частини та окремими родинами розселені в станицях

Анапській, Абинській, Хабльській, Грузинській, Сіверській, Ільській, Новоросійській, Благовіщенській та Анапському селищі. Власні станиці, попри обіцянки уряду, азовцям було заборонено засновувати. Обурення переселених на Кубань азовських козаків переросло в стихійні виступи, які керівництву Кубанської області ледь вдалося придушити за допомогою армійських частин. Переселенцям було обіцяно задовольнити ряд їх вимог по збереженню компактності поселень та збереження цілісності війська. Втім, жодна з цих вимог так і не була виконана.

11 жовтня 1865 р., вийшло «Положення про скасування Азовського козацького війська», в якому зазначалось, що та його частина, яка залишилась на місці свого проживання в Новоросійському краї, переводиться до цивільного відомства, переселені у Кубанську область входять до складу Кубанського козацького війська. В Кубанське військо передавались військові регалії азовських козаків, бойове спорядження та скарбниця [30]. Так завершилась історія Азовського козацького війська. Азовські козаки, розсіяні по станицях Закубання, так і не змогли зберегти свою ідентичність і відносно швидко асимілювались з рештою козаків Закубання.

У висновках зазначимо, що Азовське козацьке військо відіграло досить важливу роль у освоєнні Північно-Західного Кавказу. З одного боку воно виступало як визначний ідеологічний фактор в протистоянні Російської та Османської імперій, з іншого – як досить потужна військова сила, яка, спираючись на економічні ресурси Донецького Приазов'я, виступала у якості досить ефективних іррегулярних бойових підрозділів. Але із завершенням воєнних дій на Кавказі, Азовське козацьке військо було ліквідоване. Разом з тим воно забезпечило наостанок проведення колонізації Правобережної Кубані.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Короленко П.П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. –Т.34. – № 7. – С.53-74; Т.34. – № 9. – С.171-194; Короленко П.П. Двухсотлетие Кубанского казачьего войска. 1696-1896. – Екатеринодар, 1896;

- Щербина Ф.А. История Кубанского казачьего войска. – Екатеринодар, 1913. – Т.2.
2. Ефименко А.Я. История украинского народа. – К.: Либідь, 1990; Грушевський С.М. Ілюстрована історія України. – К., 1992.
3. Яворницький Д.І. Запорозжя в залишках старовини і переказах народу. – К.: Либідь, 1995; Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994; Кашенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – К., „Наука”, 1991.
4. Бойко А.В., Маленко Л.М. Матеріали до історії Азовського козачого війська. – Запоріжжя, 1995; Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000. – 513 с.
5. Вен П. Как пишут историю. Опыт эпистемологии. – М.: Научный мир, 2003. – С. 387.
6. Бачинський А. Д. Січ Задунайська. 1775-1828. Історико-документальний нарис. – Одеса, 1994.
7. Кухаренко Я., Туренко А. Исторические записки о войске черноморском (со времени поселения онога на всемиловейше пожалованной земле по 1831 год) // Кубанский сборник. – Краснодар. – Т.1(22). – 2006. - С.370.
8. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами. – Екатеринодар. – Т.2. – С.48.
9. Окрім задунайських козаків під владою Османської імперії перебували козаки-некрасівці (колишні донські козаки). Див: Сень Д. "Войско Кубанское Игнатово Кавказское": исторические пути казаков-некрасовцев (1708 г. - конец 1920-х гг.). – Краснодар, 2001.
10. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000. – С. 33.
11. Короленко П.П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. –Т.34. – № 7. – С. 56.
12. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000. – С. 41.
13. Кондратович Ф. Задунайская Сечь // Киевская старина. – 1883. - №2. – С. 291.
14. Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф.405. – Оп. 6. – Спр. 9. – Арк. 17
15. Щербина Ф.А. История Кубанского Казачьего Войска. История войны казаков с закубанскими горцами. – Екатеринодар. – Т.2. – С.339.
16. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000. – С.45.

17. Лапин В.В. История Кавказской войны. Пособие к лекционному курсу. - СПб.: Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН "Нестор история", 2003 – С.5.
18. Северный Кавказ в составе Российской империи. – М., 2007. – С. 39-40, 78.
19. Потто В.А. Кавказская война. - Т.1. – С. 439.
20. Державний архів Краснодарського краю (далі - ДАКК). – Ф.260. – Оп.2. – Спр.617. – Арк.58.
21. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000. – С.73.
22. ДАКК. – Ф. 260. - Оп.1, - Спр.536. – Арк.4.
23. Симановский Н.В. Дневник. 2 апреля – 3 октября 1837 г., Кавказ. // «Звезда», СПб., 1999. - №9. – С.211.
24. Там само. – С. 213.
25. ДАКК – Ф.390. – Оп.1, - Спр.3. – Арк.5-6.
26. ДАКК. – Ф. 252, - Оп. 2, - Спр. 102. – Арк.27-28.
27. Щербина Ф.А., Фелицин Е.Д. Кубанское казачество и его атаманы. - М. : Вече, 2007. – С. 218.
28. Венюков М. И. К истории заселения Западного Кавказа 1861 - 1863 // Русская старина. – 1878. – № 6. – С. 249-271.
29. Маленко Л. Азовське козацьке військо (1828 – 1866). – Запоріжжя, 2000. – С.124.
30. Там само. – С.139.

*А. М. Авраменко,
кандидат історичних наук, доцент
Кубанського державного університету, м. Краснодар*

**ТРЕТЯ ЗБІРКА «КУБАНЬ – УКРАЇНА»
І ПРОБЛЕМИ КУБАНСЬКОЇ УКРАЇНІСТИКИ
(з практики діяльності сучасних українських
громадських фондів на Кубані)**

Третій випуск збірки «Кубань – Україна», який щойно вийшов друком, містить матеріали двох конференцій, що були проведені в Краснодарі 21 жовтня 2007 р. і 15–16 березня 2008 р., а також ряд статей, присланих авторами з міст України, які з різних причин не змогли бути присутніми на конференціях особисто. Не можна не визнати, що це стало можливим тільки завдяки енергії і неабияким організаторським здібностям І. М. Скибіцької. Вона згуртувала ентузіастів, не маючи ніякої державної підтримки, діючи всупереч шипінню недоброзичливців, для котрих будь-яка спроба обговорювати проблеми української історії і культури означає «націоналістичний шабаш».

Наша мета – не політичні гасла. Ми намагаємося робити те, чого не роблять державні діячі – намагаємося зберегти наукові і культурні зв'язки Кубані з Україною. Російські чиновники люблять поговорити про те, як гноблять росіян в Україні: закривають російські школи, витісняють російську мову з телебачення тощо. Але в Україні скрізь є російські школи, а в бібліотеках, книгарнях і кіосках переважає російськомовна література. В той же час на території Росії немає **жодної державної української школи**, є тільки одна Бібліотека української літератури в Москві, яку нещодавно розгромили за вказівкою московських урядовців, по-варварськи знищивши газетний фонд. Це відбулося 19 листопада 2007 року: було знищено понад 900 комплектів українських газет (більше 200 назв) українською та російською мовами за 1988–2005 роки. До того ж були звільнені кваліфіковані фахівці. Лише протести

української громадськості, зокрема з-за кордону, змусили чиновників заявити, що бібліотека буде збережена, але її директором призначили Н. Р. Шаріну, яка не розуміє української мови і публічно демонструє презирство до всього українського.

Постійно ми чуємо, що росіяни, українці і білоруси – три братські народи. Але в сучасній Росії влада чинить тиск на діячів української культури. Про це може прочитати на сайті «KOBZA – Українці Росії» (www.kobza.com.ua) будь-який охочий. Наведемо лише деякі факти. У вересні 1997 року ОМОН влаштував погром Богоявленського приходу Московсько-Богородської єпархії Української Православної Церкви Київського Патріархату (м. Ногінськ Московської обл.). При цьому був побитий на території Богоявленського собору і заарештований архієпископ Адріан. 19 листопада 2002 року був застрелений перед дверима свого будинку в місті Тейково Івановської області заступник голови Товариства української культури «Мрія» Володимир Євгенович Побурінний. У квітні 2004 року у Владивостоку вбили керівника українського хору «Горлиця» 68-річного лікаря Анатолія Уляновича Криля. 19 липня 2006 р. відбувся напад двох невідомих на співголову Тульської організації «Батьківська стріха», члена Ревізійної комісії Федеральної національно-культурної автономії «Українці Росії» Наталю Степанівну Ковальову – вона була люто побита. А 24 грудня 2006 р. в Тулі було убито її чоловіка Володимира Сенишина! Убито двома невідомими, які підстерігали його біля приміщення фірми "Gobza" і нанесли йому смертельні поранення на очах у багатьох жителів міста. У всіх приведених вище п'яти випадках замахів на життя російських українців убачаються загальні риси. По-перше, вбивці або нападники не цікавилися особистими речами жертви. Метою їх нападу було вбивство. По-друге, органи міліції жодної справи не розкрили, а в деяких випадках навіть не проводили слідство, або швидко закривали нерозслідувану справу. По-третє, особи, які стали об'єктом нападу, були активістами українських громадських і релігійних організацій і займалися церковними справами, бізнесом, співпрацювали з українськими ЗМІ.

На ці факти вказано в зверненні Комісії Людських і Громадських Прав Світового Конгресу Українців до Президента

Росії В. В. Путіна, але відповіді не було. Текст звернення також можна прочитати на сайті «КОВЗА – Українці Росії». Ми у зв'язку з цим не робитимемо яких-небудь політичних заяв – в сучасній Росії бандитизм давно став побутовим явищем, і не розкрито безліч гучних замовних вбивств. Але загинули шановні люди, які робили все можливе, щоб зберегти українську культуру. Політика страуса, який ховає голову в пісок, щоб не помічати проблеми, тут не допоможе. Вороги Росії й України, які готові на будь-яку провокацію, аби не допустити нормалізації відносин між нашими країнами і народами, більше всього бояться зближення між нами. Тому витратимуться гроші на книги і статті, які пишуть на замовлення, провокаційні телепередачі, мітинги і навіть на кримінальщину. Якщо в Росії не хочуть бачити проблем українців Росії, то результати мають бути вельми сумними для самої Росії. Так, у четвер, 28 лютого 2008 року біля посольства Російської Федерації у Києві відбулося пікетування під гаслом «Почуйте голос України!». Представники громадськості висловили протест проти вбивств активістів української громади Росії, що відбулися при президентові Путіні, зажадали відновлення сотень українських шкіл, які були ліквідовані в 1933 році, збереження Бібліотеки української літератури в Москві тощо.

Про те, що українська мова в Росії витиснута на узбіччя, говорять і дані Російської Книжкової палати:

**Випуск книг і брошур в Росії мовами народів світу
в 2007 р. [1]**

	Кількість назв книг і брошур	Загальний наклад, тис. примірників
Всього	108 791	665 682,7
Зокрема:		
російська	106 225	658 122,9
татарська	173	524,2
башкирська	159	564,6
якутська (саха)	115	428,5
чуваська	57	135,0
українська	34	151,3

Випуск перекладної літератури в Росії в 2007 р. [2]

	Кількість назв книг і брошур	Загальний наклад, тис. примірників
Всього	12 007	81 575,6
Зокрема:		
з аварської	5	63,3
з башкирської	10	15,7
з білоруської	1	1,0
з угорської	13	43,1
з івриту	11	45,5
з української	8	21,0

Якщо навіть в перекладі з аварської мови, з івриту, з угорської мови друкують більше книг, ніж у перекладі з української (всього 21 тис. примірників), то це означає, що українську літературу, як і білоруську, просто не бажають бачити книговидавці. А як же заяви про братерство і дружбу народів?

Політики з тупою байдужістю руйнують те, що нас пов'язує з Україною, тому наше завдання – робити все, щоб наукові, культурні та інші відносини з Україною продовжувалися і зміцнювалися. Саме для цього створено «Співдружність Кубань-Україна». А якщо хтось думає, що підтримка зв'язків з Україною заохочує український сепаратизм, то таким діячам треба терміново звернутися до психіатра, бо українці, що є громадянами Росії, ніякою сепаратистською діяльністю не займаються. Загроза єдності Росії приховується не в українському чиннику, а в кавказькому, ісламському. Нарешті, Росію ведуть до вимирання і розпаду самі російські чиновники. Москва жиріє від величезних грошей і давно вже стала не серцем, а черевом Росії. Розрив у рівні розвитку між регіонами зростає, і це створює тенденцію до розпаду держави. Московські ділки скуповують власність у провінції, зокрема в Краснодарському краї, поводяться, як в колонії. У відповідь зубожіле населення в регіонах ненавидить «нових росіян», особливо москвичів, хоча свої хижаки нічим не кращі.

Російські урядовці лицемірно заявляють про те, що стурбовані становищем російської культури на теренах України. Насправді їх не турбує навіть загибель російської культури в самій Росії. Культурне здичавіння чиновників ми спостерігаємо щодня. Вони розуміють тільки мову грошей. Невтомний борець за збереження давньоруської спадщини мистецтвознавець-реставратор С. В. Ямщиков нещодавно сказав, що Псков менше постраждав у роки фашистської окупації, ніж за останні п'ять років. Коли «нові росіяни» хочуть захопити вигідне місце в центрі міста, там горить чергова церква або інша пам'ятка старовини, після чого з'ясовується, що земля звільнена, і перешкод для будівництва більше немає. У Краснодарі ми також бачимо, як відбувається знищення історичного центру міста, а поруч з нами завершується ударне будівництво «Палацу правосуддя» саме в тому місці, де закон забороняє що-небудь будувати. Якщо порушником закону є сам Крайовий суд, то про який Закон взагалі можна говорити в такій країні? Не дивно, що людей витісняють з їх будинків, пропонуючи навзаєм гроші, на які неможливо купити аналогічне житло, тобто людей цинічно і підло розоряють, прикриваючись законом. Про махінації з земельними ділянками і про корупцію кубанських чиновників вже набридло читати. Росія зовсім не є демократичною державою вже тому, що тут навчилися маніпулювати масовою свідомістю і обдурювати виборців, а реально людина беззахисна перед хижакками, що мають гроші і владу. Тому Росія не може бути привабливим прикладом для громадян України, і все більша їх кількість бачить майбутнє України не в союзі в Росію, а в Єдиній Європі і НАТО.

Багато людей, що зневірилися, хочуть жити в цивілізованому суспільстві, і саме тому емігрували з Росії і України. Але ми живемо тут, в Росії, і намагаємося на своїй маленькій ділянці зберігати культурні традиції, займатися наукою, сприяти розвитку наукових зв'язків з Україною. Заради цього ми збираємося на конференції, видаємо книги, шукаємо однодумців.

Найбільш представницькою і продуктивною стала IV конференція «Кубань – Україна», проведена 15–16 березня 2008 року в Малому залі Кубанського козачого хору. Цього разу

конференція відбулася як «Шевченківські читання – 2008: історико-культурні зв'язки Кубані і України» і була приурочена до 70-річчя народного артиста Росії і України, генерального директора і художнього керівника Кубанського козачого хору В. Г. Захарченка. В цілому на ній були присутні близько 100 осіб, зокрема викладачів вищих навчальних закладів Краснодар і Донецька, наукових співробітників архіву і музеїв, бібліотечних працівників, учителів, краєзнавців, діячів мистецтв, студентів Кубанського державного університету і Краснодарського державного університету культури і мистецтв, представників козацтва, журналістів з Одеси (але не з Краснодар!), кінооператора з Києва, представника Абхазького телебачення (але чомусь не Краснодарського!) і навіть деяких учнів старших класів школи мистецтв імені В. Г. Захарченка. Географія учасників також була набагато різноманітніша, ніж на колишніх конференціях: Краснодар, Київ, Одеса, Донецьк, Харків, Миколаїв, Анапа, Апшеронськ, Кропоткін, Кореновськ, Сухум, станиці Саратівська, Павлівська, Тбіліська і Калужька, селища Мезмай, Первомайський (м. Гарячий Ключ).

З привітанням до учасників конференції звернувся директор Причорноморської академії мовних технологій і комунікацій етносів України, голова Одеської регіональної організації журналістів Ю. А. Работін. Він розповів про проведення щорічного загальнонаціонального конкурсу журналістів України «Українська мова – мова єднання козацької держави». За ним вельми емоційно виступила представниця Одеси Л. Н. Кольчева – автор проекту Національного заповідника козацької слави. Вона звернула увагу учасників конференції на те, що в Краснодарі недавно був відтворений пам'ятник Катерині II за підтримкою кубанського козацтва, місцевої громадськості та адміністрації краю, але в Одесі відтворення пам'ятника Катерині II викликало запеклий опір місцевих козацьких організацій, які влаштували пікетування і подали до суду, вимагаючи демонтувати пам'ятник на тій підставі, що ця імператриця знищила Запорозьку Січ і заподіяла багато шкоди Україні. Вже ці факти говорять про те, що науковці повинні багато працювати над освітою людей, позбавляючи їх від історичних міфів.

На жаль, науковий пошук утруднюють не тільки фінансові проблеми, але і непорядні методи, що їх часом уживають окремі члени наукової громадськості. Перед початком роботи другого дня конференції – 16 березня 2008 року, професор М. І. Бондар виступив з дивною заявою про те, що конференція відразу почалася неправильно, а деякі доповідачі допускали популістські, «явно проплачені», вислови. Хоча при цьому нікого конкретно не назвав і не вказав, кому і скільки заплатили. До цього можна додати, що гроші на оренду залу і на харчування учасників конференції виділив Кубанський козацький хор, коштом якого, до речі, утримується і Науково-дослідний центр традиційної культури Кубанського козацького хору, який очолює М. І. Бондар. Нічого іншого «проплаченого» виявити не вдалося. Будучи також останнім за порядком денним доповідачем, М. І. Бондар, не зважаючи на регламент, тривало переконував слухачів, що чорноморські козаки, що стали частиною Кубанського козацького війська, вже в середині ХІХ століття не вважали себе українцями, що сформувалася нова етнічна спільність у складі російського народу – кубанські козаки, а зараз кубанська «балачка» перетворилася на діалект не української, а російської мови! Ймовірно, шановний професор не намагався заглянути в словники: в російській мові немає слова «балачка» – це українське слово. Зрозуміло, що українська мова для кубанців не може бути чужою: на цій мові і зараз співають пісні в кубанських станицях, на ній виконуються пісні Кубанським козацьким хором. А В. Г. Захарченко готує нову концертну програму, цілком побудовану на віршах великого Кобзаря. Дивно, але директор Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козацького хору професор М. І. Бондар намагався довести учасникам конференції, що це не українська мова, а кубанський діалект російської мови. Відповімо йому словами кубанських пісень:

Засвистали козаченьки в похід о півночі
Заплакала Марусенька свої ясні очі
Не плач, не плач, Марусенько, не плач, не журися
За свого миленького Богу помолися.

*****

Їхав козак за Кубань, приубрався як тій пан
Кінь жвавий, сам бравий, хоч куди козак.
Мушкетюга у чохлі, а шаблюка при боці
Ратище довгеє, чому не козак!

Цікаво, може ці пісні, записані на Кубані, теж на діалекті російської мови? Тоді чому кожне слово тут зрозуміле українцям, які із захопленням приймають кожна таку кубанську пісню у виконанні Кубанського козачого хору під час гастролей в Україні? Нагадаємо шановному професорові, що в репертуарі народних пісень Кубанського козачого хору, який фінансує роботу згаданого Науково-дослідного центру традиційної культури, є і пісня «Ще не вмерла Україна»... Нещодавно в жанрі політичного доносу (мабуть, не випадковим був і підзаголовок – «замість рецензії»!) М. І. Бондар надрукував відгук на малотиражну вузькоспеціальну наукову збірку, що була видана його колегою по кафедрі етнологом І. В. Кузнецовим. Надрукувавши цю рецензію у часописі «Голос минулого» [3], М. І. Бондар повторив її ж в газеті, що виходить масовим накладом!

Можна не погоджуватися з науковими доказами опонента, але публікувати рецензію у вигляді доносу, щонайменше, неетично. Подібні методи, до яких вдавався в пушкінські часи Ф. Булгарін, дали привід сучасникам вважати його агентом III Відділення. Узявши на себе місію голови «охоронного напрямку» в місцевій етнології, професор не міг змиритися з тим, що пролунали ідеї, які суперечили його переконанням. Відчувши конкурента, або із заздрості, М. І. Бондар може вдатися до вельми несподіваних вчинків. Так, коли В. І. Чурсіна готувалася до захисту докторської дисертації, один з офіційних опонентів, ростовський історик А. В. Венков, позитивно відгукнувся про дисертацію, але напередодні захисту з ним розмовляв по телефону М. І. Бондар, після чого А. В. Венков раптово відмовився опонувати без будь-яких коментарів. Це змусило перенести захист на півтора місяця, щоб знайти іншого опонента. Але захист все-таки відбувся успішно, всупереч інтригам.

Поза сумнівом, порядна людина виступила би публічно з викладом своєї точки зору в пресі або під час диспуту.

М. І. Бондар насаджує в Краснодарському краї теорію, згідно з якою на початку ХХ ст. у Кубанській області склався єдиний субетнос «кубанське козацтво», що відірвався від українського народу. Ця теорія розкритикована у київському часописі «Пам'ятки України» професором Н. А. Супрун-Яремко, але найдетальніше – у спеціальній статті київської дослідниці Л. Москаленко [4]. Поза сумнівом, що етнічна самосвідомість аж геть не рівнозначна розмовній мові. Зрозуміло і те, що поступово відбувається асиміляція українців на Кубані. Але етапи змін в етнічній ідентичності, а також еволюції розмовної мови ще належить вивчати.

Український лінгвіст і літературознавець М. Садиленко (1882–1973) писав, що «кубанський говір з цілковитою підставою можна вважати найбільш чистою і найбільш збереженою частиною української мови» [5]. Інший лінгвіст І. Шаля (1891–1937) також відзначав, що словниковий матеріал зберігся на Кубані «ледве чи не краще, ніж на Україні. У мові кубанців трапляється чимало архаїзмів, що на Україні уже забуті» [6]. Але ці статті були надруковані в 1927–1929 рр., а у наш час такий висновок вже навряд чи буде правомірний: асиміляція кубанців у радянську і сучасну добу мала незворотні наслідки, і здається, що українську мову в Краснодарському краї федеральна і місцева російська влада готова реабілітувати лише посмертно. У сучасному Краснодарі на вулицях не чути української мови.

Підозрюючи в організаторах конференції «Шевченківські читання-2008» «сепаратистів», що влаштували «націоналістичний шабаш» (такі чутки почали розповсюджувати відразу після конференції співробітники М. І. Бондаря), професор сам вчинив як сепаратист: він відмовився взяти участь у нашій спільній збірці «Кубань – Україна» і вирішив надрукувати свою окрему збірку статей, що само по собі не заборонено. Ми, до речі, не бачимо нічого поганого в тому, що в одній книзі вийшли б статті авторів, що дотримуються протилежних поглядів – читачеві було б цікаво порівняти їх аргументи. Але Микола Іванович вважає, що є лише дві точки зору – його власна і

«неправильна». А тому за вказівкою шефа В. М. Бурасєв почав телефонувати доповідачам і поширювати інформацію про те, що треба здавати всі тексти М. І. Бондарю, оскільки саме він видаватиме матеріали конференції. Більше того, деякі співробітники М. І. Бондаря (зокрема, ті, що не брали участь в її роботі) почали поширювати чутки про уявний провал конференції. Бог їм суддя! На всі ці підступи ми можемо відповісти тільки виданням 3-го випуску збірки «Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії», а висновки і оцінки хай зробить Читач. Сподіватимемося, що опубліковані матеріали викличуть інтерес і допоможуть справі взаєморозуміння і зближення між нашими країнами і народами.

Цікаво, що у виданій збірці М. І. Бондаря [7] з 17 публікацій 9 присвячено В. Г. Захарченку, але немає жодної про Т. Г. Шевченка або про історико-культурні зв'язки з Україною. Тоді навіщо М. І. Бондар запозичив у нас назву збірки – «Кубань – Україна», додавши до нього підзаголовок: «Шевченківські читання – 2008. Історико-культурні зв'язки Кубані і України»? Це виглядає комічно, подібно оповіданню О. Генрі «Королі й капуста», де події розгортаються на острові, де було все, окрім королів (оскільки це була республіка) та капусти, а її так хотів головний персонаж оповідання! Тим більше що в передмові М. І. Бондар засмучується тим, що на конференції «в різних поєднаннях висловлювалися ідеї... про пригнобленість української культури в Краснодарському краї, про те, що треба "рятувати українську культуру" в цьому регіоні і в Росії, про цільову закупівлю і продаж літератури українською мовою, відкриття українських шкіл і "українських православних храмів" (?) на Кубані, і тому подібне» (с. 4).

У прикінцевій статті своєї збірки М. І. Бондар підвів підсумки дослідження: «Слідів українського субетносу на Кубані не виявлено. Дискусії навколо кубанського козацтва, його етнічної суті пояснюються досить просто. Хтось і чогось посилено працює над проектом створення могутньої української діаспори, на зразок класичної вірменської, що сформувалася, і конструйованої польської, яка б лобювала соціально-економічні і політичні інтереси певних кіл. Цим пояснюються побажання, частково реалізовані, про створення своїх різнопланових

організаційних, координуючих структур, українських шкіл, своїх ЗМІ, обов'язкової закупівлі (або видання) книг українською мовою, відкриття українських православних храмів (?), і тому подібне» [8]. Упізнаєте стиль? Тепер у «компетентних органів» є робота...

До речі сліди цієї роботи недавно виявилися в Ростові-на-Дону, де несподівано з'явився Центр україністики Південного федерального університету на чолі з Е. А. Поповим, що не був раніше відомий на терені україністики. Його Центр планує підготовку різного профілю фахівців по Україні. 19 грудня 2008 року вже проведено їх першу конференцію «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської Русі», яку в Україні цілком можуть сприймати, як свідому провокацію з метою дестабілізації становища в державі. І кошти у Е. А. Попова зразу ж знайшлися! А «Співдружність Кубань – Україна», що видає третю збірку статей після чотирьох конференцій, ні російська влада, ні українська ніяк не бажають підтримувати і навіть помічати!

Ось що повідомляє Е. А. Попов на Інтернет-сайті «Кобза. Українці Росії» про своїх кубанських колег, що по двадцять-тридцять років працюють на ниві південноросійського українознавства і написали сотні наукових праць: «Кваліфікованих експертів по Україні катастрофічно не вистачає... Є, втім, ряд дослідників і організацій, перш за все, у Краснодарі (не будемо називати їх на ім'я), що щільно окупували українську проблематику з суто меркантильних міркувань. Отримуючи фінансування із закордонних фондів, ці вчені говорять лише те, що хочуть почути їх грантодавці. Навіть записуються в "етнічні українці"». (М. І. Бондареві на замітку!)

Гідну відповідь на тому ж сайті вмістив заслужений працівник культури Кубані та України, керівник кубанського осередку Наукового товариства імені Шевченка, професор, кандидат філологічних наук В. К. Чумаченко: «Читаючи цю безсоромну брехню, задаєшся здивованим питанням: хто заважав цій людині ще років двадцять тому "щільно окупувати українську тематику", і навіщо тепер він обмовляє тих, хто взяв на себе в ті важкі роки цю нелегку ношу? Про які закордонні гранти і грантодавців він товкмачить, якщо, наприклад, я,

провідний україніст Кубані, за все своє життя отримав лише два гранти: один від Міністерства культури Росії, а другий – від Російського гуманітарного фонду, що заснував спільно з адміністрацією Краснодарського краю грант "Північний Кавказ: традиції і сучасність". І це все. Також ніяких закордонних грантів ніколи не отримував ніхто з моїх колег. Але після відомого вислову одного нашого державного діяча, що раніше працював у спецслужбах, про шкідливість зарубіжних грантів, наклепники всіх мастей узяли на озброєння це універсальне знаряддя розправи зі своїми опонентами. Адже від нього так солодко пахне отрутою, контррозвідкою і шпигунством. Воно ефективне, тому що пускає по сліду жертви всіх собак, навіть якщо вона, ця жертва, ні в чому не винна».

Але повернемося до нашого кубанського опонента. Українська дослідниця кубанського походження Н. А. Супрун-Яремко відзначає упереджене ставлення до українського етносу з боку М. І. Бондаря, який накладає повне табу на слова «українці» і «український» [9]. Відповідаючи М. І. Бондареві, вона пише: «Чи можна вважати правим одного з нащадків, який за допомогою теоретизованих доказів, повністю відірваних від аналітичних досліджень "інтонаційного словника" пісенного фонду, приходять до висновку про сформоване уніфіковане єдиносистемне "диво", що назване "традиційною культурою кубанського козацтва"? Як відбулося розчинення українського субетносу, якщо і тепер функціонують рівновеликі його етнічні показники – мова і пісня, про що свідчать і 30-тисячний пісенний фонд науково-творчої установи "Кубанський козацький хор" із значним потенціалом саме українських пісень, і наші цілеспрямовані фольклорні експедиції в 62 поселення історичної Чорноморії? Відповідь на поставлені питання може бути одна: не зникли українці на Кубані, не розчинилися в природних і штучно організовуваних асимілятивних і репресивних процесах, в умовах соціальних і військових катаклізмів, відсутності власної державності, при недоліку інтелігентно-інтелектуального авангарду так само, як не дійшла до єдиного формоутворення їх матеріалізована духовність» [Там само, с. 54-55].

Проведений Н. А. Супрун-Яремко аналіз величезного пісенного матеріалу (більше 1000 пісень), вивчення безлічі

інших джерел дали їй «можливість і моральне право зняти табу з теми "українці Кубані", накладене М. Бондарем. Кубанський етнограф для підтвердження своєї ідеологеми "кубанське козацтво – це субетнос російського етносу" здійснив дослідницьку процедуру моделювання традиційної культури кубанського козацтва настільки упереджено і штучно, що багато його висновків втратили контури сенсу, а сам вчений з'явився апологетом тих патологічних мутацій, які потрібно було б не захищати, а комплексно аналізувати, повертаючи до цього не тільки істориків, політологів і культурологів (зокрема з України), але й, перш за все, фахівців у галузі етномузикознавства, досвідчених в історичних і етнотеоретичних питаннях українського пісенного фольклору» (Там само, с. 55).

«Хотілося б, щоб серйозний і завжди шукаючий етнограф-енциклопедист М. І. Бондар, – пише далі Н. А. Супрун-Яремко, – до багатоаспектної діяльності якого можна ставитися тільки з незмінним респектом, зрозумів, що його об'єктивною бідою (а не провинною) є національна дезорієнтація, втрата української енергетики, аури і глибинного розуміння сенсу відомої питальної сентенції "а чиїх батьків ми діти".

Кубанський субетнос з покоління в покоління зазнавав дії жорстокої системи обмежень і заборон своїх національних прав. "Починаючи з другої половини XVIII ст. в Україні, а незабаром і на Кубані, – читаємо в статті-рецензії О. Стрижака, – поступово були заборонені... українська церква, держава, армія, школа, література, театр, преса і, нарешті... мова і особова свобода, що приречло українську націю на згасання і деморалізацію". Приречені на існування в умовах таких антилюдських процесів, в науці толерантно названих впливами іноетнічної метрополії, українці Кубані неминуче підпадали під ці впливи, внаслідок чого поступово втрачали стародавню національну самосвідомість – або повністю, або з деякими залишками колишньої етнографічно-регіональної свідомості. /.../ велика частина станичників в побуті користується кубансько-українською говіркою ("балакає"), на цьому ж говорі (діалектній мові) співає "свої" давні і сучасні пісні, дотримується (а зараз все активніше) деяких традиційних обрядових і культових свят. От чому таким насущним стає питання про створення умов для

встановлення в Краснодарському краї різномірного українського руху – науково-дослідницького, художнього, просвітницького, шкільного, масово-інформаційного, – з якого почнеться природний і здоровий процес поглибленого пізнання українцями Кубані свого коріння та етнокультурних традицій» [Там само, с. 56].

Хто має рацію в цій суперечці – вирішувати вченим, але замість істерики і доносів у «компетентні органи» повинні використовуватися чисто наукові аргументи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. PRO №278: Профессиональное приложение к газете «Книжное обозрение». 2008. №10. С. 1.
2. Там же. С. 4.
3. *Бондарь Н.И.* «Возбуждение национальной, расовой или религиозной вражды». Ст. 282 Уголовного Кодекса Российской Федерации (вместо рецензии) // *Голос минувшего: Кубанский исторический журнал*. Краснодар, 2000. №1/2. С. 85–87.
4. *Супрун-Яремко Н.* Народна пісня українців історичної Черноморії в контексті історії і сучасності // *Пам'ятки України: історія та культура*. – Київ. – 2005. – №3/4. – С. 64–66; *Москаленко Л.* Кубанські контроверзи // *Пам'ятки України: історія та культура*. – Київ. – 2005. – №3/4. – С.116–139.
5. Там само. С. 54.
6. Там само. С. 58.
7. *Кубань – Украина. Шевченковские чтения – 2008. Историко-культурные связи Кубани и Украины: к 70-летию В.Г.Захарченко: методические материалы научно-практической конференции: (избранные доклады) / науч. ред. и сост. Н. И. Бондарь. - Краснодар: Пресс-Имидж, 2008. – 152 с. Тираж 300 экз.*
8. *Бондарь Н.И.* Некоторые формы взаимодействия русской и украинской традиций в условиях Кубани // *Кубань – Украина. Шевченковские чтения – 2008. Историко-культурные связи Кубани и Украины: к 70-летию В.Г.Захарченко: метод. материалы науч.-практ. конф.: (избранные доклады)*. – Краснодар: Пресс-Имидж, 2008. – С. 141.
9. *Супрун-Яремко Н.А.* Украинский субэтнос на Кубани // *Культурная жизнь Юга России*. – Краснодар. – 2003. – №3. – С. 54.

В. В. Оліфіренко,
*кандидат педагогічних наук,
член Національної спілки письменників України*

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ НА КУБАНІ І ПРОБЛЕМА ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОСТІ У СХІДНІЙ ДІАСПОРІ

За останнє десятиліття шкільні програми з літератури зазнали радикальних змін, переважна більшість яких пов'язана з гуманізацією освіти, з переглядом критеріїв оцінки літературного процесу, а отже з гострою потребою суспільства у відродженні історичної пам'яті народу.

Так, зокрема до вивчення на уроках літератури було залучено твори письменників західної діаспори: Богдана Лепкого, Тодося Осьмачки, Євгена Маланюка, Василя Барки, Івана Багряного, Уласа Самчука, що сприяє, без сумніву, відновленню історичної правди про події в Україні в роки революції, про голодомор початку 1930-х, про участь у подіях Другої світової війни представників українського народу тощо. Ці твори правдиво зображують складні і трагічні життєві колізії у долі народу, пробуджують у школярів національну свідомість, патріотизм. Поглиблюється уявлення учнів про багатство і розмаїття поетики українського художнього слова, яке мало можливість розвиватись поза тиском тоталітарного режиму. У свідомості учнів вже формується уявлення про світовий контекст українського художнього слова, вони збагачуються фактами про участь зарубіжного українства в культурному житті країн західної півкулі, отже, у світовому культурному процесі.

Разом із тим поза увагою школи (та й не тільки школи!) залишаються невідомими цілі масиви здобутків українського художнього слова, що розвивалося і розвивається протягом кількох століть за східними межами української метрополії.

Особливо відчутною стає така втрата у нашій культурі зараз, коли приходить гостре усвідомлення того, що мільйони наших співвітчизників, які живуть на схід від України (східна діаспора), з початком 1990-х років опинились за межами вітчизни. І якщо зовсім недавно ми жили в одній (але не своїй!) країні, і, здавалося, ніщо не перешкоджало взаєминам України зі своїми співвітчизниками, то тепер на шляху до цих взаємин виникає ряд нових перешкод.

Тому і спостерігається така гірка колізія: східна діаспора фізично існує, а культурних досягнень, літературних надбань її ніхто не знає і не вивчає. Часто уявлення про наших земляків у східній діаспорі не сягають далі інформації про народні самодіяльні гуртки та несміливі спроби відкрити українські школи чи окремі класи, про відрядження відомих українських діячів культури до українців в той чи інший регіон колишніх радянських республік.

Найважливіший же показник духовних здобутків наших співвітчизників – надбання художньої літератури – залишаються поза увагою громадської думки, школи та вузу як провідних чинників формування свідомості нових поколінь незалежної України.

Майже мертвою мовчанкою ще з радянських часів позначена творчість українських письменників Берестейщини, східної Слобожанщини та Кубані, найближчих до України потужних історичних осередків українства.

Літературознавство (літературне краєзнавство) та методика літератури не бачать і не актуалізують значущих досягнень східнодіаспорного українського письменства, залишаються зачарованими ще й досі домінуючою у попередні десятиліття в цих науках радянською методологією.

Разом із тим оновлювальні процеси суспільного життя в Україні примушують по-новому поглянути на українські етнічні землі, що починаються за східними кресами України. Виникає необхідність поцінувати з позицій сучасного дня духовні здобутки східного українства в одній із найважливіших у галузі культурного розвитку народів світу – у галузі художнього слова.

Варто пригадати хоча б побіжно досягнення українського письменства Східної Слобожанщини, де здавна існували

українські літературні традиції, а окрасою нашої літератури стали імена, крім уславленого М.Костомарова, таких письменників, як І. Горленко, І. Дикарев, О. Афанасьєв-Чужбинський, А. Животко, В. Єрошенко, Є. Плужник, К. Буревій, А. Панів, Г. Михайличенко та ін. Та чи шануємо ми їхній внесок в літературу, чи знаємо щось про культурне життя наших земляків на цих землях сьогодні? Практично нічого.

А розвиток рідного слова українськими письменниками Берестейщини? Відомі з давніх часів імена берестейців полемістів І. Потія та А. Филиповича, ченця, патріота, автора віршів і відомого “Діаріуша”; автора численних слів, повчань і послань К. Туровського. З пізніших історичних епох до нас дійшли твори берестейця, представника нової української літератури О. Стороженка. ХХ століття дало українських поетів поліщуків-берестейців: Д. Фальківського, О. Лейтеса, С. Семнюка, В. Китаєвського, І. Хмеля, О. Лапського, прозаїка Ф. Одрача і публіциста В. Ольхівського.

Як там сьогодні на Берестейщині з українським словом? Чи вивчають там у школах твори своїх земляків? А чи згадуємо про них ми в метрополії?

Певно, що увага до духовних здобутків українства за межами батьківщини потрібна не лише нам, суцям у метрополії. Вивчення у школах і вузах України творів письменників східної діаспори, зацікавленість нашого суспільства сучасним станом культури співвітчизників за кордоном – це потужний стимул для відродження української духовності і в східній діаспорі, де сьогодні поволі на поверхню суспільного буття виринає потоплене у 1930-их роках українське відродження, українська духовність, українська школа.

Очевидно, що літературна історія східної української діаспори не вичерпується лише названими вище регіонами Росії. Пильної уваги філологів чекають дослідження українських літературних процесів на землях Зеленого клину (Далекий Схід), Сірого клину (Казахстану, Сибіру), літературних традицій українців Москви і Петербурга. Результати цих досліджень могли б поповнити не таку вже і багату програму української літератури для загальноосвітньої школи. Та, мабуть же, і вузам знайшлась би робота у напрямку актуалізації у літературній

науці забутих та напівзабутих письменників нашої східної діаспори.

Варто відзначити, що проблема повернення до життя творчості зарубіжних письменників-земляків значною мірою залежить і від стану українського літературознавства у названих регіонах зарубіжжя. Це певною мірою може полегшити дослідження та аналіз творчості українських письменників східної діаспори. Та чи є на цьому полі втішні факти? Прикро констатувати, але їх дуже мало. Хіба що більш-менш відрадною є ситуація в одному з найближчих до України регіонів компактного поселення українців – на Кубані. Про що б і хотілося детально поговорити з читачами, закликати вчительство долучитись самим і з учнями разом до скарбниці творчості українських письменників Кубані.

На цьому багатому на врожаї полі української духовності, скажімо образно: на козацькому парнасовому полі, зроблено письменниками-кубанцями чимало. Необхідно пригадати творчі здобутки письменників А. Головатого, Я. Мішковського, Я. Кухаренка, В. Мови (Лиманського), Я. Жарка, В. Потапенка, О. Півня, М. Канівецького, поетів-кубанців 1920-х років О. Кирія, Н. Щербини, Ю. Литовченка, В. Чередниченка, К. Кравченка, К. Тихого, сучасного поета І. Варавву та ін. Ось для прикладу з літературного життя літературний журнал “Плуг” повідомляв: “В середині листопада СКАПП’у (Північно-Кавказька асоціація пролетписьменників) прийняв до свого складу літературну групу українських письменників Кавказу (Кубані), як свою секцію. В складі секції є десь **50 чоловік**” [1]. На жаль, вже у першій половині 30-х років від культурних здобутків українства Кубані практично нічого не залишилось: інтелігенція була репресована, всі українські навчальні заклади закрито. На Сибір пішли десятки тисяч нескорених козаків-селян. Виселено було повністю кілька українських станиць.

І тільки зараз, з початку 1990-х років почався повільний процес відродження українства на кубанських землях. У шкільний навчальний процес поступово впроваджуються твори українських письменників-кубанців (щоправда, переважно у російських перекладах). За останнє десятиліття вийшло ряд літературно-краєзнавчих праць місцевих авторів В. Орла,

В. Бардадіма, М. Веленгурина про творчість українських письменників Кубані. Великий літературознавчий доробок із різноманітних аспектів розвитку українського літературного життя на Кубані плекає і поповнює відомий у козацькому краї вчений-філолог і краєзнавець Віктор Чумаченко.

Варто відзначити, що Кубань, життя тут українців, були постійно в колі уваги “великої” України. І це не випадково. Кубань – єдиний край на земній кулі, де впродовж XIX і до 20-х років XX століття активно плекались і зберігались традиції українського запорозького козацтва, трансформованого наприкінці XVIII ст. спочатку в Чорноморське, а пізніше – в Кубанське козаچه військо. А тому тут, на землях Північного Кавказу, жив і живе дух української вільнолюбивої козаччини, козацького народного слова, тому й об’єктивно існувало й існує досі духовне підґрунтя для розвитку художньої літератури. Симпатії ж до козацтва, як відомо, є пріоритетними для українського характеру, для української людини.

Тарас Шевченко назвав в одному із своїх листів Кубань “Козацькою Україною”. Кубанські козацькі землі були в орбіті суспільних інтересів П.Куліша. В одному зі своїх творів, “Псалтирна псальма”, написаному у формі звернення до українського народу, лірик закликає українців прокинутись і подумати про долю правнуків. У стилі народнопоетичного слова він звернувся до земляків: “...зорім очима поле. Нехай на нім не корениться горе. Ми думками те поле заволочим, Од Вісли до **Кубані** слізьми змочим”.

У скарбницю історії української духовності увійшли творчі зв’язки з Кубанським українством Т. Шевченка, Марка Вовчка, П. Капельгородського, В. Самійленка, М. Вороного, С. Петлюри, М. Лисенка, О. Кошиця, Д. Яворницького, А. Кашченка, І. Карпенка-Карого, Д. Чуба, В. Барки та багатьох інших діячів української культури.

Щодо історії заселення українцями Надкубання, власне історії з переселенням частини козаків-запорожців на Кубань, то вона у нашому короткому викладі виглядає так:

«Кубанське Козаچه Військо (Кубанське козацтво), одне з 12 козацьких військ Російської імперії), було однією з останніх ланок запорозьких козаків. Засноване у 1860 р. на базі

Чорноморського козацтва, утвореного із залишків козаків зруйнованої Запорозької Січі. У 1792 р. разом з родинами на Кубань переселилося майже 25 тис. чорноморців, утворивши там 38 куренів. У подальшому населення Кубані зростало за рахунок, переважно, козаків з колишньої Гетьманщини та Слобожанщини, а також селян-утікачів.

Кубанське Військо мало такий устрій, як і інші козацькі війська. На чолі стояв наказний отаман, який одночасно мав і цивільну владу в Кубанській області, йому підпорядковувались відділові (також наказні) отамани, які мали військову й цивільну владу по відділах. Колись широке самоврядування залишилось лише в станицях: станичний збір, станичний отаман, управління і суд. Військова служба тривала довше, ніж у некозаків. Після 20 років переходили до військового ополчення. Кубанське Козаче Військо мало багато піших частин (так званих пластунів).

Землеволодіння було організоване за традиціями Запорозького Війська. Козацька земля належала всьому війську, і воно ділило її між станицями на правах користування, а не власності. В свою чергу станиці ділили землю між усіма козаками у віці понад 16 років на рівних паях. Кубанське Козаче Військо мало також свої фінансові засоби, так звані військові та станичні капітали і прибутки, з яких покривалися видатки обласного управління, шкільництва, охорони здоров'я, будівництва доріг і гребель.

Військові традиції Запорозького козацтва, український фольклор одержали новий розвиток на землях Кубані».

Одним із перших дослідників творчості українських письменників Кубані був І. Я. Франко. Жодне, навіть малопомітне, здавалося б, досягнення українських письменників козацького краю, не обходив він увагою критика й історика красного письменства. Наприкінці XIX ст., коли в періодичній пресі писалось про географічне чи геополітичне розташування України, про досягнення її культури, етнічний склад, то завжди підкреслювалась єдність її з Кубанню в культурному і в етнічному аспектах. Творчість кубанців Антона Головатого, Якова Кухаренка, Василя Мови (Лиманського), Якова Жарка, В'ячеслава Потапенка розглядаються Франком у ряді його статей.

Так, до літературних досягнень **Якова Кухаренка**, друга Тараса Шевченка, історик літератури звертався у “Нарисах історії українсько-руської літератури до 1890 року” (т. 26), у “Плані викладу історії літератури руської. Спеціальні курси. Мотиви” (т. 26, с. 24-73) тощо.

Незабутньою сторінкою українсько-кубанських взаємин в історії української літератури є дружба геніального Тараса Шевченка з наказним отаманом Кубанського війська, генералом, істориком і українським письменником Яковом Кухаренком (1799-1862). Ще в роки навчання в Петербурзькій Академії Тарас Григорович познайомився з Яковом Герасимовичем, і це знайомство перетворилося на довготривалу (близько 20 років) дружбу, яка підтримувалася листуванням.

Довгий час була популярною п'єса Я. Кухаренка “Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками” (1836), яку М. Старицький переробив пізніше на оперу під назвою “Чорноморці” (музика М. Лисенка; 1878). Етнографічний інтерес і досі мають нариси “Пластуни”, “Козак Мамай”, “Вівці і чабани в Чорноморії”, оповідання “Вороний кінь” і “Чабанський словарь”. Повна збірка творів вийшла в Києві у 1880 р.

Іван Франко ставив художню спадщину Я. Кухаренка поруч із творчістю Марка Вовчка, називаючи письменника-отамана “талановитим белетристом” [2].

Відносно невелика, але яскрава його літературна спадщина стала предметом вивчення у школах Галичини у другій половині ХІХ ст. Ім'я кубанського отамана і письменника з'явилося 1868 р. у Львові на сторінках одного з перших шкільних підручників із нової української літератури – “Руская читанка для высшей гимназии” [3], укладеної галицьким педагогом А. Торонським. Юним читачам разом із творами інших українських письменників пропонувались уривки з п'єси Я. Кухаренка “Чорноморський побит на Кубані”. У 20-х роках ХХ ст. творчість письменника вивчали у школах Кубані. Сьогодні твори Я. Кухаренка вивчаються на уроках літератури рідного краю в кубанських школах і як методична спроба на курсах за вибором і на уроках позакласного читання у небагатьох школах України і Криму [4].

Важливе місце в українській літературі належить видатному кубанцю, письменнику **Василію Семеновичу Мові** (псевдонім – Лиманський, 1842-1891), творчість якого ще не досліджена у багатьох її аспектах, а сьогодні, майже через століття після його смерті, відшукуються нові його художні твори [5].

Василя Мову (Лиманського) Франко називав “здібним ліриком та епічним поетом” [6]. Він народився на Кубані. Освіту здобув у Харківському університеті. Працював вчителем, судовим слідчим, мировим суддею. Автор поем "Троїсте кохання", "Козачий кістяк", "Ткачиха", а також п'єси "Старі гнізда і молоді птахи". Значну увагу у своїх творах письменник приділяв життю українців Кубані. Архів митця втрачено в роки громадянської війни. Помер і похований він у Краснодарі. Зусиллями кубанського вченого-філолога В. Чумаченка віднайдено рукопис Мови “Куліш, Байда і козаки”, в якому відстоюється позитивна роль українського козацтва в історії України.

Найбільшої популярності набув твір письменника “Козачий кістяк”, що незмінно включався до багатьох українських хрестоматій. У цьому вірші кубанський митець закликає молодь уперто вчитись, оволодівати різними науками, оскільки тільки так можна відродити колишню славу козацтва. Вже після смерті письменника, у 1970 році, було надруковано його драматичний твір “Старе гніздо і молоді птахи”, в якому яскраво і переконливо показано життя чорноморців на переломному рубежі кінця 50-х – початку 60-х років минулого століття. У п'єсі розповідається про трагічний злам патріархальних стосунків у козацькому середовищі і в сімейному побуті українців Кубані. Завдяки художній майстерності письменника ми можемо сьогодні достатньо правдиво уявити, якими були наші предки, про що вони мріяли, і у що вірили.

Надзвичайно високо цінував І. Франко ще одного письменника, вихідця з України, що пов'язав своє життя з Кубанню. Це був В'ячеслав Потапенко. Видатний критик відзначав спорідненість його творчості із творчістю М. Коцюбинського, високо оцінив його оповідання “На нові гнізда”. “У нашій літературі, – писав І. Франко, – він виступає рідко, але кожне його оповідання – се пластичний і сильний

малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новості, вбиваються нам у пам'ять на завсідги, а таке оповідання, як його “На нові гнізда”, належать до найкращих перлин, які сплотив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину” [7].

У літературній критиці творчість В. Потапенка стала відомою переважно його здобутками у кінці XIX століття – малими епічними творами “Чабан”, “Перша карна справа”, “Чарівниця”. Оповідання “На нові гнізда” стало хрестоматійним і подається і досі у літературних збірниках. У ньому змальовано трагедію розпаду сім'ї, частина якої – дорослі сини зі своїми сім'ями – ідуть на Далекий Схід у пошуках кращої долі. На Україні ж залишаються старий батько та мати, які вже ніколи своїх дітей та онуків не побачать.

Зв'язав свій творчий і життєвий шлях з козацьким краєм і **Яків Васильович Жарко** (1861-1933). До переселення у Катеринодар, яке відбулося у 1904 році, Жарко уже був відомим літератором. Читачі вже знали його книжки “Перші ліричні твори”, “Оповідання” і “Байки”. На Кубані побачили світ його “Ліричні пісні” (1905), сатиричного змісту збірка віршів “Катеринодарцям” (1912), а також “Балади та легенди” (1913) та інші видання.

Жарко тривалий час працював директором Краснодарського художнього музею. В останні роки життя він був підданий безпідставним арештам, обшукам та тюремним ув'язненням, як і багато його колег-українських інтелігентів.

Колоритною фігурою серед кубанського письменства виступав **Олександр Півень** (1872-1962), збирач народного уснопоетичного слова, його талановитий інтерпретатор і палкий пропагандист.

З 1904 по 1919 рік у Петербурзі, Москві і Харкові вийшли, витримавши багато повторних перевидань, збірники з веселими, афористичними назвами: “Дванадцять кіп брехні та мішок правди”, “Чорноморські витребеньки”, “Весела козацька старовина” та інші, кількістю біля тридцяти. Вони зробили ім'я О. Півня популярним по всій Кубані. Майже в кожній хаті була хоча б одна із його книжечок щедрого розсипу “веселих побрехеньок”,

“жартів”, “сміхів”, повчальних казок, пісень, приспівів та приказок, пройнятих любов’ю до козацької старовини.

Весною 1920 року письменник, залишившись відданим традиціям кубанського козацтва і народної чорноморської культури, був змушений покинути батьківщину. Жив спочатку в Сербії, а потім у Німеччині. Помер і похований на півдні Німеччини, у місті Дармштадті 5 квітня 1962 року.

Нещодавно на Кубані, у Краснодарі, була видана збірка з його вибраного сміховинного скарбу – “Торба сміху і мішок реготу” (1995). Правда, чомусь замість українських букв там було вжито російські. Виникає питання: як таке могло трапитись? Чи то зовсім немає на Кубані українських друкарських шрифтів, чи то з якоїсь іншої причини? Невідомо.

Варто хоча б побіжно розглянути творчість ще одного письменника, життєвий шлях якого був пов’язаний з Кубанню. Це – **Пилип Йосипович Капельгородський** (1882-1938) – педагог, журналіст і письменник. Він народився на Сумщині, вчився в земській школі, у бурсі і семінарії. За участь у революційних подіях був виключений із семінарії і висланий владою на Кавказ. Як згадує Д. Бурко, земляк письменника, арештували П. Капельгородського в результаті трусу, під час якого поліція знайшла, крім Шевченкового “Кобзаря” та кількох інших українських книжок, його щоденник із словами французького філософа Ф. Аміеля: “Росія, – це деспотизм і тиранія, якої ще світ не знав. Це темна, як ніч, холодна, мов кам’яний мур, і безжалісна, прикрита зовнішньою доброзичливістю, сила, що зазіхає на всі краї. Росія – це найтяжче рабство, це невблаганна жорстокість і лукавство” [8].

Там, на Кавказі, він вчителював, брав участь у революційних подіях. Працював журналістом в газеті “Терек” та в інших періодичних виданнях виступав як публіцист, захищаючи знедолені Російською імперією малі народи.

Перша книжка П. Капельгородського – збірка поезій “Відгуки життя” (1907) – була надихана революційними поривами душі молодого письменника, ненавистю до тоталітарної царської системи. Перебуваючи на Північному Кавказі, він надрукував ряд оповідань про життя народу, про сподівання на кращу долю. Трагедійна повість “Аш хаду” (“Я

стверджую”, 1917) – перший прозовий твір письменника про минуле ногайського народу.

Роман “Шурган” (1932) є одним із вершинних творчих здобутків П. Капельгородського. Події, які в ньому розгортаються, пов’язані з громадянською війною на Північному Кавказі. У творі йдеться про одну з найтрагічніших сторінок громадянської війни на Терщині й Кубані – боротьбу Північно-Кавказької армії з денікінцями та її останню страдницьку путь на загибель у кизлярсько-астраханських пісках. У романі показана бурхлива і складна війна кавказьких народів за незалежність, вибір позиції у громадянській війні заможного і бідного козацтва, іногородніх.

Письменник чесно відтворив не тільки масовий героїзм по обидва боки барикад, але й показав трагедію людських втрат, людські жертви, покладені на вівтар кривавої революції.

Найбільш яскраво ставлення до революції, до проблем життєвого вибору у жорсткому класовому двобої показано письменником на прикладі головного героя Гаврила Рогожина, який де в чому нагадує шолоховського Меліхова з “Тихого Дону”.

Критики попередніх десятиліть роман “Шурган” порівнювали із “Залізним потоком” О. Серафимовича, “Ходіннями по муках” О. Толстого та “Вершниками” Ю. Яновського. Ці твори, на думку дослідників, об’єднувала палка віра в революцію, в її позитивне перетворююче начало. Говорилося навіть про риси романтизму в зображенні позитивних героїв, про їхній прометеїзм... Та сьогодні така оцінка “Шургана” вимагає певної корекції з поправкою на нове бачення революції і її несамоовитих ідей. Письменник писав роман у кінці 1920-х років, коли вже було засуджено владою пошуки змісту і форми для української літератури М. Хвильовим, коли більшість письменників або замовчали, або переходили на позиції вузькокласових оцінок суспільних та художніх явищ. Разом із тим сьогоднішньому читачеві в романі розкриються деякі причини сучасних міжнаціональних конфліктів на Північному Кавказі (Ічкерія), прагнення відродження козацької автономії (Дін, Кубань), трагедія українства у міжнаціональних конфліктах.

Трагічним було завершення долі Пилипа Капельгородського. Відомого українського письменника, надзвичайного популярного у 1930-х роках серед широкого кола читачів, було у березні 1938 року арештовано, а через два місяці як ворога народу розстріляно.

Важливим для розуміння творчості українських письменників Кубані є врахування окремих тенденцій і підходів до так званої “мішаної мови”, якою писали і пишуть деякі кубанські автори. Тут мається на увазі той факт, що частина письменників почали вживати так звану “мішану мову”, або “козацьку мову”, коли від автора текст подавався російською мовою, а дійові особи, як правило, вихідці з народних низів, говорили українською. Такий мовний конгломерат почали вживати письменники М. Канівецький, І. Косинов та інші ще в кінці минулого століття. Є продовжувачі такого розуміння мовної культури художньої творчості і сьогодні.

Ось приклад із твору одного сучасного кубанського письменника, який активно вживає “козацьку мову”. Подаємо уривок із гуморески **Валентина Федоровича** “Як народылася звистна поговорка”:

“...Пилип Очерет с сыном пошли до кума в гости. Кум угощение поставил, сидят за столом, разговляют. Кума Одарка налила в большую миску янтарного борща, на столе перед ними поставила. Борщ горячий, тико с огня, а пару нэмаэ: слой жиру мабуть с палец толщиною, ложкой не прогрешь. Только запах аппетитный по всей хате всего тебя обволакивает, до печенок пробирает. Но не спешили кумовья за ложки хвататься бо посэред стола стояла бутылъ з корилкой, а около нее, как цыплята пид квочкою, чарка.

– Кумэ Пилип, а чого вони порожни? – изумился хозяин Мусий Андриянович.

– О то ж и хотив тэбэ спытаты, – ответил Пилип, расправляя усы. – Чего цэ, думаю, вони чорты им пид дно, стоятъ порожни?” [9].

Як бачимо, суржилом заговорили вже і автори, а не тільки народні маси.

Прихильники теорії “козацької мови” вважають, що протягом тривалого функціонування української і російської

мов на землях Кубані утворилася специфічна мовна єдність. Один з прихильників такого “поєднання” мов (це при відсутності сьогодні на Кубані української школи, українського радіо і телебачення!!) стверджує: “Мови не тільки змішались, але утворили нову естетичну реальність, утворили діалект (? – **В.О.**), який своєрідно виражений, як ніякий інший діалект Росії” [10].

Навряд чи можна сумніватись в тому, що такий підхід є далеким від науковості і патріотизму. І ще одне спостереження. Прихильники мовної єдності, поборники “козацької мови”, як правило, рекрутуються з україномовного середовища Кубані, яке позбавлене української освіти і тяжко потерпає від колоніальної політики у цьому регіоні Російської держави. Ця ситуація стала можливою перш за все через значну втрату зв’язків української людності на Кубані з метрополією, відсутністю освіти українською мовою у краї. Дуже, мабуть, непереливки нашим землякам у козацькому краї. Про це свідчать переконливі і трагічні за змістом виступи відомого кубанського українського літературознавця Віктора Чумаченка на сторінках правозахисного незалежного українського сайту “Кобза” (редактор Андрій Бондаренко, м. Самара).

Зауважимо, між іншим, що на Кубані немає українських шкіл, кафедр української мови і літератури, історії України, українознавства тощо при вищих навчальних закладах.

Така печальна картина є характерною для всієї Російської Федерації, звідки часто можна почути заклики до єднання слов’янства. Тільки цікаво, навколо яких ідей слід було б об’єднуватись. Чи не будується ще одна імперія на засадах главенства російського народу, як першого серед рівних...

Варто додати, що українське письменство метрополії та західної діаспори не раз зверталось у своїх творах до кубанської козацької тематики. Життя наших земляків, особливо козацька демократична традиція імпонували В’ячеславу Будзиновському, коли він писав повісті з кубанського життя “На Кавказі” і “Пригоди запорожців”.

Стан українства у 1920-х роках нашого століття на Північному Кавказі колоритно і психологічно переконливо представлений у повісті Докії Гуменної “Ех Кубань, Кубань”.

Петро Волиняк є автором нарису “Кубань – земля українська, козача” (Буенос Айрес, 1948).

Історія перших років переселення українських козаків на кубанські землі відтворена у повісті Василя Чапленка “Чорноморці” (Нью-Йорк, 1957).

Олесь Панченко, у минулому співробітник українського видавництва у Краснодарі, видав у 1973 році в Лос-Анджелесі (США) нарис “Розгром українського відродження Кубані”.

В образотворчому мистецтві тему Кубанського Козачого Війська розробляли художники І.Северин, С.Васильківський та ін. Композитор Г. Давидовський написав хорову сюїту-фантазію “Кубань”.

Отже, творчість українських письменників Кубані ХІХ – початку ХХ століття, поза сумнівом, є яскравою і повчальною сторінкою всієї української літератури. Тож, чи будуть ці здобутки актуалізовані в сучасному українському суспільстві, чи буде належним чином вивчатись і досліджуватись творчість письменників Кубані у школах і вузах в Україні? Та чи сприятиме Україна відродженню української освіти на Кубані, як, мабуть, і на Слобожанщині, на Поволжі, на Зеленому, Жовтому і Сірому Клинах, скажімо, в усій східній діаспорі, населеної тисячами і тисячами наших земляків? Хотілося б вірити в це.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Хроніка. Об'єднання письменників, що пишуть українською мовою // Плуг, 1928. – № 12. – С. 75.

2. І. Франко. Українсько-руська (малоруська) література // Твори в 50-ти т. – К. : Наук. думка, Т.41. – С. 85.

3. Русская читанка для высшей гимназии. Составлена А. Торонским. Т.ІІІ. Часть первая. – Львов: В типографии Института Ставропигийского, под зарядом Стефана Гучковского, 1868. – С. 159.

4. Навчання провадиться за посібником В. Оліфіренка та В. Чумаченка “Козак Мамай”, виданого у 1998 році Українським культурологічним центром у м. Донецьку, за програмою В. Оліфіренка “Українська література Кубані: кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.”, а також використовується у навчальному процесі ряд інших посібників з історії та літератури Кубані, виданих в Україні і на Кубані.

5. Див., наприклад, опубліковану Українською Вільною Академією Наук у США інтермедію Василя Мови (Лиманського) “Куліш, Байда і

козаки" // Василь Мова (Лиманський). Куліш, Байда і козаки. Інтермедія до драми П.Куліша "Байда" з додатком листа Василя Мови до Василя Гнилосонова і драми П.Куліша "Байда, князь Вишневецький". Супровідні статті і редакція Юрія Шевельова і Віктора Чумаченка. – Нью-Йорк, 1995.; Ранні твори Василя Мови (Лиманського) зараз разом з іншим доробком готуються до видання у Краснодарі (Упор. В. Чумаченко).

6. Українці. – т. 41. – С. 189. Всього С. 162-193.)

7. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – т.41. – С. 519.

8. Д.Бурко. Пилип Капельгородський // Український самостійник, 1963. – Ч. 11. – С. 30.

9. Валентин Федорович. Как запорожцы Кубань обживали. Дуже юморная повесть. – Краснодар: Страда, 1994. – С. 71.

10. Ткаченко Петр. Кубанский говор. – М. : Граница, 1998. – С. 16.

ББК 66.79 (4Укр)

В. С. Білецький,

доктор технічних наук, професор,

голова «Українського культурологічного центру (Донецьк),

шеф-редактор журналу «Схід»

**УКРАЇНЦІ УКРАЇНИ І КУБАНИ: РУХ НАЗУСТРІЧ
ОДИН ОДНОМУ (до історії співпраці громадських
організацій Донеччини і Кубані: 1992-2009 рр.)**

У сучасному суспільстві поширюється думка про бідність контактів України і Кубані на новітньому відтинку історії, про надзвичайну неувагу (чи навіть ігнорацію) інтересів українців Кубані як сучасними українськими владними структурами, так і громадським сектором [1]. Водночас створюється картина «несправджених очікувань» кубанських українців і «зайнятих собою», своїми проблемами українців України, яким немає (чи майже немає) діла до єдинокровних братів-кубанців.

Мета цієї публікації – користуючись регіональними донецькими матеріалами, познайомити громадськість з деякими епізодами сучасної співпраці «Україна-Кубань» на громадському рівні.

Географічна близькість і навіть інколи родинні зв'язки кубанських українців і східняків-донецчан, а також утворення порівняно сильних структур “третього сектора” на Донбасі (з 1989 р. – Донецького обласного Товариства української мови, з 1994 р. – Українського культурологічного центру, з 1997 р. – Донецького відділення НТШ та Донецького відділення Товариства “Україна-Світ”) обумовили підвищену увагу громадських організацій Донеччини до “кубанського вектора” роботи. У чому це виразилося? Розглянемо і проаналізуємо декілька проектів, які реалізовувалися протягом останніх 17 років.

Проект перший (1994-1996) – “Міжрегіональна газета “Козацький край” – проект опрацьований у Донецькому обласному Товаристві української мови (ДТУМ) у 1993 р. і реалізований як додаток до газети “Східний часопис” (заснованої ДТУМ у 1992 р.). Ідея проекту, яка належала автору цих рядків, – створення єдиної газети для тих регіонів України, Кубані, Подоння і Північного Кавказу, у яких до сьогодні ще сильні традиції козацтва. Статті друкувалися мовою, якою писали автори (українською, російською, кубанською “козацькою говіркою” – “балачкою”). Газета мала не політичне, а радше культурологічне, просвітницьке обличчя. Обсяг – 8-4 сторінок формату А3. Разовий наклад 3-2 тисячі. Частота видання – 1 раз на місяць. Розповсюдження – через мережу громадських розповсюджувачів у зазначених регіонах та з підпискою газети “Східний часопис”. Редакційна колегія: Микола Тищенко (в.о. редактора “Східного часопису”), Микола Тернавський (голова “Товариства української культури Кубані” (ТУКК)), Станіслав Бліднов (Донецьк, технічне забезпечення), Володимир Білецький (редактор перших 6-ти випусків). Проект на урядовому рівні підтримав Міністр у справах національностей і міграцій Олександр Ємець. Відомий донецький журналіст Володимир Ільїн розцінив газету “Козацький край” як *“ідеологічний прорив України у Росію, у свідомість людини на Сході України, на Кубані, де вона сама для себе була і є значною мірою “terra incognita”*”. Активно проіснувавши лише 1 рік, проект “загальмував” і з ініціативи кубанців його було фактично згорнуто. Причина тривіальна – брак фінансової підтримки видання, яка спершу надходила від

Кисва. Але вже десь восени 1994 р. донеччанам повідомили, що кубанцям (О. Ємця відвідав М. Тарнавський) така газета не підходить, вони бажають видавати свою – безпосередньо на Кубані. Результат – на Кубані ТУКК стало видавати на ксероксі у форматі А4 листок “Вісник Товариства української культури Кубані”, а газета “Козацький край” ще проіснувала як додаток до “Східного часопису” до 1996 р., але виходила нерегулярно. У 1999 р. громадський науково-освітній центр “Можливість” на деякий час відродив газету “Козацький край”, але вона вже вміщувала матеріали переважно про донецьке козацтво, зокрема козацьку організацію “Кальміуська паланка”. З 2004 р. у Донецьку регулярно (один раз на місяць) видається аналог “Козацького краю” – газета українського реєстрового козацтва “Україна козацька” (редактор Світлана Чорна), яка висвітлює як сьогоденню, так і історичну козацьку тематику, і є, по суті, культурологічним, історико-освітнім і громадським виданням.

Проект другий (1998) – створення посібника-хрестоматії з української літератури і літературного краєзнавства для Кубані “Козак Мамай” [2]. Проект здійснений у 1998 р. “Українським культурологічним центром” (Донецьк), Товариством “Україна”, Донецьким відділенням НТШ, Краснодарським регіональним відділенням Міжнародної академії інформатизації. Упорядники – Вадим Оліфіренко, кандидат педагогічних наук, доцент Донецького університету, член Співки письменників України і Віктор Чумаченко, літературознавець, кандидат філологічних наук, завідувач кафедри літератури Краснодарської державної академії культури і мистецтва, голова комісії з літератури Фонду культури Кубанського козацтва. Рецензенти видання: д.ф.н., професор А.П. Загнітко (Донецьк), голова ТУКК М.О. Тернавський, громадський представник Товариства “Україна” на Кубані М.Г. Сергієнко. Наклад видання 3000 примірників. Це, по суті, унікальне видання, яке на 224 сторінках подає адаптований для російськомовних шкіл Кубані матеріал і твори (оригінальною українською мовою і її кубанською говіркою) як видатних українських поетів та письменників, що писали про Кубань (зокрема, Т.Шевченка, М. Вовчок), так і відомих кубанських українських письменників – Якова Мішковського, Якова Кухаренка, Никифора Щербини,

Івана Варавви, Якова Жарка, Олександра Півня, Никифора Щербини, Дмитра Чуба та ін. На жаль, книга (яка, до речі, доступна в мережі інтернету – www.vesna.org.ua) чомусь, можливо внаслідок недостатнього поширення на Кубані, не стала тут резонансною подією. Хоча автоекспедиція М.Гориня на Кубань від “Української всесвітньої координаційної ради”, яка відбулася 2003 року, все ж виявила це видання у деяких кубанських школах. Причому вчителі кубанських шкіл у телеінтерв’ю для українських телеканалів гордо називали посібник-хрестоматію “Козак Мамай” “своїм” (тобто кубанським) виданням (на першій сторінці стоїть: “Київ-Донецьк-Краснодар”). Чудова оцінка: значить книга, видана у Донецьку, не сприймається як чужорідний продукт, вона органічно влилася у сучасні процеси національно-культурного життя нащадків козаків-чорноморців. Треба зауважити, що частина накладу (близько 100 примірників) розповсюджена і в Україні, зокрема, на Східній Україні і в Криму – регіонах, найближчих до Кубані. Вона тут теж виконує функцію посібника з літературного краєзнавства для учнів середніх шкіл і студентів вишів. Отже, без сумніву, маємо приклад успішного проекту, виконаного у співпраці Україна-Кубань.

Проект третій (2004-2007) – створення на Кубані осередку НТШ (Наукове Товариство ім. Шевченка – історично перша академічна організація на теренах України, створена у 1873 р.). У період 2004-2007 рр. за ініціативи Донецького відділення НТШ у Краснодарі було створено групу членів НТШ (координатор В.К.Чумаченко), яка веде активну наукову роботу. У щорічному “Донецькому віснику НТШ” з 2005 р. вміщуються тематичні “кубанські” розділи Вісника. За оцінками відомого сучасного дослідника Кубані, кандидата історичних наук Дмитра Білого (Донецьк) – це найбільша колекція публікацій кубанських вчених в Україні за останні роки – В. Чумаченка, О. Нирко, В. Чурсіної, А. Авраменка, О. Бريدні, Н. Гангур, Н. Корсакової, А. Федіної, А. Слуцького, Т. Федіної, А. Дечевої, Б. Фролова та багатьох інших. “Донецький вісник НТШ” поширюється як в Україні, так і на Кубані і, як сьогодні прийнято, є в інтернеті (www.experts.in.ua та www.vesna.org.ua). З 2008 р. Кубанський осередок НТШ “виріс” настільки, що

перейшов під юрисдикцію головного в Україні – Львівського НТШ (до цього був осередком Донецького НТШ). Створення активного осередку НТШ у Краснодарі – теж знакове явище нашого сьогодення, приклад відновлення українознавчих наукових досліджень науковцями т.зв. “східної діаспори”.

Насамкінець варто зауважити, що сьогодні існує досить сильна нігілістична, скептична точка зору стовно як участі України, – на державному і громадському рівнях, – так і спроможності самої кубанської української громади щодо підтримки та розвитку української мови, культури, громадської української ініціативи на цих землях. Така позиція, очевидно, викликана місцевими умовами, що не сприяють утворенню і розгортанню активної роботи осередків наукової, культурологічної роботи східної української діаспори. Відсутні також українські культурологічні та наукові центри в місцях компактного проживання українців у Росії (Кубань, Східна Слобожанщина тощо), які могли би бути підтримані українською державою і стати ресурсними центрами. Все це так. Але справедливо й те, що навіть за таких умов можна здійснювати успішні культурологічні, наукові, освітні, видавничі проекти. Про що свідчать описані тут приклади з історії співпраці громадських організацій Донеччини та Кубані. Необхідною умовою успіху є не пошук винних та посилення на «важкі часи», або «плач» за «втраченими можливостями», поспішне визнання «Кубані як дзеркала нашої неспромоги» (див. "Український тиждень", №6 (67) 2009 р.) тощо, а конструктивна і довготривала праця, рух України і Кубані «назустріч один одному», скоординована і спланована на багато років співпраця у багатьох вимірах – науковому, економічному, мистецькому, освітньому.

Крапля камінь точить.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ігор Кручик. Кубань під кригою // Український тиждень. – № 6(67), 13-19 лютого 2009, С. 48-52.
2. Козак Мамай // Упорядники В.В.Оліфіренко та В.К.Чумаченко. Київ-Донецьк-Краснодар: Український культурологічний центр, 1998. – 240 с.

В. Т. Горбачук,
кандидат педагогічних наук, професор
Слов'янського державного педагогічного університету

ВАСИЛЬ ОРЕЛ І УКРАЇНА

Василь Миколайович Орел – відомий кубанський краєзнавець, дослідник літературної історії рідного краю, фольклорист. Разом з тим його літературна, журналістська й наукова діяльність була тісно пов'язана з Україною не тільки тематично й духовно – 23 роки свого життя він провів в Україні, звідки ж родом і його кровне коріння: прадід Василя Миколайовича, полтавський селянин, переселився на Кубань у кінці XVIII ст., тут пустив паростки його рід.

Народився В.М. Орел 10 січня 1928 року в станиці Васюринській. Час його дорослішання й духовного становлення припав на воєнне лихоліття. У 1942-1943 рр. він працював мотористом, восени 1943 р., евакуювавшись до Азербайджану в зв'язку з наближенням фронту, вступив у Бакинське військово-морське училище, яке в 1945 р. залишив за станом здоров'я і переїхав в місто Торез Донецької обл., на місце служби батька. Тут юнак закінчує десятирічку і в 1946 р. вступає на літературний факультет Краснодарського педагогічного інституту. Роки навчання були нужденними і голодними: адже після повернення визволителів по Кубані, як і в Україні, в 1946 р. прокотилась хвиля чергового (після 30-х років) голодомору. Однак В. Орел не тільки старанно навчається, але й бере активну участь у літературному житті факультету, а з 1948 року починає публікуватись у пресі.

Перше його зіткнення з компартійною системою трапилось наприкінці 1948 р. і було пов'язане із виготовленням з групою студентів на друкарській машинці альманахом «Шестиголосье», який був визнаний ідейно шкідливим. В. Орла виключили з комсомолу, і лише після неабияких зусиль через Москву вдалось поновитись.

У 1950 р., після закінчення інституту, він отримує призначення на роботу в Дагестан. У наступному році молодого вчителя призивають до армії, що дає йому можливість після закінчення служби повернутись на Кубань. На деякий час він оселяється в станиці Отрадній, де влаштовується на посаду інспектора районного відділу культури, одночасно співпрацює з місцевою газетою, а згодом стає членом її редколегії. Щоправда, ненадовго. Протягом 1960-1961 рр. живе у Львові, де посилено вивчає українську літературу, знайомиться з місцевою творчою інтелігенцією. Повернувшись на Кубань, отримує посаду завуча Мало-Тенгінської восьмирічної школи Отраденського району.

У зв'язку з наближенням знаменної дати – 150-річчя від дня народження Кобзаря – Василь Орел разом з дружиною Ларисою Гаврилівною, яка працювала піонервожатою в школі, створюють перший у Російській РФСР шкільний літературний музей Т.Г. Шевченка.

Про те, що організовується музей Т.Г. Шевченка на Кубані, з'явилась інформація в українській пресі. В.Орел також звернувся листовно до відомих українських культурних діячів з проханням допомогти в комплектації музею експонатами. Багато матеріалів для музею надіслали львів'яни А.Й. Кос-Анатольський, П.Ю. Кияшко, киянин В.І. Касіян, москвич М.І. Кутинський, із Софії надійшов бібліографічний покажчик болгарської шевченкіани і т.д. Тоді ж зав'язалось моє листування з Василем Миколаєвичем. Літгуртківці Вінницького педінституту, де я тоді працював, виготовили гарно оформлений альбом про життя і творчість Т. Шевченка і відіслали в дарунок музеєві. Також з різних кінців Кубані надходили матеріали, які свідчили про велику любов і повагу кубанців до Шевченка. Всього зібралось понад 200 експонатів! Вони були розгорнуті в новому приміщенні школи, усього було створено дев'ять відділів: «Життєвий шлях поета», «Шевченко – художник», «Кобзар на Кубані», «Дружба Тараса Шевченка і Якова Кухаренка», «Твори Т.Г. Шевченка мовами народів світу» та ін. З числа школярів підготовлено чотири екскурсіводи. При музеї була створена бібліотека української книги.

Відкриття музею відбулось 9 березня 1964 р. і перетворилось на знаменну подію, набрало широкого резонансу:

надійшла велика кількість телеграм, у тому числі від Максима Рильського. Про урочистості з нагоди відкриття музею повідомили багато газет, навіть деякі зарубіжні, наприклад, «Наша культура» (Польща), «Українське життя» (Канада) та ін. Усе це не на жарт налякало компартійних ангелів-охоронців, «відданих інтернаціоналістів». Новий директор школи наприкінці цього ж року повісив замок на двері музею, на голову організатора посипались неприємності, які змусили його невдовзі розпрощатися з Кубанню.

Подальші віхи життєвого шляху Василя Орла подаємо за листом його дружини Лариси Гаврилівни, яка є не тільки хранителем творчої спадщини письменника, але й прикладає немало зусиль для її всебічного наукового вивчення та популяризації. Так, нещодавно (21 січня 2008 р.) Лариса Гаврилівна організувала й провела наукову конференцію «Историко-культурное наследие Кубани и научно-исследовательская деятельность В.Н. Орла», на якій було заслухано 24 доповіді. Оpubліковано збірник цих матеріалів.

З 1965 р. і до самої смерті (1987 р.) Василь Орел живе в Україні. Так, протягом 1965-1973 рр. він працює на Донеччині – спочатку у волноваській газеті «Знамя труда» (1965-1967), згодом у м. Тельманове (1967-1973) в складі редколегії газети «Путь Октября» та редактором на місцевому радіо.

У вересні 1973 р. Василь Миколаєвич з родиною переїздить в Миколаїв, де працює в обласному науково-методичному центрі народної творчості спочатку методистом, згодом – завідувачем відділу. Тут найбільш повно розгорнулася його науково-дослідна, журналістська та літературна діяльність. Помер Василь Орел 31 серпня 1987 р.

Отже, Василь Миколайович прожив усього 59 років, переважно сповнених боротьби, пошуків, змагань, труда, із них 23 найбільш плідні – безпосередньо в Україні.

Про життя і творчість В. Орла можна написати монографію. Серед численних його публікацій – замітки, газетні і журнальні статті, книжки. Дві основні теми, які він постійно опрацьовував і якими постійно переймався можна умовно назвати "Кубань і Україна у їх взаємозв'язках". Творча і разом з тим життєва його дорога була тернистою. Він знаходив

співчуття, моральну підтримку серед численних друзів на Кубані, в Україні та й в інших частинах колишнього Радянського Союзу, однак ті, що мали силу, ставились до нього підозріло, всіляко обмежували його творчі можливості, шкодили йому.

Багато сил і часу він віддав дослідженню й популяризації творчості таких україномовних кубанських письменників, як Я. Кухаренко (про його життя й літературний доробок написав книжку), В. Мова-Лиманський, Я. Жарко, В. Потапенко, А. Кирей, Є. Розумієнко та ін. Підготував монографію «Коста Хетагуров і Україна». Цікавою, насиченою цінним документальним матеріалом, є серія його статей про довготривалу дружбу першого кубанського письменника, історика і отамана Чорноморського козацького війська Якова Герасимовича Кухаренка з великим Тарасом Григоровичем Шевченком. Робота у вигляді окремої книжки – «Атаман Кухаренко и его друзья» – надрукована посмертно, у 1994 році.

Василь Орел брав участь у багатьох наукових конференціях, друкувався не тільки в газетах, а й у провідних українських журналах.

Моє листування з Василем Миколайовичем розпочалось, як уже зазначалось вище, з 1964 року, коли збирались експонати для музею Т. Шевченка, і продовжувалось, інколи із значними перервами (оскільки і в моєму житті траплялись гоніння, навіть звільнення з роботи за «ідеологічні хиби», а в зв'язку з цим і переїзди з Вінниці в Кіровоград, потім у Слов'янськ) до вісімдесятих років. Моя заочна співпраця з ним полягала в тому, що він нерідко надсилав мені свої статті, написані українською мовою, для редагування, або для перекладу, написані російською мовою, але призначені для українських видань, інколи допомагав матеріально.

Нижче подаю низку тих листів, які поки що вдалось відшукати у своїх архівних матеріалах. Листи містять багато цікавого для дослідників життя і творчості Василя Миколайовича Орла. Частина з них віддруковані на друкарській машинці, частина – рукописні.

*Листи: Василь Орел – Василю Горбачуку;
Василь Горбачук – Василю Орлу (1960-1980 рр.)*

*18 мая 1964 г. Винница,
Червоних курсантів, 43, кв.6, Горбачук В.Т.*

ДОРОГОЙ ВАСИЛИЙ ТИХОНОВИЧ!

Недавно закончил новую статью о библиотеке имени Шевченко, помню, что я Вам ее обещал, вот выполняю обещание и посылаю. Возможно, она или найдет читателя в Виннице, или будет вообще полезной в деле расширения связей вашего города с Кубанью.

Обещали мне, что в майском номере журнала «Вітчизна» должен был пойти мой рассказ «Кубань-река» о Я.Г. Кухаренко, но я не верю, пока сам не увижу, поэтому не могу говорить уверенно, но если он пошел, буду признателен Вам за номер журнала, к нам этот журнал не доходит.

Как мои дела? И хорошо, и плохо. Дело вот в чем. Мне надобно сдавать кандидатский минимум, но попробуйте что-то найти в Отрадной, вся беда в этом. С 1 июня иду в отпуск, поеду в Краснодар, хочу поработать в архиве, а потом уже видно будет. Вообще-то твердо намерен перебраться на Украину, куда – еще не решил, но буду это проделывать, иначе нельзя. Хорошо бы где-то возле большого города, но это будет видно, сейчас вот в письмах надоедаю своим друзьям житейскими мелочами, но что поделаешь, и они значат в нашей жизни.

Вы, конечно, слышали о собирателе ШЕВЧЕНКИАНЫ Юрии Ивановиче НАЗАРЕНКО, переводчике и филологе из Киева. Так вот, 25 мая исполняется 60 лет со дня его рождения. Конечно, Союз писателей не будет ему устраивать юбилеев, но дело, которое он делает, очень нужное, будет ему приятно, если и преподаватели, и студенты Винницкого пединститута поздравят его с этой датой.

Адрес Назаренко: Киев-21, Жовтнева 25, кв.1, НАЗАРЕНКО Ю.И.

Простите, что я об этом пишу, но для нас, кубанцев, Юрий Иванович сделал очень много.

Возможно, вы об этом уже знаете, но я все же решил написать Вам.

Да, у меня с одной редакцией в Краснодаре произошел милый разговор – они опубликовали статью о Кухаренко и все переврали, например, написали, что в „1842 году Шевченко познакомился с Кухаренко ... в этом же году Шевченко помог Кухаренко издать «Черноморский побывт».

Когда я им написал о том, что «Черноморский побит» был опубликован спустя почти двадцать лет и то при помощи П. Кулиша, редакция обругала Кулиша БУРЖУАЗНЫМ НАЦИОНАЛИСТОМ и заявила, что на него ОНА ССЫЛАТЬСЯ НЕ СОБИРАЕТСЯ, а в статье ВСЕ ПРАВИЛЬНО. Правда, оригинально!

Бывает и так, но я на глупость уже не обижаюсь, обидно, что таким вот доверено острое оружие – печать.

Если поеду в Краснодар, напишу Вам потом краснодарский адрес, потому что буду там около месяца. Куда собираетесь на лето?

Привет Вашей семье. С уважением, Ваш Василь Орел.

*Краснодарский край, Отрадная, райцентр,
Ленина 24, Орел В.Н.
(машинопис)*

*Вінниця, Червоних курсантів, 43, кв.6,
Горбачуку В.Т.*

ШАНОВНИЙ ДРУЖЕ!

Одержав ваш дорогий подарунок – примірники журналу «Вітчизна», щира вдяка вам за це.

Мені дуже приємно, що Вам сподобалось оповідання. Про Кухаренка майже дуже мало чого написано, ще менш надруковано. Зібрав дуже цікаві речі про Кухаренка.

Які думки? З одного боку, може й є користь бути на Кубані, та як я побув у Краснодарі та порозмовляв з «власть імущими», то й зробив висновки – нема чого залишатись на Кубані.

Ось що мені сказав колишній голова спілки письменників Кубані поет Бакалдин:

– Ты занимаешься УКРАИНИЗАЦИЕЙ, мы этого не позволим, вам МАЛО КРЫМА, КУБАНЬ МЫ НЕ ОТДАДИМ!

Багатенько було ще чого сказано, адже хватить й цього, щоб уявити собі становище на Кубані. Про Кухаренка він сказав:

– К Кухаренко у меня классовое отношение – он генерал, я пролетарий!

Адже це не жарт, ні, це ОФІЦІЙНА точка зору. Отак й робимо. УКРАИНИЗАЦИЯ, КЛАССОВАЯ ТОЧКА ЗРЕНИЯ и прочая дребедень, але вони на Кубані керують.

Дивіться, чи є користь залишатись на Кубані? Що, чекати поки дійсно мене проголосять націоналістом або ще яку грязь знайдуть? Здається, цього робить нема чого.

Яка тут може бути мета? Мета одна – вони не хочуть, та й не можуть забути того, як вони ласо живуть на Кубані.

Що буду робити я? По-перше, треба покинути Кубань, на жаль, це так.

Зібрав матеріали до двох книжок: «Я.Г. Кухаренко – літературно-біографічний нарис» й друга «Українські театральні трупи на Кубані». Перша частина – дожовтневий період.

Здається, що цього досить. Як до цього додати, що я вже почав писати повість «Невський граніт» про зустріч Кухаренка з Шевченком, то й вийде, що мені вистачить праці й на Україні, як я буду там влаштуваний, а влаштуватись треба.

Український читач вже трохи знає, що я пишу про Кубань, адже йому все одно, де цей письменник живе, чи на Кубані, чи на Україні, навпаки, на Україні ще ліпше – друкуємо-то не в кубанських изданиях!

Друга справа, як влаштуватись на Україні? Здається, що це важка справа. Чи можете щось порадити, буду вдячний.

Декілька слів про себе: мені 36 років, в 1950 році закінчив Краснодарський педінститут, працював у школах, був зав. навчальною частиною, директором школи, працював у відділі культури, в редакціях газет. Отаке коло моєї праці.

Отакі справи. Пишіть, я завжди радію вашим листам. Щире вітання Вам від моєї дружини.

Щиро Ваш, Василь ОРЕЛ

*Краснодарський край, Отрадная,
райцентр, Ленина 24, ОРЕЛ В.Н.
23.VI.1964 р. (машинопис)*

Про пропажу в бібліотеці не чув. Що трапилось?

17 травня 1965 р.

Вельмишановний Василю Тихоновичу!

Оце не було часу, не писав, та й здавалось, що Вам написав листа, а відповіді не одержав. Та не будемо рахувати, хто написав, а хто забув – жартую.

Як мої справи. Пам'ятаючи, «що ліпше у Краснодарі бути двірником, ніж у Вінниці або Києві науковим працівником», а все ще залишаюсь у Краснодарі. Що я поїхав до Краснодару – не жалкую. Я зробив велику роботу, таку, яку в інший час зробити було б неможливо.

У мене тепер велика картотека, про яку тільки можна мріяти, та годі вихвалитись.

Взагалі становище не блискуче. По-перше, головне – у мене нема кімнати. У місті без цього життя починати не можна. Живу в приватній кімнаті, плачу 30 крб. Доньку віддаю до няні – це ще 20 крб. Оце як влаштуватись двірником, то де брати карбованці, щоб тільки за кімнату та няню розрахуватись? Це все треба брати на увагу. Я це вам пишу тому, що ви щиро ставитесь до мене й до моєї праці в галузі літератури.

Тепер ще одне. Прокидаюся я о 6 годині ранку. Дружина «рысцой» до роботи, я беру доньку до бабки, потім теж до архіву. (Треба заробити якісь гроші, щоб родина існувала, та й собі вибрати для дисертації). О 5 годині знову до бабки. Тепер уже забрать доньку. Чи витримав би таке «дворник», а науковець повинен витримати.

Та годі про злидні писати. Головне вже зроблено, залишається лише географія, це не принципово

Ото у мене є до Вас невеличке прохання. Я з задоволенням тепер би попрацював десь у школі. Може є така можливість на Вінниччині? Адже аби де нема рації. Може якось завідуючим навчальної частини у школі (тільки щоб ще була руська школа. Не хочу бути дурніш своїх учителів). Добре, щоб це було можливо невеличке місто або селище.

Може Ви дещо спитаєте у ОблВНО. Добре? Напишіть мені, незалежно які будуть висновки. До професора ходив, однак сам професор тікає на Україну. Я дав йому Вашу адресу. Чи не писав він Вам?

Отакі справи. Останнім часом багацько ще чого написав. Однак з друкуванням дуже важко, а дисертація без цього пшик.

До речі, як будете щось взнавати про школу – працював директором, зав. навчальної частини, вчительський стаж 10 років. Адже, щоб знали, я безпартійний. Пишіть, чи не будете десь улітку на Кубані? Трохи сумбурно написано, адже пишу про роботу лише через те, що ви самі погодились допомогти у цій справі.

Чи не знаєте Ви Кузьменка, він уже у Вінниці працює, переїхав з Кишинева, цікава людина.

Щиро вітаємо вашу родину.

Щиро Ваш, Василь.

Краснодар-24, Новгородская 15, Орел В.М. (рукопис).

Шановний Василю Тихоновичу!

Щиро дякую за допомогу. Важко Вам все написати, але останнім часом Ви чули про деякі події як на Україні, так і за межами.

У 1964 р. зі мною розмовляли й указали, що оті музеї та бібліотеки дурниця, що друкувати за кордоном свої статті не слід і інше.

У Отрадному становище було гірше – в очі звали українським націоналістом, у своїх газетах не друкували. Та ото й вирішив поїхати на Україну. Та дурниця.

Приїхав до Києва, але ніхто й пальцем не торкнув, щоб мені допомогти. Та й погнало мене життя у Харків, потім Дніпропетровськ, а восени доїхав до Донецька. Тут колись батько служив у армії та є у нього знайомі. Поїхав я у Волноваху, став працювати у газеті та, здається, що хтось щось сказав, то й порадили мені у грубій формі залишити оту роботу. А раз залишив, я написав заяву. Та ото з грудня не працюю.

Обставини дуже важкі. У школі все зайнято, а на завод мене не візьмуть. Освіта-то вища (отакий жарт життя). Але я не розгубився. Написав велику статтю «Де рукописи Тараса Шевченка?», склав бібліографічний довідник «Кубанська україністика» – щось понад 2 тисячі карток – література, мистецтво, живопис, театр, історія.

Написав велику статтю «Исторические записки о войске черноморском» и их автор». Це про невідому роботу Якова Кухаренка.

Видавництво «Дніпро» планує видавати твори Кухаренка десь у 1969 році. Я написав, що можу це зробити. Тепер чекаю на відповідь, як не побоятися, то буду робить.

Є думка написати брошуру про Якова Кухаренка.

Так що планів і задумів багацько. Ото десь би влаштувався у школі, щоб на хліб було, та й заходився б писать.

Василя Мову видали збірку віршів, а мені було за цього Мову – один поважний дядько на посаді назвав Мову – «махровым націоналістом», а мене лаяв за те, що я про цього Мову статтю написав.

Отакі, шановний Василь Тихонович, справи, та як душа не їла часнику, то й смердїть не буде.

Я тільки корисне робив для своєї Батьківщини, тому що інакше життя не розумію.

Дисертацію буду кінчать. Тільки як мій керівник Кирилюк буде її там читать (за півтора року 12 сторінок з 80), то, мабуть, часу спливе немало.

Як буде ласка написати, то напишіть мені на Кубанську адресу на Отрадну, добре?

Пишіть, як Ваші справи? Чи отримуєте Ви журнал «Архіви України»? Можливо, можна у кіоску купити.

Ще раз щиро дякую. Ви мені дуже допомогли.

Хоть і важко, але на ногах ще тримаюсь, це головне.

Щиро Ваш Василь.

6 лютого 1966 р. (рукопис).

Вінниця, Червоних козаків, 43, кв.6.

Вельмишановний Василю Тихоновичу!

Я написав Вам листа з Донецька, але тепер знову на Кубані. Інакше не можна. У мене дуже важко дома – захворіла мати – «сахарний діабет», це кепська хвороба, а окрім мене анікого нема, хто ж допоможе, як не син.

Опинився на Кубані, ну ви уявляєте, як мене зустріли. Та це все дурниця, головне, що у мене і душа, і думки, і я сам чистий, це головне. Та хай йому грець про це все казати.

Що роблю? Шукаю роботу. Щось мені пообіцяли. Можливо, піду у колгосп, а що робити, я ж не можу не працювати – треба їсти. Дурниця, а треба – жартую.

Я Вам щиро вдячний за допомогу, інакше як би я до Кубані дошлепав. Як не важко – я все-таки пишу і пишу багато. Може дещо й надрукують. Повинно щось вийти в «Українському історичному журналі», потім у «Архівах України». Чи Ви маєте ці журнали?

Зараз готуються до 50 роковин з дня смерті Івана Франка. Я дещо написав до цієї знаменної дати. А то звертаюсь до Вас з проханням – чи не зможете Ви перекласти невеличку статтю, яку я Вам надсилаю? Як згодні, то один примірник надішліть до «Нашого слова». Добре, а остальні поверніть мені.

«Останню запорізьку раду» «Наше слово» надрукувало, а у Києві все під сукном, чому бач хоч Плачинда і писав, «що це талановита річ». Буває і так, річ талановита, а місця нема де надрукувати.

Ви дуже мені допоможете, як зробите переклад.

У 1900-1917 рр. у Єкатеринодарі існував соціал-демократичний український гурток – членами якого були Микола Вороний, Вячеслав Потапенко, Яків Тарно, Гаврило Доброскок, Петро Ротар, Ерастов та інші – можливо зробити таку розвідку про це. Матеріалів у мене досить, тільки хто це надрукує?

Про революційний рух на Кубані писалось досить, але чомусь цей гурток не торкався, але в архіві матеріали про це є. Гурток був

зв'язаний з Києвом та іншими містами. Матеріали дуже цікаві. Вони робили велику корисну роботу. Може Ви що мені порадите.

У Вас повинен бути мій кубанський адрес: Отрадная, Революционная, 24.

Будь ласка, пишiть, як Вашi справи. Про «Бразiлю» я взагалi згадую. Дiйсно, не можна писати про Бразiлю в Краснодарi, як i про Кубань неможливо писати в Херсонi або Винницi.

Пробачте, що я трохи божеволив, але все до купи. Тут ще дружина захотiла жити у мiстi, ото так. Чомусь ми, коли стаємо на стежку науки, забуваємо, що й дружина повинна дряпатись по цiй же стежцi, а вона, бач, хоче широкого шляху в мiстi, навищо їй стежка, та й ще невідомо куди ця стежка веде.

Я децю давав Шевченкiвське до «Лiтературної України» i до «Культура i життя». Чи ж надрукували що?

Будь ласка, пишiть, як Вашi справи.

Завжди щиро Ваш Василь.

13 березня 1966 р. (рукопис).

18 травня 1967 р.

ЩИРЕ ВІТАННЯ!

Одержав Вашого листа, щиро дякую за увагу, оце не було часу, щоб вiдповiсти, та таки найшлась вiльна хвилинка.

Як мої справи? Все ще на Донбасi, останнiм часом нiчого не пишу, хоч у «Народнiй творчостi» й надруковано невеличке моє повiдомлення про Лисенка. «Український iсторичний журнал» надрукував мою статтю про зв'язки Шевченка з Кубанню, це перша серйозна стаття про Кубань i Шевченка, до цього аничого не було надруковано, та й непевний, щоб хтось ще щось написав.

У мене велике горе – помер мiй батько, адже було йому 60 рокiв, важко, але треба триматись.

Якось Ви писали, що щось переклали моє на українську мову, як неважко, надiшлiть. Канадська [газета] «Життя i слово» дала мою «Мужнiсть поета» про Василя Мову, це вони добре зробили.

Пишiть, як вашi справи. Прошу мене пробачить, але борга свого я ще не можу виплатити, ще раз прошу почекати.

Моя родина Вас щиро вiтає.

Назавжди Ваш, Василь Орел

*Волноваха, Донбас, Шахтарська 67, к.22.
(машинопис).*

20 травня 1972 р.

Вельмишановний Василь Тихонович!

Одержав обидві Ваші бандеролі, – від серця вдячний, але не можу зрозуміти, чим я Вам віддячу за таку велику послугу.

Тепер дивлюсь на повість і гадаю, куди її направить? Розумієте, не все так, як нам здається. Видавництво – це мережа, замкнуте коло кількох осіб, які друкують за принципом: ти мені, я – тобі.

Якось ходив такий жарт. Працівники «Огонька» друкують свої твори у «Смене», а «Смены» – в «Огоньке». Жарт, але чиста правда.

Дорогі наші донецькі хлопці дочитали повість мою до середини, тому що примітки далі не ідуть. Сказали, що «автор не имеет ни способностей, ни знаний, ему ничего не удалось». Одержали перед Новим Роком за рецензування гроші, пропили у ресторані, а рукопис повернули мені.

Тому з сумом гадаю – куди? Адже надсилають треба.

Як мої справи? Все так же працюю на радіо. Дружина у бібліотеці в школі. Донька пішла у перший клас – життя рухає, це людина повинна враховувати.

Все тече, все змінюється. Раніш «Архіви України» самі просили – надсилай, робили переклад. Тепер тільки українською мовою, суто архівне. А що робить – нема Бутича, нова мітла. Так-то, шановний добродію.

60-ті роки стали тим часом, коли дещо з історії української літератури, зокрема, кубанської, побачило світ. «Теперь иные времена, иные чести» Що робить. Якось один приятель говорить іншому:

– Лева, хапай воздух, Ялту проезжаем!

Анекдот, але час – штука капризна. А взагалі все іде добре: праця, родина, клопоти – все, все це і є життя.

Пишу нову невеличку повість. Суто сюжет: хлопчики з однієї київської школи вирушили у подорож на велосипедах. З Армавіра на Малу Землю біля Новоросійська.

У Армавірі вони побували в музеї, познайомились з матеріалами про життя Тетяни Соломахи, а потім по шляху знайомство з історією заселення Кубані та кубанськими діячами літератури та культури – Кухаренком, Василем Мовою-Ліманським, Потапенком, Жарком, краснодарськими історичним та художнім музеями тощо.

Здається, ви зрозуміли план повісті. Чи подобається це кому? Її надрукують? Десь третина вже написана. Дещо перероблю, але це не головне.

Пишіть, як Ваші справи? Подякуйте від мене Ваших друзів за допомогу з перекладом.

Щиро Ваш, Василь Орел (*рукопис*).

6 жовтня 1974 рік

Шановне вітання!

Одержав Вашого листа, а потім життя якось пішло колом – був на зборах в Армії (це шкода, а не минула і мене), потім відпустка (я проробив вже у Миколаєві рік), потім, потім – каюсь, грішна душа!

Радий за Вас, що у Вас все влаштувалось, а я оце на старість вирішив податись до міста. Ще знімаємо приватну кімнату, це метрів десять, отак живемо. Мене запевняють, що раніше, як через 5 років, я квартиру не одержу, адже Орел впертий, буду жити у приватній, а що робити? Вже 47 років, треба якось і рахувати свій літературний доробок.

Отакі, друже, справи. Я зараз детально вивчаю творчість та життя Коста Хетагурова. Він був на засланні у Херсоні та Очакові. Почав з самого важкого – вивчаю документи та матеріали тієї доби, тому що все, що лежало зверху, уже розхапано іншими – мені що найтрудніше. Копаюсь у газетах, архіві. За рік дещо вже зроблено. Написано 4 статті, планую написати книжку «Коста Хетагуров на Україні». Ось чому мене якось не дуже чіпляє те, що я у такому скрутному матеріальному та життєвому становищі. Працюю методистом у Будинку народної творчості (90 крб.), а що робити? Ця посада, дає трохи вільного часу, тому я можу бувати у бібліотеці та архіві. Проглянув [*нерозбірливо*] і цікаво, але де друкувати? Дещо друкую у районних газетах, адже все ж друковане слово!

Іноді мені здається, що якби у мене все було – посада, гроші, квартира – я, імовірно, так як чорт не працював би. До речі, я працюю не задля грошей, адже мене якось злить, що цього ніхто інший не робить! Розумієте, Луценко, який займався вивченням Коста Хетагурова, вже доктор наук, навіщо йому копатися в архіві, він, здається, людина розумна, все, що потрібно для «буденного життя», у нього є. Та що залишається – тратити вільний час, зіпсувати здоров'я – навіщо? Щоб написати ще одну книжку? Як там у тих газетах нічого нема! То Орел посумує, та й годі, а Луценкові шкода часу. І так за що б не брався. Імениті не хочуть, нема рації, один Орел і оре оту ниву рідної літератури. Шукає, шукає, шукає. За свою каторжну працю одержує по 3-5 крб. гонорару та й живе собі, бідолаха, обіцяючи жінці колись купити кремпліновий костюм! Адже обіцяє.

Я не скажусь. Дехто живе гірше за мене, тому я ще ого-го! У мене є те, чого нема у багатьох інших – у мене є мета і віра у свої можливості, а це багато коштує.

Я сьогодні написав вам довгого листа, але мені нема з ким поговорити. Про дружбу не може й бути мови. «Друзів» цікавить

коньяк, дівчата, а навіщо їм архів та старі газети? Коли я працюю у бібліотеці, інколи за мою спиною збирається юрба – цікаво, що це дядько шукає у тих поживклих газетах?

Та що це я все про своє та про своє? Як Ваші справи? Шкода, що ми тоді не побачились у Тельманово. За Донбасом я не жалкую. Хоча там була квартира і [нерозбірливо] шмат життя. Хай, цур йому! Я з насолодою працюю досхочу, а це, на мій погляд, головне.

Хотілось би якось побачитись, адже це можливо влітку.

Пишіть мені до запитання! Я завжди радію Вашим листам.

З пошаною, Василь (рукопис).

24 січня 1977

ВЕЛЬМИШАНОВНИЙ ВАСИЛЬ ТИХОНОВИЧ!

Одержав вашу листівку. Дякую за увагу. Дійсно якось так трапилось, що останнім часом ми трохи припинили листування, це шкода.

Як мої справи? До Миколаєва я приїхав у вересні 1973 року. Отже, взявся писати про Т.Г. Шевченка та Північний Кавказ, але на Миколаївщині народився відомий український письменник Вячеслав Потапенко, ото вирішив я – поближче до джерел, а самі знаєте, що джерел курка наплакала, але приїхав. Цікавив мене ще й Коста Хетагуров, який у 1899 та 1900 роки жив на півдні України. Так й опинився у Богом та Потьомкіним даним граді Миколаїві.

Влаштувався на роботу у Будинок народної творчості, посада плаває – 100 карбованців, але був вільний час, працював у бібліотеці та трохи в архіві, та й десь за чотири роки зібралось чимало цікавих матеріалів, але з житлом вийшла промашка. Просили за мене Кос-Анатольський, Кирилюк та інші, але керівництво уперлось, добавили дехто, та й залишився на самоті у чужому кутку. Працюю як віл, тому що треба 40 крб. платити за куток, 12 за доньку, що ходить до музичної школи, та інші витрати, таким чином пишу навіть й лівою рукою, спасибі, хоч дещо друкують, до речі, навіть у районках друкуюсь, а що робити?

Та й вийшло так, що іде моє 50-річчя та 30-річчя творчої роботи, а святкувати нема де. Щоправда, до ювілею ще навіть майже рік, може що й вшкваримо, може громадськість попросить, щоб на ювілей дали квартиру, та це подивимось, як воно все буде.

Підготував я рукопис про перебування Коста Хетагурова на Україні та й послав до Одеси, та забув, старий, про те, що на цім тлі Луценко навіть докторську захистив. Та й попав мій рукопис до Луценка. Адже сей муж учений пилюку архівну не ковтав, а як

побачив, чого назбирав Орел, та й взявся за голову, та й написав, що рукопис нецікавий та іншу дурку. Та й повернули мені цього рукописа, але взяв я та й послав до Києва, буду так посилати, поки з'ясую, що ж воно до чого. Жартую, але рукопис до Києва послав. Кирилук написав до цього рукопису вступну статтю, дуже прихильну.

Написав я про Л.М. Толстого, це щось на зразок того, як і що писали газети про Толстого. Вийшло десь 1–1,5 аркуша, та лежить це у Москві. Бачите, який я писучий. Пишу зараз збірку «Дагестанський зошит» – це оповідання з життя Дагестану, може хоч це піде, все ж дружбу народів треба враховувати.

Багатуший матеріал до історії українського театру, я дещо друкою потроху, колись напишу монографію. А може й не напишу, хто зна. Замахнувся на О.С. Пушкіна, хочу написати книжку «Україна Пушкіну». А чому б не написати? Нема де писати. Куток-то чужий. Адже про це не дуже дбають ті, кому треба.

Бачите, що гумору у мене ще вистачить. Так що Орел живий та писучий, хай йому грець!

Пишіть, я радію вашим листам. Та було забув, влаштувався я з допомогою того ж Луценка до педінституту читати «Літературу народів ССРСР». Рік почитав, а коли Луценко дізнався, що я працюю над Костою Хетагуровим, перестав мене підтримувати, та й забрали у мене цей курс, даремно тільки лекції писав, шкода, добрі лекції.

Моя родина вас щиро вітає. Пишіть. Щиро ваш Василь ОРЕЛ.

*327001 Миколаїв-1 Главпочтамт. До запитання ОРЕЛ В.М.
(машинопис).*

22 вересня 1977 р.

ШАНОВНЕ ВІТАННЯ!

Одержав від Вас листа і збірку, дякую, але я поїхав у відпустку; тому не відповів. Мені здається, що після того, як я попросив вас трохи мені допомогти з житлом, наші відношення якось стали холодними, чому б це так? Адже як мої друзі дійсно не можуть у чомусь мені допомогти, вони не стають від цього гіршими.

Як мої справи? Потроху працюю, потроху воюю, адже поки все стоїть на тому ж місці.

Наближається ювілей – 10 лютого 1978 року. Але як і що робить – не зрозумію – не буду ж я сам писати про себе у газети та журнали – ось, хлопці, іде мій ювілей, скажіть добре слово!!! Хоча нема такого журналу на Україні, який би у свій час не друкував моїх статей.

Кубанці звернулись з проханням до ЦК КПУ про мою квартиру, але їм по телефону сказали, що одержить в черзі, ось вам і весь ювілей.

Працюю над темою Коста Хетагурова – хочу свою дисертацію повернути так «Осетино-українські літературні зв'язки. Т.Г.Шевченко та Коста Хетагуров». Що вийде, побачимо.

Пишіть, я завжди радий вашим листам.
Щиро Ваш, Василь (машинопис).

14 червня 1978 р.

ШАНОВНЕ ВІТАННЯ!

Здається, я на всі ваші листи давав відповідь, чому мовчанка. Що трапилось?

Мої справи поліпшали – я одержав квартиру. Здається, це добра прикмета. Дали двокімнатну квартиру, недалеко від Південного Бугу, так що можна кричати ура!

Потроху працюю. Скінчив монографію «Коста Хетагуров в оцінці української критики». Я давно намірявся зробити цю працю, тепер подолав. Послав осетинам. Хай вони перше скажуть своє слово..

Почав я давно роботу «Т.Г. Шевченко в оцінці кубанської періодичної преси». Та так і припинив, хоча написав десь сторінок 150 – головне, хто це видасть? Чи є такий видавець?

Ушкварив тут я ще одну справу. Порадив мені доктор Луценко написати (звичайно, мова йшла лише про осетинську літературу) рецензію на «Шевченківський словник» відносно того, як там подано про вплив Шевченка на осетинську літературу. Ото я зробив, а потім подумав, як можна про осетинську, чому не про чеченську або мордовську? Та й заходився працювати. Зібрав багато до «Шевченківського словника» вже про адигейську, кабардинську, абадзінську, калмицьку, аварську, киргизьку літератури. Я зробив те, що повинні були зробити люди зі званням, але вони не мають на це вільного часу, а у мене, вийшло, є.

Друже, одержав квартиру, та й забув подякувати, це усі мої друзі своїми клопотами допомогли мені її придбати, а то б що воно було б.

Почав писати краєзнавчу книгу «Літературними стежками» хочу запропонувати «Маяку», що в Одесі.

Відпустку хочу провести вдома, щоб таки скінчити книжку, моя квартира поруч з водою, так що можна трішки і відпочити.

Пишіть, як ваші справи? Що новенького? До літгрупи я, кепський хлопець, таки не написав листа. Чи зараз вони працюють? Або вже з осені написати?

Пишіть, я завжди радий Вашим листам.
Щиро ваш, Василь (машинопис).

16 грудня 1980 р.

ШАНОВНИЙ ДРУЖЕ!

Радий, що через такий час ти подав голос, мені здавалось, що тебе вже й нема у Слов'янську. Рік мовчав, що там трапилось?

Радий, що ти одержав нову квартиру, у мене теж тепер квартира у хорошому місці, біля річки, та рядом ще й гайок.

Нашу контору реорганізували, тепер науково-методичний центр, підвищили платню, мене зробили заввідділом. Отак, брат, справи.

У Миколаєві я вже акліматизувався, вважай, сьомий рік як працюю. Мене знають, та й я всіх знаю.

З 4 по 7 січня був у Донецьку, але не знав, що ти ще у Слов'янську, то зустрілись би, шкода. У мене в Краматорську живе один приятель, так він приїхав до мене у Донецьк, а потім ми ще колядували у приятеля в Очеретино. Отак, друже.

У березні 1979 року був на Шевченківській конференції у Вінниці. Можливо моя доповідь «Т.Г. Шевченко та Коста Хетагуров» буде надрукована у збірці.

Потроху друкую всяку дрібницю, але хтось повинен і дрібницю робить.

Пишіть, як там справи, що новенького. Вітайте від мене хлопців з літоб'єднання, вдячний їм за поздоровлення з нагоди 50-річчя.

Щиро Ваш, Василь.

*327035 Миколаїв-35, Матросова 54, кв.6, тел.:8706-49-12
(машинопис).*

КРУГЛИЙ СТИЛ: "20 РОКІВ ТОВАРИСТВУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА"

ВСТУП

Слово від оргкомітету

Двадцять років тому українці, в першу чергу українська інтелігенція – вчителі і науковці, митці і лікарі, інженери та фахівці різних галузей, які уособлювали практично всі сфери діяльності – від робітника до академіка, об'єдналися в першу масову громадську національно-демократичну організацію – Товариство української мови імені Тараса Шевченка. Керівництво Товариством громада довірила поету Дмитру Павличку. Нас було майже 500 000, а разом з симпатиками... – у рази більше!

Але всього лиш через 1,5 роки, неукраїнські сили вдалися до руйнування Товариства. І не в спосіб прямої заборони, - такі спроби були в регіонах, та «не пройшли», - а шляхом переіменування організації, зміщення її статутних акцентів, організаційним безладом, керівним рейдерством. І ще молоде Товариство втратило більшу частину своїх функціонерів та прихильників, перетворилося з впливової громадсько-політичної сили, яка власне виграла референдум 1 грудня 1991 року за незалежність України, яка вивела в депутати різних рівнів сотні і тисячі нових дієвих управлінців та політиків, заснувала газети й часописи, істотно впливала на хід подій у державі – з такої позиції сильна організація, – Товариство української мови, – за роки «розмивання» і «приглушення» перетворилася на доволі замкнене, слабке і вже малочисельне Товариство «Просвіта» фінансоване з бюджету, а тому, як відомо, з певною мірою залежності від донора.

За великим рахунком, руйнуванням Всеукраїнського Товариства української мови було завдано першого могутнього удару по національно-визвольному рухові українців. Ця масштабна акція за принципом доміно лавиноподібно покотилася чварами, розколами, інтригами, яскравим віддзеркаленням чого є сукупний образ сучасних вищих гілок влади. Сьогодні знову схемами політичних телешоу, які моделюють масову свідомість, троллінгом (способи генерації конфліктів), іншими психотехнологіями намагаються штучно поділити й протиставити україн-

ців, відвернути їхню увагу від загострених економічних проблем, від аналізу того, хто «здав» наш ядерний арсенал, де зник один з найбільших флотів світу – український торговельний і т.і.

У цих умовах постає необхідною потреба глибоко й тверезо проаналізувати події часів початку «оксамитової революції», які й привели у результаті до виникнення Товариства української мови. Проаналізувати не для мемуарних втіх, а з наміром винести необхідні уроки, сформувані оцінкові судження й скорегувати нашу сучасну діяльність для утвердження мови як справді державної.

З цією метою ми й організували цей круглий стіл – власне перший етап (квітень-березень 2009 р.) віртуальної конференції **«20 років Товариству української мови ім. Т. Г. Шевченка»**.

Але конференція продовжуватиметься і надалі – її матеріали планується видати окремим збірником і, крім того, зробити доступними в Інтернеті. Заохочуємо взяти в ній участь усіх небайдужих, зокрема першого голову – Дм. Павличка, членів Головної ради Товариства, народних депутатів – висуванців Товариства, а це була цілковито вся перша хвиля націонал-демократичного корпусу у Верховній Раді України. Сподіваємося на участь у конструктивно-оцінковій розмові численних учасників тих подій в областях і районах, аналітиків і журналістів, політиків і педагогів, усіх небайдужих до прийдешнього нашої землі. Крім того, цікаво буде почути думку спонсорів Всеукраїнського Товариства української мови, які виділяли свої кривні гроші на його діяльність у перші роки. Надсилайте свої матеріали орієнтуючись на такі секції Конференції:

1. Історія виникнення Товариства української мови.
2. Діяльність Товариства української мови (1989-1992 роки).
3. Період руйнування Товариства української мови (1992-1998).
4. Виникнення і діяльність Асоціації товариств української мови (з 1998 до сьогодні).
5. Концепція діяльності Товариства української мови і культури в умовах сьогодення і на перспективу.

Адреси оргкомітету: svarha@i.com.ua, та ukcdb@stels.net

Від Оргкомітету конференції
Володимир Куєвда, Володимир Білецький

В. Т. Куєвда,

*завідувач відділу історії психології Інституту психології
ім. Г. С. Костюка АПН України, кандидат психологічних
наук, перший заступник голови Товариства (1990-91 рр.)*

ЗНИЩЕННЯ ТУМУ БУЛО ПЕРШИМ ПОТУЖНИМ УДАРОМ ПО НАЦІОНАЛЬНОМУ РУХОВІ В УКРАЇНІ

Описано коротку історію утворення, найбільш активний період діяльності та причини і процес руйнування першої масової громадської національно-демократичної організації України у 1990-х роках – Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка. Показана роль окремих особистостей у цих процесах і їх наслідки для української культури. Вперше друкуються оригінальні документи Товариства.

Двадцятилітня відстань є достатньою для тверезого безпристрасного аналізу подій, пов'язаних із заснуванням та нетривалою діяльністю Товариства української мови ім. Тараса Шевченка (ТУМ) як надпотужної тоді масової всеукраїнської організації. Досі її членами залишаються чимало українців у всіх куточках планети. У період свого розквіту вона налічувала понад 450 тис. членів, як брати до уваги й колективні. Це була феноменальна проява українства як вияв спротиву багатовіковому пригніченню, вибух справжнього народного потенціалу, що дав світові вершини космічних досягнень, кібернетичних таїн і багато чого вперше.

Всяка спроба збагнути цей феномен неможлива без розуміння його суспільно-політичних передумов, причин і рушійних сил, а також перебігу подій і їх наслідків. Викладене нижче є спробою не пасивного учасника подій того часу оцінити явище Товариства української мови з погляду сьогодення.

Коли горбачовська «перестройка» сягнула масштабів і тенденцій незворотності, я проміняв тепле місце завідувача чималого відділу науково-дослідного інституту, з відповідною зарплатою, на низькооплачувану посаду лектора товариства «Знання». Впродовж 2-х років у безперестанних відрядженнях

Україною було прочитано сотні лекцій за проблематикою: «Культура, мораль, релігія в Україні: історія та перспективи». Ця напружена робота (до 7-ми публічних лекцій за день на виїзді!) в умовах конаючої, проте ще стійкої советської атмосфери була потужною школою. Уся палітра настроїв від селянина до партійного посадовця у процесі публічних дискусій, часто аж зашкальних, переживалася й аналізувалася, вибудовуючись у системне полотно проблеми й орієнтовних шляхів її розв'язання. Тут чи не вперше стало зрозумілим, що визначальним чинником є статус мови. Попри численні академічні визначення цього явища вона має тлумачення метафоричне: «універсальна клеюча речовина польової природи, яка з окремих індивідів, людей творить щось особливо потужне, вищого ціннісного гатунку, ім'я якому – народ». Знищивши мову – знищиш народ. Ліна Костенко підкреслює: «Народ вмирає не відразу. Спочатку йому відбирає мову».

Недарма ж комуністичний режим, цей вишколений ідейний майстер спускати пару за вибухонебезпечних обставин, змушений був прийняти «Закон про мови в Українській РСР». За всієї його недолугості закон виконав роль всенародного стимулятора масового руху за українську мову.

Таким чином, *очевидним було перше надзавдання – донесення до масової свідомості справжньої сутності феномену мови. Водночас – пробудження історичної пам'яті, очищення справжнього змісту народної культури, моралі, способу життя як вищих життєвих цінностей.*

Одночасно відкрилася *друга істина: проти масових рухів, як втіленні волі народу, працювали високопрофесійні спецслужби (і не лише КДБ!), які досконало володіли методами нейтралізації, дезорієнтації, дезінформації масових рухів*, одне слово – системою спеціальних знань та навичок, наукою знешкодження, придушення всіляких найширших протестних спонук. Зауважмо, що вже тоді під виглядом захисту прав і свобод людини, боротьби з радянським тоталітаризмом в Україні активно діяли зовнішні сили. З огляду на сьогоднішні постпомаранчеві події викладені тези не лише підтверджуються, а й акцентовано актуалізуються.

Одним із найпоширеніших методів знешкодження протестних організацій був і є метод очолювання їх виконавцями, які позиціонують себе безмежно відданими патріотами із табору націонал-демократів. Показовим може бути відомий факт викриття голови секретаріату Руху як спецслужбіста, якого відразу ж по тому поставили на високу посаду в КДБ, ще один экс-керівник секретаріату Руху – один з теперішніх керівників Верховної Ради України – уособлює політично протилежні до правих орієнтацій сили. Крізь призму викладеного варто оцінювати увесь перебіг подій періоду державної незалежності. Особливо це злободенно сьогодні в умовах нового витка колонізації України, адже влада в Україні українцям таки ж не належить.

Працюючи у товаристві «Знання», я ініціював створення там осередку Руху. Тоді ж в рамках програми фестивалю «Червона Рута» у Чернівцях керував чотириденними публічними диспутами з проблем української духовної культури. Такі та подібні дії було розцінено як антирадянські: мене було звільнено з роботи і лише через суд відновлено.

Спостерігаючи кволість і малорезультативність пропагандивних зусиль керівництва Руху у справі донесення своїх ідей до кожної осібної людини і водночас маючи дворічний досвід роботи у професійному товаристві «Знання», я розробив положення про інформаційно-аналітичний відділ Руху. Але Рух, пам'ятається, довго не реєстрували, а їздити від незаконної за радянськими мірками, організації було співвимірним з антирадянською діяльністю. Тому ми з тодішнім головою секретаріату Руху Михайлом Горинем вирішили утворити такий підрозділ у вже зареєстрованому Товаристві української мови.

Уже з перших практичних кроків **почало виникати чимало запитань**. Наприклад, на основі згаданого вище положення я випрацював новий документ «Статут лекційно-мистецького об'єднання «Сурма» як структурного підрозділу ТУМу. **Впродовж півроку (жовтень 1989 – квітень 1990) цей документ пильно вивчався у секретаріаті ТУМу**, й особисто Дмитром Васильовичем Павличком, здійснювалися смішні редакційні правки, перероблялися якісь абзаци... тощо. Навіщо

це?! Адже дорогим є кожен день, ідеологічна контрпропаганда компартії України на чолі з Л. Кравчуком підривала у масовій свідомості уявлення про справжній зміст національного відродження, спотворювала його сутність до невпізнання. Терпець увірвався, і я змушений був категорично поставити питання перед Д. В. Павличком. Виконав останню умову: документ завізував юрист – член правління Сергій Головатий. Нарешті статут було затверджено на правлінні Товариства і тим самим одержано дозвіл на системно організовану лекційно-пропагандивну роботу Товариства (!).

Окремо слід наголосити: для організації такої потужної структури як «Сурма» з каси Товариства не було взято ані копійки (навіть ніяково було думати про таке – адже то благодійні кошти небагатих свідомих українців). Цікаво зауважити, що на тому ж засіданні правління було прийнято ухвалу про утворення комерційно-просвітньої фірми «Гетьман», і для її діяльності з рахунку Товариства було виділено 20 тис. ще не інфльованих карбованців. Єдиною умовою залежності новоствореної фірми від ТУМу було відрахування 4% від прибутків фірми на користь Товариства. За весь час моєї причетності до Товариства мені не відомо **жодного факту такого відрахування... Постало ще одне спантелічуюче питання.**

Отже, «Сурма» стартувала без жодної копійки, не маючи свого рахунку, а лише субрахунок у складі рахунку Товариства. Мало того, для такої важливої справи не було виділено навіть робочого столу. За щастя була шухлядка у столі п. Марії Погребняк, завідувачки приймальні. Незважаючи на це, через півроку у штаті «Сурми» було 5 працівників, умебльована коштами «Сурми» кімната, і станом на вересень 1990-го на рахунок ТУМу було зароблено чистих 16 тисяч карбованців прибутку.

Проте головний капітал цього лекційно-мистецького об'єднання – близько 1800 найрізноманітніших освітньо-пропагандивних заходів: від звичайних публічних лекцій (зокрема, Д. Яневського, В. Марочкина, інших науковців Академії наук та університетів) і до проведення одно-тримісячних курсів української мови у різних комбінаціях (з

паралельним вивченням українознавства, англійської, історії України тощо). Було проведено велику кількість концертів, різних народних жанрів (від «Сурми» виступала, зокрема, тоді ще маловідома чоловіча хорова капела «Чумаки» під орудою преславного п. Василя Триліса). Саме **за цю організаційно-лекційну діяльність** Другою звітно-виборчою конференцією ТУМу у вересні 1991 року мене було обрано на штатну посаду першого заступника Голови Товариства.

Як же виглядають успіхи та прорахунки центрального штабу Товариства і якою мірою його діяльність відповідала суспільним потребам. Сьогодні очевидно, що організація слабувала на більшість недугів, властивих громадським утворенням. Плаксивість, декларативність дій керівних органів, уникнення всім набридлим чиновницьких форм управління виливалися переважно у справжню всездозволеність, недисциплінованість, аморфність, безвідповідальність.

Наприклад, на тій же Другій конференції було чотири співдоповіді (голови і трьох заступників), які майже не містили у собі конкретного звіту про виконання завдань Установчої конференції Товариства, а більше – щирі й палкі заклики, гасла. Про фінансовий стан Товариства взагалі не йшлося, не було звіту ревізійної комісії Товариства, що є неодмінною умовою будь-яких звітно-виборчих заходів. З гіркотою слід відзначити, що конкретні програми діяльності Товариства також не розглядалися.

Виходячи з такої ситуації і було організовано роботу Секретаріату. Я зажадав від тодішнього відповідального секретаря Ю.А. Огульчанського письмового звіту роботи Секретаріату з викладом стану фінансових і матеріальних цінностей. Незважаючи на всі зусилля, зокрема ухвалу правління Товариства з цього приводу, звіт так і не було подано, а Ю.А. Огульчанський звільнився з роботи.

У той самий час ведення господарства справляло сумне враження: **не було навіть обліковано матеріальних цінностей** (комп'ютери, множильна техніка тощо, такі коштовні на той час). Валютні надходження, що накопичувалися, переважно, у вигляді пожертв української діаспори, ніяк не обліковувалися, а **їхні розміри досі залишаються невідомими**. Одне слово,

необхідно було починати від нуля створювати життєздатну організацію. Незважаючи на значні кошти на рахунку Товариства (понад 300 тис. крб.), фінансові операції здійснювалися бухгалтером, який працював на... чверть ставки. Тому найперше, з чого довелося відновлювати роботу Секретаріату, це елементарний облік цінностей (двох комп'ютерів на той час так і не вдалося повернути Товариству), наведення ладу з фінансами і, найголовніше, – жорстке планування роботи секретаріату зі щоденними планово-звітними оперативками.

Це істотно мобілізувало колектив, забезпечило зрозумілість завдань і піднесло відповідальність за їхнє виконання. Було розроблено пріоритетні напрями і форми діяльності Товариства в центрі та областях, районах. До них було віднесено освітню сферу (завідувала відділом надзвичайно віддана справі, високоосвічена та енергійна Марія Овдієнко), культурницьку (зав. відділу – відомий український поет асирійського походження» Євген Варда). Багато енергії та часу було покладено на юридичне забезпечення застосування «Закону про мови...», адже він не передбачав жодної відповідальності за його невиконання... Майже піврічне борювання з Міністром залишилося безрезультатним. Чимало здійснено було для свідомісного переорієнтування організацій та членів ТУМу з традиційно протестних настроїв на позиції державницькі, адже після прийняття "Закону про мови" ми від імені держави домагалися утвердження української мови в Україні. Це виявилось непротим завданням.

Однак особлива увага надавалася лекційно-мистецькій діяльності, здійснюваній «Сурмою» і аналогічними структурами в крайових (обласних) Товариствах. Власне, такого типу рупором національної ідеї мали б бути всі підрозділи Товариства. Камертоном і орієнтиром для нас був, звичайно ж, «Закон про мови в Українській РСР». Забезпечення, тобто озброєння, текстами цього Закону не лише кожного тумівця, а й усіх бажаючих з наступним неухильним контролем за його виконанням (функція держави, яка її не здійснювала!) належало до позачергових завдань нашої організації.

Тут доречно згадати, що на вже згаданій Другій конференції ТУМ Дмитра Васильовича Павличка було обрано почесним президентом Товариства, а головою Товариства був обраний Павло Михайлович Мовчан, поведінка якого від моменту обрання нам видавалася щонайменше дивною. Наприклад, відразу після конференції він загадково зник і з'явився десь через місяць, нічого не пояснюючи. До нас доходили чутки, що він десь мав закордонні мандрівки... У перші місяці його роль у Товаристві цілком відповідала «весільному генералові» – інколи з'являвся. При цьому Голова виявляв якусь дивну інертність, наприклад, до такого важливого питання як безлад з фінансами Товариства. Водночас виявлялися інші «дивацтва», жертвами яких ставали все частіше серйозні і вкрай потрібні справи. Наведу декілька конкретних прикладів.

Скажімо таке. Розуміючи важливість справжнього впровадження Закону про мови, пересвідчившись у свідомому саботажі публікації його текстів владою, Товариство взялося за цю справу. У той час ми одержували численні прохання і навіть вимоги, особливо від керівників підприємств, установ, наших активістів про забезпечення текстами Закону. Тут ми знову зустрілися з алогічними діями голови Товариства П. Мовчана. У чому ж їхня сутність? Дякуючи практичній допомозі надзвичайно порядної та відданої нашій справі людині, тодішнього підприємця-поліграфіста К. Бражника, вдалося видати його коштом і зусиллями 1000 примірників «Матеріалів про розвиток мов в УРСР», куди ввійшли текст Закону та державна програма розвитку української мови та інших національних мов в УРСР.

У цих урядових документах містилися конкретні завдання з визначенням обсягів, термінів, передбаченням планових джерел фінансування заходів впровадження української мови впродовж 10 років. Дуже важливим було цю книжечку у жовто-блакитній палітурці (видану у квітні 1991 року!) покласти на стіл кожному керівникові. Для цього було потрібно близько 100 тис. примірників. К. Бражник готовий був власним коштом здійснити це видання (гранки зберігали протягом 8 місяців), потрібно було лише забезпечити папером. І тут втрутився

П. Мовчан. Не дам коштів – і квит! Хай, мовляв, держава, що нищила мову, забезпечує папером, я про все домовлюся у Раді Міністрів... Тяганина з листами – відповідями тривала до кінця року і справа скисла. Втім, йшлося про зовсім дрібні кошти як для такої вагомій справи. Наголошую: названі урядові документи з моменту їхнього виходу єдиний раз були видані у кількості 1000 примірників. У той же час соціально-психологічна і політична ситуації були такими, що, забезпечивши керівників цим директивним документом, дієво проконтролювавши та притиснувши на той час потужними можливостями ТУМу, можна було б істотно змінити ситуацію на краще. Як треба розуміти таку позицію П. Мовчана? Хтось потаємно диригував цим процесом? Що стояло і хто ще ховався за його вчинком? *Ці запитання у такому контексті* – це, зрозуміло, вже результат комплексного аналізу з відстані часу. Але й тоді ми не розуміючи мінімум неприпустимої пасивності голови ТУМу, намагалися скомпенсувати її активною діяльністю секретаріату, Головної Ради, Правління ТУМу, ініціативами окремих активістів, роботою крайових організацій.

Дивну відстороненість демонстрував П.Мовчан не в одній ключовій події у долі Товариства. Так, Президія Київської міської ради народних депутатів рішенням № 106 від 06.09.1991 р. передала Товариству прекрасну триповерхову споруду у центрі міста, у якій до того розташовувався Ленінський райком КПУ. Ні до складної процедури прийняття (а точніше вибивання) рішення, а тим паче до його реалізації П. Мовчан з повноваженнями нардепа навіть не доторкнувся. *Чому?*

Подібне повторилося з виданням підручників для початкових класів. Маючи вкрай обмежені кошти і технічні можливості, Товариство уклало ділову угоду з заснованим чотирма демократичними організаціями малим поліграфічним підприємством в особі Віталія Неліна і досягло домовленості про видання книжок на замовлення Товариства майже без затрат, за рахунок оренди множинної техніки. У першу чергу було здійснено комп'ютерний набір чотирьох книжок – підручників для початкових класів, написаних авторитетними авторами Дмитром Чередниченком та Галиною Кирпою. Це були перші зразки справді українських підручників для початківців.

Тут знову П. Мовчан знайшов нікому незрозумілу зачіпку й після тривалих принизливих ексекцій, доскіпувань зупинив справу на цілий рік... Після чого зусиллями добродіїв з діаспори було створено організаційно-видавничий комітет у складі авторів книжок і членів активу ТУМу і книжки таки видали. ***Кому це було на користь, бо ж зрозуміло, не українській справі.***

Приклади подібних «алогізмів» можна продовжити, зокрема стосовно фінансових справ. Скажімо, часті поїздки зарубіжжям вже у статусі голови такої поважної організації, як усім відомо, супроводжувалися збиранням пожертв на користь Товариства, проте я, як посадова особа, що мала право підпису фінансових документів, а отже контроль фінансових справ, не знаю жодного випадку поповнення каси Товариства П. Мовчаном після його тривалих зарубіжних турне. Мало того, діаспорянами засвідчені випадки безсоромного «недовезення» коштів.

Так, спеціальним листом голові було доручено забрати для Товариства 600 доларів (у тодішньому еквіваленті то були чималі гроші!), зароблених на користь Товариства Дмитром Гнатюком у США, але Мовчан «забувся» про них, а після нагадування повернув... звичайним телефонним апаратом, мовляв, так з ним розраховалися, проте цей прецедент розкрутився у справжній скандал під час несподіваного приїзду зі США директора «Українського дому» у Нью-Йорку. Як його залагоджував голова – нікому не було відомо.

Щоб виявити справжню кількість жертводавців Товариства, я запропонував через нашу газету «Слово» відгукнутися всіх жертводавців, щоб скласти «Книгу вдячності жертводавцям». У такий спосіб я наївно сподівався не лише виявити добродіїв у персоналіях, але й, можливо, щось таки повернути до каси Товариства, адже багато хто одержував для Товариства кошти, які, як уже зазначалося, ніяк не облікувалися. Проте така моя ініціатива навіть не була допущена П. Мовчаном до обговорення на правлінні... ***Чому?***

Вже через кілька років після знищення ТУМу мені потрапив до рук акт перевірки Товариства «Просвіта» контрольно-ревізійним управлінням при КМ України (див

Додатки). У документі на 41 сторінці* було наведено численні приклади фінансових зловживань і завдання збитків державі понад 100 тис. доларів! Перевірку не було завершено, а згаданий акт ліг під сукно тодішньому прем'єрові Павлу Лазаренку.

Немає потреби далі наводити приклади – таке й подібне замішане на особистісних рисах голови (амбітність, істеричність, невірноваженість) є ілюстрацією стилю керівництва, дивної ієрархії пріоритетів, а також відверто дворушних позицій, які все поглиблювали прірву недовіри до П. Мовчана з боку всіх працівників секретаріату ТУМу. Найповнішою мірою справжність П. Мовчана розкрилася у часи серпневого 1991 року т. зв. горбачовського путчу. Після оголошення ГКЧП особливого стану в державі ми звичайно ж чекали репресивних дій у відношенні до національних сил.

Приїхавши до Києва з відрядження у перший день путчу 19 серпня, я прямо з вокзалу прибув до Товариства, але там не знайшов голови. Застосував найрізноманітніші методи, включаючи телеграми і посильних до всіх трьох відомих нам квартир, де міг проживати П. Мовчан, та пошуки були марні. Я зібрав екстрене засідання правління, ми розробили план дій на випадок репресивних дій влади, нишком домовилися про адреси, куди заховати комп'ютерну і множильну техніку, **щоб продовжувати роботу у нелегальних умовах – саме так ставилося питання**. Як відомо, 24 серпня проголошено Декларацію про Незалежність України, проте П. Мовчан з'явився у Товаристві лише через два тижні, ніяк не пояснюючи своєї відсутності. Пізніше він дав знати що... його не випускав з Криму Багров (тодішній секретар обкому компартії). Це викликало у нас зливу неприхованого глуму.

Невдовзі, вже після провалу путчистів і прийняття Декларації про незалежність вказівка голови зібрати Правління ТУМ для обговорення «дуже важливого питання» нас насторожила передусім своєю утаємниченістю, особливо в атмосфері недовіри голові. Такого ніколи не практикувалося, члени правління за правило наперед повідомлялися про основні питання порядку денного, а тут... Утаємниченість була

---

* у додатках до статті подані сторінки 1 і 41

підступною й добре прорахованою – не дати отямитися. Йшлося, як виявилось вже під час засідання Правління, звичайно, не про ліквідацію, а реорганізацію ТУМу у «Просвіту». Маніпулюючи абсурдними аргументами (наприклад, «соромно мати у незалежній Україні Товариство української мови», «Товариство виконало свої статутні завдання» тощо), легковажними обіцянками, зокрема захопити товариство «Знання» зі всією матеріальною базою, та іншими фантастичними прожектами, кілька членів правління (з 25) під відвертим тиском таки схилилася на такий вчинок (див. їхні аргументи в «Літературній Україні» від 14 листопада 1991 року). Це було наприкінці вересня, а вже на 12 жовтня було призначено нараду, оголошену по тому конференцією. Звертаю увагу на виняткову поспішність і утаємниченість П. Мовчана у "перереформуванні", а по суті знищенні Товариства.

Намагаючись зберегти організацію, ми у секретаріаті вирішили діяти. Передусім звернулися до організації-засновників Товариства. Я мав зустрічі з головою Спілки письменників Ю.Мушкетиком, з головою Фонду культури Б.Олійником, з головою Руху і Товариства «Україна-Світ» І. Драчем, звернувся до Лариси Масенко, яка тоді очолювала осередок ТУМ в Інституті мовознавства АН УРСР, говорив з багатьма іншими відомими і впливовими людьми. Більшість обурювалася, дехто, зокрема Л. Масенко, довірливо казала: «Мовчанові, мабуть, видніше...» Невдовзі дехто поміняв довірливу думку на протилежну, але... За день до ліквідації ТУМу мені вдалося зв'язатися з його почесним президентом – Дмитром Павличком, тодішнім головою Комісії в закордонних справах Верховної Ради України. Його здивуванню й обуренню не було меж : «Я ж Павла бачу тут щодня по кілька разів, він про це навіть не заїкався! Я післязавтра прийду на зібрання і не дозволю цього! Це так підступно й непорядно!». Ми втішилися, але Дмитро Васильович на зібрання не з'явився з невідомих досі причин. **Чому? Чому кинув на поталу ТУМ? Невже хтось вищий, як багато хто тоді поговорював у кулуарах, диригував цим процесом?**

Кожному зрозуміло, що конференція не могла відбутися, особливо з такого питання, оскільки його, за статутом, мали

обговорити у районних та обласних організаціях, прийняти ухвали, визначити делегатів на конференцію. Натомість за вказівкою голови у жовтні до Києва приїхали представники без повноважень від своїх організацій, які навіть до пуття не розуміли мети приїзду, сприймаючи це зібрання як чергову неформальну нараду.

Провідними тезами доповіді П. Мовчана були (дослівно): «ТУМ виконав свої статутні завдання, штучно продовжувати українізацію – тільки драгувати населення... Мова – лише маленька ділянка у національному відродженні... Ми набуватимемо прихильників «Просвіти» і українського відродження не лише на заході, а й на сході, півдні України. Хай і російськомовною літературою, але про українців». І подібне в такому дусі.

Водночас Мовчаном розпочалися масштабні дії блокування лекційно-мистецького об'єднання «Сурма» – терору і залякування його працівників, поширення інсинуацій про якесь примарне комерційне підприємство під ширмою «Сурми» та ін. Зрештою, він заборонив головному бухгалтерові приймати кошти на рахунок Товариства для проведення лекційно-просвітньої діяльності «Сурмою». Дійшло до прямих порушень законодавства. Так, Василь Лаптічук, який разом з колегою за офіційною угодою проводив заняття на курсах української мови, залишилися без зарплати впродовж двох місяців (а це в межах тодішніх 400 доларів), бо Мовчан наказав не видавати кошти, вже на той час перераховані Товариству. Я змушений був позичити зазначену суму й розрахуватися з викладачами. ***Чи треба кваліфікувати такі, і багато подібних дій, П. Мовчана? Якщо це не є злочинним до українства, то тоді яке воно те зло? Адже було знищено чітко організовану, дієздатну освітянсько-пропагандивну структуру, стрижень діяльності ТУМу на всеукраїнському рівні.***

Далі у січні 1992 року була таємна реєстрація нової спілки в Мін'юсті. Коли таємне стало явним, звідусіль посипалися протести. 17 обласних організацій рішуче відгородилося від наміру П. Мовчана. 13 послало протести ще й у Мін'юст. Неодностайні були і члени правління. Не згоден був заступник

голови Анатолій Мокренко, категорично проти – Василь Яременко, Роман Іваничук та інші члени правління.

11 квітня 1992 року в залі спілки письменників України зібралася Головна рада ТУМ. Нарада нагадувала розбуджений бджолиний вулик, або масову маніфестацію на зразок тієї, що проводилася під гаслами «Геть Масола-Кравчука!» або «Кучму геть!» Не маючи підтримки більшості, переляканий, але впертий П. Мовчан, упродовж тривалого часу буквально не випускав з рук мікрофона, надаючи слово лише своїм прихильникам. Зала вирувала, на адресу П. Мовчана звідти неслося «Зрадник!», «Фашист!», «Запроданець!» тощо. За сфальшованими матеріалами, підробною кількістю учасників зібрання П. Мовчан оголосив про ухвалу реорганізації ТУМу. В умовах заблокування нормального обговорення більшість, зокрема керівники багатьох обласних організацій та більшість членів правління залишили залу, склали текст звернення до членів ТУМу, ухвалили широко обговорити проблему розколу Мовчаном Товариства у низових організаціях й зібрати надзвичайну конференцію, на якій затвердити оновлений статут ТУМу, програму дій організації в нових умовах. Було створено оргкомітет і призначено дату проведення конференції – 6–7 червня 1992 року. Також було випрацьовано план заходів для підготовки до надзвичайної конференції, Ми напружено готувалися, настрої низових організацій був однозначний – звільнити ТУМ від П. Мовчана, організувати роботу Товариства на оновлених засадах. При тому ніхто й ніколи не заперечував проти паралельного з діяльністю ТУМу процесу відновлення «Просвіти» – організації з давніми традиціями і непересічними набутками.

Тим часом ще у січні 1992 р. 9 працівників секретаріату ТУМу звернулися з відкритим поширеним листом до Дмитра Павличка (копії Л. Танюку, О.Ємцю, Олесеві Гончару, І.Драчу, Ю. Мушкетіку), де зокрема писалося: «Атмосфера підозрливості, відвертого хамства у ставленні до працівників, зокрема до жінок, інформаційна блокада Секретаріату, публічні приниження, нехтування елементарними моральними нормами, інтриги, навіть підробка документів стали нормою... Необхідне термінове хірургічне втручання. Один з найдієвіших шляхів –

скликання надзвичайної конференції. Віримо, що Ви, наш Почесний Президенте, не залишитесь байдужим до долі Товариства» (див. у Додатку 1 повний текст). Впродовж 2-х місяців ми намагалися зустрітися з Д. Павличком, бодай зв'язатися телефоном, але даремно. Лист за адресою Хрещатик, 13 таки потрапив, його передали через руки дружини адресата. **Чергове питання – чому відмовився зустрітися Дмитро Васильович Павличко?**

У червні сталося непередбачене. Напередодні планованої конференції, яка повинна була все поставити на свої місця, по республіканському радіо, без узгодження з оргкомітетом, несподівано виступив письменник Р. Іваничук і ніби від оргкомітету (а насправді самочинно!) повідомив про недоцільність проведення конференції... під час жнив. Мовляв, тому цей захід переноситься на осінь. Можна лише здогадуватися, що відбувалося в кулуарах перед тим виступом. До осені майстер інтриг П. Мовчан удався до кадрових усунень і переміщень, блокування рахунків, розколів тощо. У нашому розпорядженні є численні документи, що свідчать про руйнівні дії П. Мовчана у найскладніших районах сходу та півдня України.

Всілякі тривалі спроби повернути статут ТУМові у правовому полі завершувалися нічим, оскільки контролювалися нардепом Мовчаном. Це при тому, що Мініюстові було подано неспростовні документальні свідчення незаконності вчиненої Мовчаном так званої «реорганізації». Офіційні висновки члена київської колегії адвокатів С. Захарченка містять 7 серйозних порушень законності при ліквідації ТУМу. Висновок Мініюсту також був однозначний: оскільки ліквідацію ТУМу проведено зі статутними порушеннями, то необхідно зібрати чинну конференцію й прийняти відповідну ухвалу, у реєстрації «Просвіти» відмовити. Відповідний лист Мініюсту за підписом заст. Міністра є у нашому розпорядженні (див. Додатки).

Окремо наголошую тут *на доказовій базі викладених вище звинувачень фактично кримінального гатунку*. Їх у нашому розпорядженні є достатньо, хоча ми так само розуміємо, що це лише незначна частина того, що залишається нерозкритим. У додатках ми подаємо фотокопії лише окремих з

них: листи, доповідні Голови контрольно-ревізійної інспекції Товариства, фрагменти акту перевірки Товариства Головним контрольно-ревізійним управлінням України, яке не було завершено за наказом «згори», проте обсяг акту розпух до 41 сторінки, завдані державі **збитки обраховуються станом на січень 1996 року в 43130,6 млн. крб.** Подаємо фотокопію Доповідної Заступника Міністра фінансів, начальника ГоловКРУ України В.Є.Тахтая, у якій стисло подані «попередні наслідки ревізії товариства «Просвіта» з деталізацією багатьох привласнень матеріальних цінностей та фінансів.

Преса тих часів рясніла публікаціями із заголовками на зразок «Троянський кінь, або ж чужий серед своїх», «Української мови вже немає!» тощо.

Оскільки в Україні продовжує свою діяльність низка товариств української мови, включаючи й обласні, то вони 1999 року об'єдналися в Асоціацію товариств української мови, яка існує й донині. Проте в умовах неприхованого тотального наступу не лише на мову, а на все українське, такий формат діяльності цієї організації вимагає істотного зміцнення свого потенціалу на рівні ТУМу.

Схематичне викладення лише деяких моментів тих драматичних подій наводить на численні роздуми, зокрема про «цукерку та її обгортку», про лідерів і «лідерів» українського національного руху, про підстави для довіри багатьом, хто сьогодні продовжує уособлювати життєвизначальні сподівання й домагання народу. І зрозуміло, що мова вінчає піраміду цінностей. Це означає, як уже стверджувалося на початку, що нас роз'єднаних штучно за численними ознаками зовсім легко уярмити вкотре, що й здійснюється на практиці. Мова ж – цементуюча, організуюча субстанція, без якої народ, держава неможливі. Недарма ж мудрий єврейський народ з утворенням держави Ізраїль підняв з 1700-літнього небуття свій іврит на рівень державної, хоча, природно, до того вони ж спілкувалися іншою мовою. Для чого, спитаєте? Щоб була держава, відповідаю!

У цих болючих роздумах постійно стоїть у свідомості постать Дмитра Васильовича, наголошую – не сторонньої особи, а **Почесного президента Товариства української мови імені**

Тараса Шевченка, обраного повноважною конференцією. Цей палкий, поетичний символ шляхетного українця, духовного лідера, здобутки якого не зміряти ні «Двома кольорами», ні «Гранословом», несподівано для усіх зник з поля зору, **лишив на розп'яття Товариство. До нині! Що це? Чому так?**

Відтворюю в пам'яті політичні орієнтації цієї знакової постаті в українському визвольному рухові. Пам'ятаю спроби пояснення багатьох неоднозначних, непослідовних його вчинків «валенродизмом». З розумінням і болем ставлюся до змісту першої поетичної збірки 23-річного поета (1952 р.) з промовистою назвою «Любов і ненависть», де наскрізним є замилювання «зорями кремля» і ненависть до протилежного. Зламали, залякали, обдурили, заманили?

Від самого автора публікованих пояснень мені не траплялося. Проте у тому пеклі МГБ й збожеволіти можна було, тому лише з розумінням і... співчуттям. Але коли через 23 роки по тому вже зрілий 46-річний, знаний усьому світові, поет вже у 1975 році, на третьому році катування-розпинання України режимом Щербицького, а точніше В.Ю. Маланчуком (тодішнім секретарем ЦК КПУ з ідеології) видає грубезний том під такою ж назвою і вміщує до нього ті ж поезії-пасквілі супроти святого українського, то отут задумуєшся вже на іншому аналітичному виткові. Виникає аж занадто багато питань, щоб хоч щось зрозуміти, зокрема: чим таким примусили закулісні ляльководи усунутися й замовкнути Д.В. Павличка? Вказівкою «верховних режисерів», підбіркою компроматів? А може нагадали Дмитру Васильовичу про загадкову долю унікального подарунку для Товариства від жертводавця з Канади українця Бориса Вжисневського. Йдеться про сучасну друкарню вартістю в 25000 доларів, розмитнену мною за участю жертводавця 10.10.1991 року, за два дні перед ударом по Товариству. Документи на друкарню одержав Дмитро Васильович, а Товариство її так і не побачило. Потужність тієї друкарні дозволяла випускати денний наклад, скажімо, партійної газети «Радянська Україна» всього лиш за дві години.

Ще й ще раз звертаюся до майже невідомих рядків такого осяйно-пророчого Василя Симоненка. Може така метафора щось прояснить...

*Я вийшов з комбайном на лан
Посіяв буряк і гичку
Були там Франко і Галан
І я серед них – Павличко*

Як невимовно тяжко борсатися серед двох непримиренних символів, як пережити розривання себе на демонстративного й усамітненого «сам на сам», обтяженого смертельно небезпечним досвідом повоєнних юнацьких років, коли таких молодих хлопців або нищили, або пригодовували, або готували яничарів.

Досі йшлося про публічних фігурантів драматичних для українського руху подій, але ж висить у повітрі гостре питання про закулісу, про тих, хто поки що залишається за межами досяжності української спільноти. На часі системний аналіз не лише описаних подій, правдивість яких можуть засвідчити десятки живих свідків – не менш важливі й справжні причини наших поразок починаючи від 1917-го. Масова суспільна свідомість досі приречена орієнтуватися на своїх живучих антигероїв у позолочених обгортках назв вулиць, населених пунктів, тисячних постаментів. Очищенням, поверненням до істини займаються окремі персоналії, державні ж інституції у більшості залишаються малоефективними. Тому ключовим, серед інших, залишається питання: ***ми не спромоглися, чи нас вправно обвели? І чи такі вже правдиві кольори «червоних», «білих» та ін. відомих як ляльководів.*** Так, час збирати каміння, але перед тим очиститися, бо каміння може знову полетіти в наш бік... Вчімося на помилках минулого, адже все це було:

*Зробилась звичайною зрада,
І зрадник усюди гуляє,
І зрадника чесна громада,
Як чесного наче, вітає!..*

(Б.Грінченко «Як все відмінилось!»)

Зараз все частіше лунають голоси за повернення ТУМу і це неспроста. Бо з відстані часу все зрозумілішим стає драматичність його втрати, якою відлунює сучасний, до непристойного упосліджений, статус нашої державної мови. То ж думаймо, шануймося, гуртуймося заради майбутнього наших дітей, заради майбутнього української держави.

12.03.09

*А. Ю. Мокренко,
Народний артист СРСР,
професор, Лауреат Національної премії ім. Т.Г. Шевченка,
Лауреат Державної премії Грузії*

ПРОКИНУТИСЬ НЕ ПІЗНО...

В ейфорії здобутої незалежності допущено не мало помилок, в тому числі – і передчасну ліквідацію Всеукраїнського Товариства української мови ім. Т.Г. Шевченка, заснованого українською інтелігенцією ще до незалежності, двадцять років тому, як один з інструментів боротьби за незалежність та національне відродження України. Скинути з себе імперське мовне уярмлення, себто зросійщення, яке зайшло надто далеко, ми вважали і важаємо основою оздоровлення українського духу у боротьбі за власну державу. Реальність за два десятиліття її будівництва довела, що у постійних зіткненнях за владу наша держава виявилася неспроможною принципово вивершувати мовне питання, хоча й проголосила мову державною конституційно. Ентузіазм перших років незалежності швидко згас, і лишилося наше державне тло незагороджене й незахищене, топтане чужими ногами та технікою вздовж і впоперек, за імперською інерцією, і далі заростаючи бур'янами недержавності. А держава наша, як писав Д.Павличко, як була, так і лишається розіп'ятою на хресті, хоча й ще жива... Не тотальна українізація національних меншин, а обов'язкове знання державної мови кожним громадянином, як це ведеться у світі, і суворе виконання законів щодо користування нею. До нас були подібні прецеденти і в Італії, і у Франції, і у Чехії, і у Польщі, і у Фінляндії, і у Малайзії, і у Ізраїлі... Здобули народи свою державну мову, а нам ще боротися за неї в ім'я міцності та єдності держави. Влада поки що великою мірою за різними клопатами цю справу ігнорує, заохочуючи цим русифікаторів як відвертої «п'ятої колони», так і манкуртизованих малоросів не лише у ЗМІ, а й у державних органах.

Ситуація змушує конструктивно подумати про відновлення Товариства української (уже й державної) мови у

всукраїнському масштабі. До речі, деякі місцеві осередки й не самоликвідувалися з тої двадцятилітньої давності. Зокрема, вистачило мудрості та далекоглядності такому осередку і в Донецьку, і в Київському університеті, у м.Ніжині, і в деяких інших, які й донині здійснюють свою діяльність. Чужомовна окупація триває, і українське суспільство мусить подбати про своє духовне здоров'я та єдність, вибивши мовну карту з рук непатріотичних політиків старої імперської, антиукраїнської орієнтації. Народ є, допоки живе його мова – це вердикт Історії.

17 лютого 2009

Т. П. Марусик¹,

*заступник завідувача відділу з питань мовної та
етнонаціональної політики Секретаріату
Президента України*

МОВНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ: ВЧОРА І СЬОГОДНІ

Незалежна Україна успадкувала деформовану мовну ситуацію, спричинену насильною асиміляцією українців в умовах тривалих періодів бездержавності української нації та поділів українських земель. Держави, що в різний час контролювали українські етнічні території, розглядали природне бажання українців зберегти українську мову як вияв прагнення до державної незалежності і тому намагалися знищити їхню мовно-культурну ідентичність.

В силу історичних обставин органи державної влади незалежної України не виявили достатньо волі і послідовності для врегулювання мовного питання і перетворення його з чинника розбрату на чинник консолідації. Їхніх спорадичних зусиль вистачає на те, щоб відбиватися від відвертих наскоків на

---

¹ Тарас Марусик – знаний фахівець, аналітик у царині мовної політики, у минулому – завідувач сектору моніторингу з питань мовної та національної політики Кабінету Міністрів України, член Національної спілки журналістів України, ведучий постійної мовної рубрики «А мова – як море!» на радіо «Свобода»

конституційні засади. Додаймо до цього критично високий рівень безвідповідальності більшості впливових політичних партій та українського політикуму, а також слабкість громадських організацій.

Аналізуючи ситуацію останніх років, фахівці все більше схилиються до думки, що в Україні державна мовна політика як така відсутня. Це є одним із факторів тривалої політичної кризи в українському суспільстві. На парламентських слуханнях “Про функціонування української мови в Україні” (березень 2003 р.) та на громадських слуханнях, присвячених цьому ж питанню (грудень 2003 р.), більшість учасників констатували, що, незважаючи на законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, відбувається процес звуження сфери її застосування. Це спричиняє певну соціальну напругу в суспільстві і суперечить національним інтересам України. З того часу ситуація не покращилася, а в деяких сферах навіть погіршилася.

Постанова Верховної Ради України “Про Рекомендації парламентських слухань “Про функціонування української мови в Україні” від 22 травня 2003 року № 886-IV є найпоєднованішим і найглибшим нормативно-правовим актом у мовній сфері після Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп (справа про застосування української мови).

Парламентарі констатували, що “незважаючи на законодавче закріплення за українською мовою статусу державної, відбувається процес звуження сфери її застосування, що спричиняє соціальну напругу в суспільстві, породжує сепаратистські настрої, суперечить інтересам національної безпеки України та ставить під загрозу її суверенітет і державне самовизначення... мовне питання часто перетворюється на дестабілізуючий чинник суспільного життя, що гальмує процес творення суверенної, демократичної, правової держави”.

У рекомендаційній частині парламент запропонував Президентові України, Верховній Раді України, Кабінетові Міністрів України здійснити низку детально виписаних заходів, зокрема: створити в структурі центральних органів виконавчої влади центральний орган виконавчої влади з питань мовної політики; створити консультативно-дорадчу раду з питань

мовної політики, підвітну Президентові України, включивши до її складу провідних фахівців – представників галузевих інститутів Національної академії наук України; відкласти ратифікацію Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин до прийняття Верховною Радою України закону України про розвиток і застосування мов в Україні, яким буде передбачено реальний механізм захисту і утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя; запровадити, починаючи з 2004 року, щорічні парламентські слухання, присвячені розвитку та функціонуванню української мови в Україні; розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проект Концепції державної мовної політики України, проект загальнодержавної Програми розвитку, функціонування та дослідження української мови на 2004-2010 роки; внести на розгляд Верховної Ради України до 1 липня 2003 року проект закону України про розвиток і застосування мов в Україні; розробити та внести на розгляд Верховної Ради України проекти законів України про внесення змін до відповідних законів України з метою запровадження пільгового оподаткування та іншої фінансової підтримки україномовної друкованої продукції, періодичних видань, кіно- та аудіопродукції, передбачення відповідальності за порушення законів, що регулюють питання застосування державної мови в Україні, зокрема для посадових осіб, які при виконанні своїх посадових обов'язків використовують як засіб спілкування іншу, не державну мову; створити у структурі Кабінету Міністрів України управління з питань мовної політики; фінансувати своєчасно і в повному обсязі витрати, передбачені на проведення заходів з розвитку, функціонування та дослідження української мови.

Окрему частину цієї постанови присвячено належному функціонуванню української мови, розвитку української культури та освіти українською мовою в Автономній Республіці Крим.

Ця постанова виявилася ще однією декларацією. Більшість рекомендацій цих парламентських слухань не виконано.

Відсутність державної мовної політики добре видно з того хаосу, який панує в системі органів державної влади у зв'язку з майже калейдоскопічною зміною інституцій, які здійснюють формування та реалізацію державної мовної політики. Досі в цій

сфері не існує окремого центрального органу виконавчої влади, а є лише сектор, який складається з трьох працівників. Таким чином на трьох осіб в Мінкультуризму звалили тягар функцій державної мовної політики в такій невеличкій країні, як наша. Мабуть, з погляду представників української влади, передовсім виконавчої, важливості цього питання відповідає саме такий за потужністю людський ресурс. Ситуація, коли існують юридичні акти, але адекватних офіційних установ для їхнього виконання не передбачено, абсурдна і небезпечна. А тим часом повним ходом у різних сферах запроваджується функціональна двомовність, причому нерідко в незаконний спосіб.

На початку 2000 року у зв'язку з проведенням адміністративної реформи було ліквідовано Державний комітет у справах національностей та міграції, у складі якого діяв окремий мовний департамент, що виконував функцію центрального органу виконавчої влади в цій сфері. У новоствореному 4 квітня 2000 року Державному департаменті у справах національностей та міграції, який увійшов до складу Міністерства юстиції, місця для мовного управління чи відділу не знайшлося.

Можливо з огляду на це, в структурі Секретаріату Кабінету Міністрів був утворений у червні того ж року сектор моніторингу мовної та національної політики і релігій. Мовний сектор проіснував менше року. Його ліквідація почалася відразу після відставки уряду Віктора Ющенка в квітні 2001 року. Для цього знадобилося кілька місяців і реорганізація чотирьох управлінь Секретаріату Кабінету Міністрів України. Остаточно сектор припинив своє існування в серпні 2001 року.

За ліквідацією мовного сектора настала черга Ради з питань мовної політики, яку Л. Кучма своїм указом створив у лютому 1997 року, а іншим указом у листопаді 2001 року – “Про ліквідацію деяких консультативних, дорадчих та інших органів” – розпустив. Причому зроблено було це до Дня української писемності і мови та однойменного тижня. Відтак майже кулуарно ліквідували й Правописну комісію при Кабінеті Міністрів України, вивівши з неї видатних і відомих мовознавців із західної і східної діаспори та України, понизили її статус і призначили туди нових членів, в т. ч. таких

войовничих не мовознавців, як Петро Толочко. На сьогодні правописна комісія фактично паралізована.

Утворення сектору моніторингу мовної та національної політики і релігій було першим, але недостатнім кроком для повноцінної реалізації чинного мовного законодавства. Необхідно було, за неможливості створити окремий орган, відновити хоча б департамент. Тому паралельно готувалися документи на створення Державного департаменту мовної політики у складі Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення. Був підготовлений проект Указу Президента України “Про вдосконалення забезпечення реалізації державної мовної політики”, підписаний Леонідом Кучмою 5 квітня 2001 року. Згідно з цим указом, Держкомінформ ставав відповідальним за проведення державної мовної політики. Щоб утворити повноцінний міжвідомчий орган – Державний департамент мовної політики – необхідно було прийняти ще два укази президента і відповідну постанову Кабінету Міністрів. Однак новий уряд, очолений Анатолієм Кінахом, почав гальмувати цей процес. Новий віце-прем’єр-міністр України Володимир Семиноженко не поспішав виконувати президентський указ від 5 квітня. У листі до А.Кінаха він написав: “Зважаючи на те, що концептуальні та прикладні аспекти цієї проблеми потребують значного наукового опрацювання, а реалізація мовної політики у значній мірі пов’язана з навчальним процесом у закладах освіти, вважали б за доцільне покласти функції із забезпечення реалізації державної мовної політики на Міністерство освіти і науки України”. З подібним листом А. Кінах звернувся до Л. Кучми.

Лише через два роки, 27 серпня 2003 року, відповідно до Указу Президента України “Про “Положення про Державний комітет телебачення і радіомовлення України”, Держкомтелерадіо України став спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади із забезпечення реалізації державної мовної політики. У складі комітету був створений Департамент мовної політики.

26 вересня 2005 вийшов черговий указ на мовну тему, але під немовною назвою: “Про вдосконалення державного управління в інформаційній сфері”. Відтепер “головним

(провідним) органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної мовної політики є Міністерство культури і туризму України”. Мета цього указу – “підвищення ефективності реалізації державної мовної політики”. На його підставі був утворений мовний сектор на три (!) вакансії, але до жовтня 2007 року реалізацію державної мовної політики в Україні здійснювали лише дві особи.

В 2007 році утворений мовний відділ у Секретаріаті Президента України, до компетенції якого, крім суто мовних питань, віднесли за вже складеною радянською (а, може, українською?) традицією питання української діаспори в світі, національних меншин в Україні, книговидання, письменників, Комітету з Національної премії імені Тараса Шевченка і державно-церковних відносин.

В лютому 2008 року Президент України підписав Указ “Про деякі питання розвитку державної мовної політики”, яким доручалося Кабінетові Міністрів України опрацювати питання щодо створення спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань державної мовної політики. Уряд заблокував виконання цього Указу і навряд чи його буде виконано в 2009 році.

Мовну сферу, окрім Конституції України, регулюють майже 40 законів. Хоча перелік і великий, у ньому відсутня низка важливих законів, які мали б чіткіше регулювати використання мови в друкованих засобах масової інформації, а також мовні вимоги до співробітників відповідних державних інституцій, зокрема про обов’язкове володіння державною мовою державними службовцями. До них належать закони України “Про державну службу”, “Про прокуратуру”, “Про міліцію”, “Про державну податкову службу в Україні”, “Про місцеві державні адміністрації”, “Про Службу безпеки України”, “Про державну виконавчу службу”. Конституція України і відповідні закони України передбачають обов’язковість володіння державною мовою лише для Президента України (частина друга ст. 103), професійних суддів (частина третя ст. 127) та суддів Конституційного Суду України (частина третя ст. 148). Цього недостатньо для конституційного забезпечення

всестороннього розвитку і функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

Незважаючи на те, що російська мова в Україні належить до мов національних меншин, її вага в сучасному українському суспільстві не лише співставна з українською, але й часто переважає її в багатьох сферах публічного і непублічного життя.

На жаль, негативні тенденції в деяких сферах посилюються.

Позиції україномовних засобів масової інформації залишаються слабкими. Починаючи з 1995 року, відсоток газет українською мовою – і за назвами, й особливо, за накладами – істотно зменшився. Питома вага річного тиражу газет, що видаються українською мовою, за даними Державного комітету статистики України, скоротилася з 50 % у 1995 році до менше 30 % в 2007 році. Натомість російськомовні газети в загальному тиражі зросли за цей час з 45 % до понад 65 %. За даними аналітичної записки Національного інституту стратегічних досліджень “Національні медіа як чинник формування сучасної української ідентичності та консолідації суспільства” (2007 рік), винятково українською мовою в Україні виходили лише дві загальнонаціональні щоденні газети: “Україна молода” та “Газета по-українськи”. Остання в 2008 році почала виходити раз на тиждень.

Ще більший диспаритет за накладами між українською та російською мовами спостерігається у випуску періодичних видань (журнали, збірники, бюлетені, бібліографічні видання). Річний тираж журналів та інших періодичних видань українською мовою у 2007 році склав приблизно 15 % від загальної кількості, тоді як ще в 1995 році було 70 % (для російськомовних видань ці цифри навпаки зростають від 18 % до майже 75 %).

Звичайно, є і не такі прикрі показники – наприклад, у сфері книговидання. Тут спостерігається позитивна динаміка зростання кількості видань за назвами (з 1990 року назв стало більше у понад 2 рази), однак без створення належних умов для збільшення тиражної маси книжок це не дозволить суттєво розширити доступ до української книжки.

Порівнюючи кількість назв і накладів, видно, що, наприклад, за останні чотири роки кількість назв українською

мовою збільшується, а тиражі українською падають. Крім того, якщо, наприклад, в 1991 році наклад однієї назви складав 23,2 тис. примірників, то в 2007 році – 3,4 тис. примірників. Однак ця середня цифра включає в себе і навчальну літературу для загальноосвітньої школи, де наклад однієї назви становить іноді сотні тисяч примірників. Середній тираж так званої “ринкової” книжки не перевищує 500 примірників, що робить її практично недоступною для пересічного громадянина України.

Загалом на книжковому ринку України переважає продукція російських виробників. Вироблена ж в Україні продукція не завжди може задовольнити масовий попит. За оцінками фахівців, з огляду на значну кількість в Україні громадян з вищою освітою та кваліфікованих працівників, місткість книжкового ринку становить не менше 300 млн. примірників. Але, оскільки в Україні видається трохи більше 50 млн. примірників, різниця між попитом і ринковою пропозицією українських видавництв покривається за рахунок імпорту з Росії й Білорусі. За приблизними оцінками Держмитслужби, практично п’ять книжок з кожних шести завозять в Україну з-за кордону – як правило, з Росії і, частково, з Білорусі. Обсяг друкованого імпорту, за оцінками експертів, на сьогодні сягає від 150 до 320 млн. доларів США.

Таким чином, не маючи реального вибору, український споживач більше стимулює російське книговидання, ніж вітчизняне, внаслідок чого українська мова і далі перебуває на узбіччі.

Дещо покращується ситуація в теле- і радіопросторі завдяки твердій позиції Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення. До позитивних змін варто віднести й успіхи з дублювання фільмів українською мовою в кінотеатрах України.

Послідовною є і позиція Міністерства освіти та науки України з мовних питань не лише у сфері дошкільної та шкільної освіти, але й вищої освіти, хоча досі в багатьох регіонах, особливо в східних і південних, спостерігається невідповідність кількості українських і російських шкіл національному складу населення. Особливо це характерно для Криму, Донецької та Луганської областей.

В. Д. Радчук,
кандидат філологічних наук, доцент, голова Товариства
української мови Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

1989-й. ПЕРША ЛАСТІВКА

“Перша ластівка” – під такою назвою газета “Київський університет” 17 лютого 1989 року оприлюднила статтю, що сповіщала: на факультеті романо-германської філології створено Товариство української мови імені Тараса Шевченка.

Як це було? Через 20 років деталі вже губляться в пам’яті, але перебіг подій і загальна картина настроїв оживають, коли звертаєшся до публікацій і документів, що збереглися.

“Бродіння” на факультеті почалося ще у вересні 1988-го, коли чимала група викладачів, повернувшись з канікулярних відпусток, раптом почала виразно усвідомлювати себе українцями і підкреслено виявляти себе такими на людях, зокрема у мові спілкування і проведенні занять. Декому було непросто перейти на рідне наріччя у середовищі “іноземників”, де панувала космополітична традиція. А все ж вельми допомогли навички практичної лінгвістики. Девізом став заповіт поета, чийм ім’ям освячено наш університет: “І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь”. Досить скоро склався міцний гурт однодумців, що жваво обмінювався враженнями від радіопередач і статей, особливо ж у “Літературній Україні”. Цей письменницький дзвін у ті часи першим почав калатати на захист української мови. “Ось я Вам подарую газету”, – казали тоді. За умов інформаційного голоду і претензій на гегемонію прокрустової ідеології тоталітаризму це мало такий щемливий смисл, який зближував, стимулював і мобілізував. Дехто з нас відвідував будинок Спілки письменників, що перетворився на вулик, – там ледве не щодня, чий би творчий вечір не проводився, спалахувала дискусія про мову й повним ходом ішла підготовка всеукраїнських зборів, на яких мала постати нова масова спілка, що мала б на меті *відродження української мови* в Україні й скрізь по тих теренах, де живуть українці. Коли у Львові 1988 року зродилося перше Товариство української

мови, ми вже були певні, що ця хвиля не обійде наш університет: середовище тут сприяло виникненню Товариства. Ми наводили одне одному думки зі “Щоденників” О. Довженка про русифікацію української вищої освіти: “...Такого нема ніде в світі... Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу, – вся абсолютно решта, себто, ну ніщо вже інше не має ціни. Яка нечувана аморальність... Який жорстокий обман... І жаль, сором...”

За законами тієї доби і країни ми винесли питання про Товариство української мови на партійні збори і, добре підготувавшись до них, зокрема озброївшись запасом посилок на часописи-“органи” і бородатих ідеологів-класиків, переконали загал комуністів прийняти постанову, яка вже зобов’язувала створити Товариство на факультеті. Було це у грудні 1988 року.

Далі була сесія і зимові канікули, а другий семестр ми відкрили установчими зборами Товариства української мови імені Т. Шевченка факультету. Сталося це 9 лютого 1989 року в актовій залі гуманітарного корпусу, де тепер Інститут філології. Це було перше Товариство в університеті і тому ми не назвалися осередком, маючи намір діяти рішуче й самостійно, хоч би як складалася далі ситуація. Університетське Товариство української мови з власним Статутом конституювалося з кільканадцяти осередків лише 14 грудня 1989 року. Але датою його народження слід, на мій погляд, вважати 9 лютого, бо саме в тому семестрі осередки Товариства почали рости по факультетах, як гриби. А вже 11–12 лютого у Будинку кіно відбулася установча конференція всеукраїнської організації. Мене як свого голову наше факультетське Товариство відрядило туди делегатом. Загалом же наш університет брав найактивнішу участь у розбудові всеукраїнського Товариства і був гідно представлений на його Першій конференції. Улюбленця наших філологів Василя Яременка обрали заступником голови Дмитра Павличка, Анатолій Погрібний увійшов до Центрального правління, а Віталій Довгич – до Головної ради. Після Другої конференції, що скликала 29–30 вересня 1990 року в Жовтневому палаці і зібрала з усього світу 1200 делегатів, жодна крайова організація не мала стільки представників у центральному керівництві Товариства, як наша університетська:

четверо було в Центральному правлінні ТУМ, семеро – у Головній раді, редколегія ТУМівської газети “Слово” на дві третини була університетською. 1991 року в Товаристві було 140 тисяч членів. Університетське ТУМ мало тоді за реєстром 500 членів і принаймні ще стільки ж доволі активних кандидатів.

Але повернімося у день 9 лютого 1989 року. Що спонукало нас зібратися тоді в актовій залі гуманітарного корпусу? Цитую “Першу ластівку”: “Наш абітурієнт ще має право вибору мови, якою він писатиме на вступному екзамені твір. Наш же студент, по суті, втрачає своє конституційне право навчатися рідною мовою, почуває себе іноземцем на рідній землі. Потім ми лицемірно агітуємо його йти вчителювати в українське село, в *народну* освіту та ще й гніваємося, що він цьому справедливо опирається через відчуженість від мови і традицій свого народу. Це ж сором, що чисельно менші від нас чехи, болгары, поляки, серби... мають свої школи перекладачів, а ми таких не маємо...” Через пару днів всеукраїнська установча конференція внесла з нашої подачі до Статуту Товариства істотний пункт про сприяння розвитку перекладацької справи. Факультетське ж Товариство прийняло на своїх перших зборах у той лютий четвер 1989 року Програму, якою керувалося аж до 14 грудня і де поставило перед собою такі завдання:

“1. Розширення сфери використання української мови в університеті. Зокрема: у викладанні; у повсякденному спілкуванні; у науковій роботі викладачів і студентів; при написанні навчальних посібників; на зборах, засіданнях, нарадах; у діловодстві та інформації; у художній самодіяльності. 2. Активна участь у розвитку українського перекладу і лексикографії. 3. Підвищення мовної культури, повніше й глибше засвоєння української мови (шляхом практичного вивчення, перекладацької творчості, роботи з термінологією, фольклором, мовної взаємодопомоги і взаємокорекції тощо). 4. Протидія засміченню та каліченню української мови, суржику, лихослів'ю. 5. Виховання національної самосвідомості й гідності і на цій основі – почуття братерського інтернаціоналізму (sic! – *В. Р.*), дотримання етикету багатомовності. 6. Вивчення свого краю, українського мистецтва, історії, народних традицій. 7. Проведення свят рідної мови, філоло-

гічних вечорниць, активна участь у Дні філолога, наукових конференціях, відзначення пам'ятних дат тощо. 8. Співпраця з аналогічними товариствами й творчими спілками”.

Щось з цього перейшло потім до Статуту ТУМ університету, щось з “ізмів” розчарувало й відпало. Наш гурт налічував тоді 30 осіб, дві третини – з викладацького складу. Така чисельність і пропорція зберігалися кілька років. Перший же захід – святкування 175-ї річниці від дня народження Кобзаря у березні – нам вельми вдався: ми провели його з душею, творчо, гідно, велелюдно, витончено, словом – грандіозно. Концерт і вірші (у тій таки актовій залі гуманітарного корпусу) декого розчулили до сліз – сліз радості. Хоч самі ми не грали й не співали, запросивши професійних музик і співаків, гості тисли нам руки й щиро дякували. Це окриляло. Ми стали водити студентів до Музею Т. Шевченка, який усі раптом ніби заново відкрили (усе досягне, либонь, важко помітити; поруч же корпус музею й зараз!), до хати І. Гончара, влаштовувати диспути з приводу законопроекту Закону про мови, творчі конкурси перекладачів, відповідно обирати собі теми для студій і готувати студентів до наукових конференцій, ми їздили Дніпром у Канів до Тарасової могили, зайнялися укладанням посібників і словників тощо. Рада факультету завше йшла нам назустріч, університетська багатотиражка безвідмовно пропагувала наші ідеї і, до речі, 3 листопада 1989 року першою опублікувала оповідання С. Дж. Саймона “Телеграма” у перекладі третьокурсника О. Сорочинця – переможця тогорічного творчого конкурсу (по тому він друкувався ще двічі). Восени ми вже поширювали через споріднені осередки й об'єднання по всій Україні ТУМівську газету “Слово”, брали участь в Установчому з'їзді Руху, що тоді ще не був партією і мав десь протягом півроку в університеті чималу ланку (160 членів), у конференції ТУМ щодо проекту Закону про мови (23 вересня) і ретельно готували Установчу конференцію Товариства української мови Київського університету, про яку домовилися ще 20 червня з колегами з інших факультетів, що переймалися спільною ідеєю відродження української мови.

Особисто для мене та осінь пам'ятна тісною співпрацею з Дмитром Павличком, з яким ми ледве не щодня бачилися у якійсь

справі і постійно обговорювали щось по телефону. У новій іпостасі практичного політика поет захоплював мене своєю надзвичайною інтуїцією, проникливістю і передбачливістю. У статті “Уроки метаморфози”, яку Донецьке обласне Товариство включило до книги нарисів, спогадів і документів “Ми йдемо!” й видало до свого 10-ліття, я згадую, як ходив з Дмитром Васильовичем 16 листопада до Л. Кравчука у Цека за офіційним дозволом друкувати на поліграфкомбінаті газету “Слово”. Доти я випускав її напівкустарно, їздячи набирати на комп’ютері тексти на Оболонь до Ю. Оробця. Ще пам’ятаю поїздку з Д. Павличком, А. Мокренком, А. Бурячком, В. Бровченком та іншими у Донецьк, де 28-29 жовтня відбулася Головна рада ТУМ, і той заціпенілий переляк на випечених обличчях місцевих партноменклатурників, що його викликали наші столичні настрої стосовно права народу на свою долю, державу і мову...

1989 року на факультеті українською мовою заняття вели тільки члени Товариства. Мине два роки від початків – і з їхньої ініціативи Вчена Рада своєю ухвалою від 24 червня прийме розлогу програму переходу факультету на викладання українською мовою. У Верховній, Київській міській та інших радах тоді вже діяли, по суті, ТУМівські фракції. То вже була нова доба і вона варта окремої розмови.

січень 2009 р.

В. С. Білецький,

доктор технічних наук, професор,

голова «Українського культурологічного центру (Донецьк),

шеф-редактор журналу «Схід»

ТОВАРИСТВО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ДОНЕЧЧИНІ: 20 РОКІВ ДІЯЛЬНОСТІ (1989-2009)

Сьогодні, у 20-і роковини від часу створення Товариства української мови в Україні на часі узагальнюючий аналіз його діяльності як у всеукраїнському, так і в регіональному вимірі. Аналізуючи роботу Донецького обласного Товариства української мови (ДТУМ) в історичному плані, треба окремо

зупинитися на часі його створення, загальних характеристиках організації, періодизації діяльності Товариства протягом 20 років (1989-2009), характерних особливостях окремих періодів та, очевидно, перспективах.

Часом створення Донецького обласного Товариства української мови (ДТУМ) – першої масової громадської організації в Донецькому краї – можна вважати зиму-весну 1989 р. – 14 січня 1989 р. відбувся перший, а 22 квітня – другий етап Установчих зборів ДТУМ. підготовча робота велася різними групами з 1988 р. – особливо активно у другому півріччі.

Загальна характеристика ДТУМ. Донецьке Товариство мало *суто місцеве коріння*, налічувало більше 1500 зареєстрованих членів і понад 2000 прихильників, близько 60 міських об'єднань і осередків, з них найбільші – у Донецьку, Маріуполі, Макіївці, Краматорську, Горлівці, Авдіївці, Єнакієвому, Дружківці. Товариство включало різні верстви населення, але в першу чергу освітянську, наукову та творчу інтелігенцію краю.

Періоди діяльності ДТУМ:

1. Утворення і становлення – 1988-1989 рр.
2. Максимальної активізації агітаційно-пропагандистської та просвітницької діяльності (“оксамитова революція” – 1990-1991 рр.).
3. Професіоналізація ДТУМ. Виконання довготривалих програм і значимих проектів – 1992-1997 рр.
4. Представницька, експертна та дослідно-видавнича робота – 1998-2009 рр.

Перший період. Утворення і становлення ДТУМ – 1988-1989 рр.

Донецьке Товариство зародилося й діяло у жорсткому протистоянні з компартійними структурами та силами проросійського спрямування. Водночас, ідея створення української громадсько-політичної організації, яка б ставила на меті відродження і розвиток української мови та культури, – як загального процесу державного відродження, – була панівною на той час у середовищі української інтелігенції. На Донеччині

було декілька осередків, де ця ідея знаходила практичне впровадження – це, перш за все, Донецький університет, Донецька обласна філармонія, Донецька організація Спілки письменників України, Донецький інститут післядипломної освіти, ряд науково-дослідних інститутів (ВНДІВЕ, МакНДІ, ІНФОВ АН України, “Донавтоматгірмаш”, Горлівське відділення Донецького вугільного НДІ, Донецький індустріальний педагогічний технікум інші), ряд шкіл Донеччини. Першими шахтами, на яких виникли осередки ДТУМ були ш. “Мушкетівська”, ш. ім. О.Засядька, ш/у “Жовтневе”, ш. “Південнодонбаська”. Створюючи Донецьке обласне ТУМ, його активісти мали постійні зв’язки з київськими, львівськими, луганськими, запорізькими та дніпропетровськими осередками. Прихильники Товариства були практично скрізь – у пресі, на радіо і телебаченні, на підприємствах Донеччини, навіть у владних органах краю.

Особливістю процесу утворення ДТУМ були різні позиції стосовно цієї організації чільних функціонерів Донецького обкому компартії, який жорстко виступав проти ДТУМ, і міському компартії, який займав більш м’яку позицію. Наразі це суттєво допомогло на перших етапах становлення Товариства. Основний аргумент влади – необхідність “інтернаціоналізації” Товариства вилився в штучно створене вже 21 січня 1989 р. альтернативне і підконтрольне їй Донецьке товариство рідної мови, яке, однак, виявилось нежиттєздатним.

Інституалізація ДТУМ відбулася шляхом реєстрації як місцевого об’єднання Головною Радою республіканського Товариства української мови вже 10 травня 1989 р. (реєстраційний № Ф-05-0086Д). Реєстрація ж Статуту республіканського ТУМ, яке ДТУМ прийняло без змін і доповнень, відбулася 20 травня 1989 р. З цього часу ТУМ в Україні набуло юридичного статусу.

Перше публічне представлення ДТУМ як громадської організації відбулося 5 березня 1989 р. у палаці “Юність” м. Донецька на творчому вечорі поета Бориса Олійника. 9-10 березня ДТУМ організувало Шевченківські дні в Донецьку і області. У травні-червні відбулися перші засідання Донецького лекційно-дискусійного клубу ДТУМ (щотижня). У червні

1989 р. разом з Донецькою філармонією організовано I тур фестивалю “Червона рута” на Донеччині. Влітку 1989 р. Донецьке Товариство прийняло еколого-просвітницький міжнародний похід “Дзвін-89”, який у експедиційному алгоритму подорожував Україною. Цього ж року було організовано ряд масових зустрічей донеччан з провідниками “оксамитової революції” – В.Яворівським (серпень), Дм. Павличком, А.Мокренком (жовтень). 1 вересня 1989 р. заходами ДТУМ у Донецьку відкрилася перша в індустріальних містах Донбасу недільна українська школа.

Другий період. Максимальна активізація агітаційно-пропагандистської та просвітницької діяльності ДТУМ (“оксамитова революція” – 1990-1991 рр.).

Ще не зміцніла Донецька обласна організація ТУМ була захоплена вибором процесів, які відбувалися в Україні і загалом у СРСР. У грудні 1989 р. і січні 1990 р. на конференції ДТУМ висунуло кандидатів у Народні депутати України та до місцевих рад – в цілому по області 150 кандидатів, з яких понад 15 стали депутатами.

1990 року ДТУМ активно діяло як на Донбасі, так і у всеукраїнських акціях: 21-22 січня 1990 р. бере участь у “живому ланцюгу” Київ-Львів, у січні-травні 1990 р. активно підтримує економічні і політичні мітинги протесту шахтарів Донбасу в Донецьку, Макіївці, Горлівці, ін. містах Донеччини, 31 березня 1990 р. у Донецьку бере участь у мітингу солідарності з народом Литви. Водночас разом з Донецьким Будинком працівників культури започатковує “Українську вітальню”, бере участь у створенні “Донецької Асоціації вчителів”, еколого-культурологічному поході «Дзвін-90», виступає промотором відкриття у Донецьку першої середньої школи з українською мовою викладання (відкрита 1 вересня ц.р.), з нагоди 500-річчя Українського козацтва організує масове Свято Козацької Слави (з виїздом на Чортомлицьку Січ делегації Донеччини, 200 ос.), організує “Стусівські читання” у Донецьку, а також мітинг-реквієм у Дружківці пам’яті загиблих в радянських таборах поетів-донбасівців за участю голови Все-

українського ТУМ Дм. Павличка та Голови Руху І. Драча, організує виступ у культурних центрах, зокрема, ВУЗах Донецька і Макіївки бандуриста М. Мошика. Крім того, від Товариства по області працювали сотні громадських контролерів виконання Закону про мови з посвідченнями Товариства.

Аналіз цих заходів показує, що ДТУМ де-факто було громадсько-політичною і культурологічною організацією з широким спектром дій, який далеко не обмежувався мовною проблематикою та Донецьким регіоном. Ця тенденція чітко виявляється у діяльності Донецького Товариства і у 1991 році: організація святкування січневих християнських свят у Донецьку разом з групою “Вертеп” Тернопільського комбайнового заводу (січень), робота в складі Комітету демократичних сил Донеччини в кампанії по проведенню референдуму 17 березня 1991 р. з питання збереження СРСР. Позиція ДТУМ: “ні” Союзному договору по рецептах Москви, “так” – Співдружності незалежних держав (прийнято на засіданні Правління ДТУМ 19 лютого 1991р.), участь у конференції “Просвіта”: історія і сучасні проблеми” (Львів, 9 лютого), зустріч в Донецьку делегації Львівського ТУМ; передача від заводу “Електрон” 2-х кольорових телевізорів українській школі в Донецьку (СШ № 65); “Круглий стіл” членів ТУМ Львова та Донецька разом з депутатами місцевих рад (22-23 лютого), організація в Донецькому обласному громадсько-політичному Центрі концерту “Карпатські зорі” за участю митців Львівської філармонії (24 лютого), організація разом з Донецькою облфілармонією обласного відбіркового туру фестивалю “Червона рута-91” в палаці “Юність” (13 березня), участь у екологічній конференції Донбасу в Горлівці (головував Ю.Щербак), підтримка випуску у світ першого україномовного підручника з технічних дисциплін на Донеччині – проф. М. Мухопода “Промислові машини”, сприяння організації та проведенню концерту Капели бандуристів ім. Т. Шевченка зі США в Донецьку, ряд зустрічей з капелянами, спільне покладання квітів і співоче поле біля пам’ятника Т. Шевченку в Донецьку (13-14 червня), участь у фестивалі козацьких пісень в Запоріжжі (червень), культурологічно-просвітницькі рейди

“Козацькими шляхами” по Донеччині (Селідове, Костянтинівка, Дружківка, Слов’янськ, Прелесне, Макіївка, Харцизьк, Шахтарськ, Торез, Сніжне – червень-серпень), участь у “Днях козацької слави” (Дніпропетровська область, 4-11 серпня) та делегація 50 чол на фестиваль “Червона рута-91” в Запоріжжі (12 серпня), акції протесту проти утворення і дій ГКЧП (19-21 серпня), участь у роботі Форуму інтелігенції України (Київ), формування делегації Донеччини (вересень), участь у Всеукраїнському Віче у Києві (15 вересня), початок створення під орудою ДТУМ та Донецького оперного театру народної хорової капели ім. М.Леонтовича (жовтень), агітаційно-просвітницька кампанія ДТУМ в переддень референдуму 1 грудня 1991 р. з питання підтримки Акту про державну незалежність України (жовтень-листопад), організація виступів на Донеччині тернопільського ансамблю “Ватра” (23-27 жовтня), організація Форуму представників інтелігенції Донеччини (27 жовтня), участь у Міжнародному Форумі в Одесі (жовтень), завершення роботи над відеофільмом “Перша українська школа в Донецьку”(грудень).

Така активна діяльність Донецького обласного ТУМ (як частини Республіканського ТУМ) заклала реальні підвалини для докорінної трансформації суспільства у напрямку його демократизації та повернення до національної ціннісної основи. Разом з тим, практика показувала, що короткотривалі акції повинні мати якісно нове продовження – виходити на довготривалі програми, проекти.

Поряд з цим, 12 жовтня 1991 р. відбулася III-я – дивна (невмотивована і позачергова) Конференція республіканського ТУМ, яка реорганізувала ТУМ у Всеукраїнське Товариство “Просвіта” ім. Т. Шевченка. Саме вона, як показали подальші події поклала початок кризи у Товаристві.

Третій етап. Професіоналізація ДТУМ – 1992-1997 рр.

12 жовтня 1991 року в Києві, керівництво Республіканського ТУМ (головою на той час вже був П. Мовчан, обраний на II Конференції) зібрало активістів Товариства від областей для наради, вже в ході якої **всупереч Статутові** було

оголошено III-ю конференцією ТУМ. Порядок денний включав по суті одне питання – реорганізацію ТУМ у Товариство «Просвіта». Подейкували, що це, мовляв, дасть змогу інтегрувати в нову організацію існуюче Товариство «Знання» з його ресурсами. Головним завданням «Просвіти» статутно встановлювалася просвітянська робота, “поширення знань серед населення”, тоді як у Товариства української мови – це було поширення і реальне впровадження української мови. Навіть на самій нараді-конференції 12 жовтня 1991 року думки стосовно такої ініціативи розділилися 50х50. І не дивно – у половини України (особливо на Заході) мовне питання не стояло так гостро. На Сході ж і Півдні, а частково і Центральній Україні мовна ситуація залишалася неблагополучною і потребувала довготривалої копіткої праці. Саме у цій царині і необхідні були громадські зусилля Всеукраїнського ТУМ. А просвітянська мета і робота «Просвіти» без сумніву благородна, але це мета «Просвіти» часів Російської та Австро-Угорської імперій, коли іншим шляхом не можна було легітимно працювати на національній ниві. У незалежній Українській державі мовне питання повинно вирішуватися не тільки «просвітницькими» методами, а й реальними **практичними діями з впровадження української мови у всі сфери життя, що вже переконливо і результативно продемонстрував ТУМ**. Особливо це було актуальним у Східній та Південній Україні.

Виходячи з цих аргументів, Донецьке обласне Товариство української мови прийняло рішення залишитися на прийнятих у 1989 р. статутних позиціях. Водночас у всій Україні, зокрема на Донбасі, в регіонах, де ТУМ не переходили в «Просвіту» (не змінювали свої засадничі статутні завдання), створювалися окремі альтернативні «Просвіти». Процес «перетікання» кадрів з ТУМ у «Просвіти» ініціювався з Києва, але протікав складно, інколи конфліктно, що негативно позначалося на результатах їх діяльності. Вся ця нездорова атмосфера разом з економічними труднощами в країні призвела до різкого зменшення кількісного складу як ТУМ, так і «Просвіти» - якщо у період 1990-1991 рр. ТУМ налічувало 400-450 тис. членів, то під кінець 1990-х років ця цифра скоротилася майже в 10 разів.

В умовах, що склалися, керівництво Донецького ТУМ прийняло рішення про професіоналізацію своєї діяльності. Акцент у цей час робиться не на агітаційні заходи, а на фахове виконання довготривалих програм і значимих проектів.

У зв'язку з такою орієнтацією у грудні 1991 р. завершена робота “Донецького лекційно-дискусійного Клубу” ДТУМ, який проіснував 3 роки (близько 150 засідань), але вичерпав себе. 26 грудня 1991 р. укладено договір між ДТУМ і газетою “Сільська Донеччина” на виготовлення спецвипуску “Східний часопис” для Товариства. Ця газета, заснована ДТУМ, надалі стала самостійним виданням і проіснувала до 1997 р. Процес професіоналізації роботи ДТУМ відбувався поступово, що можна проілюструвати окремими заходами тих років.

1992 р.: угода про співробітництво ДТУМ і Донецької обласної універсальної бібліотеки на період 1992-1997 рр.; участь в Конгресі українців суверенних держав (СНД) (10-12 січня), клопотання ДТУМ про присвоєння активістці Товариства Валентині Рижковій звання “Майстер традиційного народного мистецтва”; підготовка і випуск брошури “Козацькими шляхами Донеччини” (лютий), розпочата довготривала акція ДТУМ “Українська книга – українцям Росії” (1992-1997 рр.), створення відеофільму “Церкви Донеччини”, його прем'єра на обласному ТУ (лютий-травень); організація і фінансова підтримка походу “Україна – Дон – Кубань” з нагоди 200-річчя переселення запорозьких козаків на Кубань (березень-серпень), презентація зорганізованої ДТУМ і Донецьким оперним театром хорової капели ім. М. Леонтовича (8 червня), започаткування тісної співпраці ДонТУМ-ТУМ Криму (Сімферополь, Ялта); ДонТУМ-ТУМ-Чикаго, участь у Всесвітньому Форумі українців у Києві (21-24 серпня), відкриття за участю ТУМ української гімназії в Маріуполі (1 вересня), творча поїздка на Львівщину ансамблю “Червона калина” м. Макіївки (співпраця з Львівським ТУМ «Просвіта»).

1993 р.: співпраця ДТУМ з журналом “Донбас” при виданні посібника з літературного краєзнавства Донбасу В. Оліфіренка “Дума і пісня” (20 тис. прим.); лекторій В. Тихої в м. Збараж та м. Тереховлі на Тернопільщині, Тернополі, Львові (березень, травень-червень), організація гастрольної поїздки по

Тернопільщині вокального тріо з Донецька “Тернова ружа”, лауреата V Міжнародного конкурсу “Золоті трембіти” (1992 р.), організація поїздки 2-х представників Донеччини (Л. Лісової та Г. Уривського) на Міжнародний Фестиваль-конкурс української поезії “Срібна земля” в Ужгороді – Лариса Лісова стає лауреатом фестивалю; участь у сходженні на найвищу гірську вершину України – Говерлу і піднятті Національного державного прапора України. Акція здійснена в річницю проголошення Декларації про державний суверенітет України (16 липня), рейд ДТУМ по школах Донеччини з безкоштовною передачею бібліотечок навчальної літератури (Старобешеве, Новоазовськ, Маріуполь, Горлівка, Костянтинівка, Артемівськ (вересень), передача 16 премій “Фонду допомоги вчителям і школам Донеччини” ДТУМ в розмірі 5-10 мінімальних зарплат кращим вчителям області (вересень), видання ДТУМ, ТУМ Криму, газетою “Східний часопис” посібника з літературного краєзнавства Криму проф. О.Губаря “Чорноморська хвиля” (листопад).

1994 р.: передача ДонТУМ газеті “Східний часопис” ксероксу “Panasonic” (7 січня), співпраця ДонТУМ і журналу “Донбас” при виданні навчального посібника В. Оліфіренка та Ф. Пустової “Таємниця духовного скарбу” (50 тис. прим.); участь ДТУМ у створенні додатку до “Східного часопису” – газети “Козацький край”; опрацювання концепції (В.С. Білецький), подача від ДТУМ і одержання гранту від Міжнародного фонду “Відродження” на проект “Український культурологічний Центр”, рейди по школах Донеччини з безкоштовною передачею бібліотечок навчальної літератури (Білицьке, Артемівськ), лекторій В.Тихої в м. Сімферополі (травень, листопад), участь у презентації книги О. Губаря “Чорноморська хвиля” в Кримській республіканській бібліотеці ім. І. Франка (м. Сімферополь) (травень), початок постійної роботи УКЦентру в офісі при Донецькій обласній універсальній бібліотеці (червень), презентація УКЦентру Донецька в Краснодарі (7-9 липня), підготовка і випуск друком через УКЦентр посібника для вчителів Донбасу “Методика викладання народознавства у школі” В. Оліфіренка (вересень-грудень), співпраця УКЦентру і журналу “Донбас” при виданні посібника з літератури рідного краю “Уроки правди і добра” (30-80-і роки ХХ ст.).

1995 р.: науково-практичний семінар “Розвиток недержавних інституцій в Україні як фактор демократизації суспільства” та ряд робочих зустрічей з укр. організаціями в США (Філадельфія – Нью Йорк, разом з УНСоюзом, УАКРадом, ЗУАДком) (січень), презентація УКЦентру в Санкт-Петербурзі (січень), участь в організації виставки “Релігійні мотиви в декоративно-прикладному мистецтві” (Донецьк) (22 лютого), робота над 3-х серійним навчальним відеофільмом “Духовні скарби Донеччини”, участь в організації в м. Донецьку виставки “Нездоланний дух”(українська вишивка, створена в радянських концтаборах) (17 квітня), вихід у світ під опікою ДТУМ-УКЦентру краєзнавчої книги П. Лавріва “Моя земля – земля моїх батьків” (3 тис. прим.), участь голови ДТУМ В.Білецького в XIV щорічній конференції з української проблематики Іллінойського університету (Урбана-Шампейн), робоча зустріч у Чикаго з активом ТУМ-Чикаго (червень), організація ДТУМ-УКЦентром разом з Товариством “Золотий хрест” (США) Літньої українсько-американської молодіжної школи в Лігайтоні, США («Оселя Ольжича») (липень-серпень), робота над архівом українського письменника, публіциста, громадського діяча української діаспори в США Івана Боднарука. Підготовка книги І.Боднарука “Між двома світами” (вибрані статті про українських письменників) (серпень-грудень), робочий візит представників ДТУМ-УКЦентру на Воронізьку Слобожанщину, організація виставки праць народних майстринь Донеччини у Воронежі, лекторій В.Тихої на Вороніжчині (разом з Воронізьким Товариством “Перевесло”, жовтень).

У такому ж ключі тривала робота ДТУМ у 1996-1997 рр. У 1996 р. ДТУМ перереєстроване в Донецькому обласному управлінні юстиції.

Четвертий період. Представницька, експертна та дослідно-видавнича робота – 1998-2009 рр.

Цей період діяльності ДТУМ характеризується, *по-перше*, перейманням ряду поточної роботи, яку раніше виконувало Донецьке ТУМ, новоутвореною організацією – «Український

культурологічний центр». ДТУМ у цей період більше виконує представницьку та експертну роботу.

Водночас, у 1998 р. з нагоди 10-річчя ДТУМ проведено конференцію і випущено друком книгу «Ми йдемо!» – нариси з історії Донецького обласного Товариства ім. Т. Г. Шевченка. Прийнято участь у всеукраїнській конференції з нагоди 10-річчя ТУМ (Київ).

По-друге, утворенням «Асоціації товариств української мови», заснованої у 1998 р. у Києві, до якої зокрема увійшло ДТУМ, ТУМ Київського Національного університету ім. Шевченка, Кримське республіканське ТУМ та ін.

По-третє, виконанням цільових дослідно-видавничих проектів у співпраці з іншими громадськими організаціями Донеччини – «УКЦентром», Донецьким відділенням НТШ, Донецьким відділенням Товариства «Україна-Світ», для яких УКЦентр став ресурсною організацією. Зокрема, спільно були виконані проекти: книга «Мости в Україну» (нариси з історії Товариства української мови Чикаго), 2005 р., «Літературні вечори в Українському Інституті Модерного Мистецтва Чикаго, 1973-2006», 2006 р.

По-четверте, заснуванням у 1998 р. відзнаки Донецького обласного ТУМ «Золота грамота», якою нагороджують громадян і організації «за непересічний внесок у розвиток української мови та культури на Донбасі». На сьогодні «Золотою грамотою» вже нагороджено понад 150 відомих творчих працівників, діячів науки та культури, громадських діячів та організацій.

xxx

Таким чином, на Донбасі в новітній період українського національно-культурного відродження зародилася й діяла потужна, зорганізована сила – Донецьке обласне Товариство української мови – яка відіграла суттєву роль в становленні громадянського суспільства в краї, народженні й розвитку правих та правоцентристських партій, відродженні української культури, зокрема школи, преси, формуванні широкого загалу національної свідомості, становленні нової української регіо-

нальної еліти. З часом ДТУМ професіоналізувала свою діяльність, потім трансформувалася у експертно-представницьку структуру, передавши багато своїх функцій у новітні менш публічні, але більш диференційовано-професійні організації – Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, Донецьке відділення Товариства «Україна-Світ» тощо.

Водночас, проблеми, вирішенням яких опікувалося ДТУМ актуальні в краї і сьогодні.

березень 2009 р.

В. О. Богайчук,
*член Комісії Людських та Громадянських Прав
Світового Конгресу Українців*

ТАБУ НА МОВНІ ПРАВА

Міжнародні організації визначають націю як групу людей, об'єднаних історією, звичаями, дотриманням певних законів і мовою. Найважливішою із цих ознак є мова. Саме тому в Рамковій конвенції “Про захист національних меншин” найбільш чітко і широко виписані саме мовні права. Мовні права людини викладені також в “Загальній декларації прав людини”, в Конвенції “Про захист прав і основних свобод людини 1950 року”, в Конвенції “Про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин”, в Конституції, в Законі “Про мови в Українській РСР”.

Логічним продовженням забезпечення мовних прав українців в Україні є норми, викладені в Законі “Про захист прав споживачів”. Для українців така інформація є дивною, адже в їх свідомість засобами масової інформації впроваджено лише тему якості продукції та обслуговування. А права на отримання інформації про товар українською мовою ніби то і не існує.

Але спочатку слід дати відповідь на досить наївне питання: чому в Україні на всіх рівнях під будь-яким приводом уникають розгляду тем, пов'язаних з правами українців? Тому що права людини в цілому і право на мову зокрема є базовим елементом гідності. Визначення цього явища маємо в Новому

тлумачному словнику української мови: достоїнство, гідність – це **зовнішній** (підкреслюю – зовнішній) вияв усвідомлення своїх прав, свого значення, поваги до себе. Як бачимо, гідність – це дуже просто: спочатку пізнай і усвідом свої права, а потім зовнішньо прояви це усвідомлення – і ти маєш гідність. В Україні відсутній "зовнішній вияв усвідомлення своїх прав". Бо українці не знають своїх прав і не знають, як їх зовнішньо виявити. І очевидним є те, що лише окупаційна влада зацікавлена у відсутності в підкорених гідності, а відтак і в приховуванні від корінної нації відомостей щодо її прав.

Наведу лише два приклади.

Незалежно від рівня володіння чужою мовою людина здійснює роботу з перекладу. І роботу важку. Поцікавтесь, яка вартість праці і які витрати часу при перекладі з російської в українську. Поцікавтесь, що кажуть про двомовне "сіпання" психологи. А стаття 4 Конвенції "Про захист прав і основних свобод людини 1950 року" говорить: *"Жодна людина не може бути приневолена до примусової чи обов'язкової праці"*. А українці в Україні перебувають в "підневільному стані" і їх "приневолюють до примусової чи обов'язкової праці", бо не можуть вільно спілкуватись своєю мовою, бо примушують і зобов'язують до праці. Це вповні стосується будь-якого застосування щодо українців чужої їм мови: торгівля, газети, телебачення, робота на виробництві космічних апаратів чи унітазів, виступи політиків тощо.

Важлива для пересічного українця інформація на цю тему міститься у Рамковій конвенції про захист національних меншин. Україна може надати право меншинам спілкуватись їхньою мовою **між собою**, якщо ті попросять про це. Ніхто не прохав, а умови забезпечено. Але головне – це те, що спілкування нацменшин їхньою мовою з українцями є неправомірним у будь-якому випадку. Це право надано нацменам з певними застерегами: *"на прохання таких осіб і якщо таке прохання відповідає реальним потребам, Сторони намагаються забезпечити, по можливості"*. Чому такі перестороги? Та тому, що українець має право знати лише свою мову і не може бути приневолений до примусової роботи – вивченню чужої. А у випадку володіння чужою мовою не може

бути приневолений до примусової роботи – спілкування чужою мовою без власного бажання. Навіть в місцях компактного проживання тих, хто гидує українською мовою або не мають достатньо інтелекту для її вивчення.

Надзвичайно важлива норма закладена у 14-й статті Рамкової конвенції про захист національних меншин, яка надає право вивчення нацменами своєї мови лише у випадку *"без шкоди для вивчення офіційної мови або викладання цієї мовою"*. Це позиція міжнародного права.

Слід було б очікувати, що порушенням мовних прав українців та проведенням просвітницької роботи на цю тему мала б займатись держава або хоча б "Просвіта". Та реалії далекі від здорового глузду. Українці в Україні кинуті напризволяще. Коли я судився з АвтоЗАЗом за право отримати інформацію про товар українською мовою, то чув таке: "молодець, уперед, в атаку, а ми підтримаємо тебе з окопів", а реально – нуль допомоги навіть з окопів. Сергія Мельничука з Луганська, що відстоює право на навчання українською мовою, вважають хворим бо "хоче, щоб з ним у Луганську розмовляли українською". Це позиція частини функціонерів "українських" партій. І в основі цього ставлення лежить міжпартійне протиборство та небажання допомогти члену іншої партії.

Та один з моїх позовів дав цікавий досвід. Після подачі до Вищого адміністративного суду своєї касаційної скарги у справі до Київського міського голови Черновецького з приводу порушення ним законодавства про мови, я запропонував керівникам декількох міських партійних організацій Києва провести серед своїх членів акцію з приєднання до моїх касаційних вимог. Сталось очікуване – до моїх касаційних вимог приєдналось близько 100 киян різної партійної приналежності та різних віросповідань. Навіть прогнозована мною відмова міської організації ВО "Свобода" не здатна похитнути мою віру у те, що мова – це єдиний чинник, який може об'єднати українців. Тому вважаю назрілим створення (відновлення) повноцінного Всеукраїнського Товариства української мови з обов'язковими функціями правозахисту та просвітництва.

січень 2009 р.

*М. Г. Овдієнко,
заступник відповідального секретаря Всеукраїнського
Товариства української мови (1989-1990 рр.)*

ЧАС ЗБИРАТИ КАМІННЯ

Минуло 20 літ відтоді, як із глибин тоталітарної системи проріс перший живий реальний пагін майбутньої Незалежної України – виникло Республіканське Товариство української мови імені Тараса Шевченка (такою була тоді його повна назва). Дата ця сколихнула в моїй душі багато спогадів – радісних, світлих, як вишня в цвіту, і важких, мов камінь на шиї. Без сумніву, це був початок найщасливіших років у житті, думаю, не лише в моєму, а й у життях багатьох людей, причетних до створення Товариства та його роботи в ті роки. Господи, яке то було піднесення, який дух спротиву насильству і запал боротьби! Тепер про таке годі й мріяти. Якби хтось нам тоді сказав, що ми виборемо після Незалежності – Світлого Празника Воскресіння України – те болото, в якому змушені бабратися й досі, ми б того злостивця, даруйте, заплювали або заклювали.

Я прийшла на посаду заступника відповідального секретаря Товариства у листопаді 1989 року. Відповідальним секретарем був Юрій Огульчанський. Пізніше поєднувала ці обов'язки з роботою завідувача освітнього відділу. Спершу ми працювали в приміщенні Спілки письменників України (вул. Орджонікідзе, 2 – нинішня Банкова). Величезна кімната, що нагадує розтривожений вулик, переповнена людьми. Цілоденно люди, люди, люди... Туди сходилися і ті, в кому національна свідомість давно стала міцною підвалиною світогляду, способу життя й діяння, і ті, в кому вона лише прокльовувалася.

Незабаром Д. Павличко «вибив» для Товариства приміщення на Музейному провулку, 8 – старе, але окреме. Скоро туди переїхав і Народний Рух України. Тут був кабінет Михайла Гориня. Людей на Музейному провулку, 8 стало ще більше. Це був справжній загальноукраїнський штаб, у якому визрівали плани втілення в життя ідеї здобуття Незалежності

України. Шкода, що це приміщення вже в часи незалежності втрачено для національних сил, адже там була колиска і Товариства, й Руху. Там творилася історія. Якби все було по-людськи, там мав би бути музей.

Працівників власне в Товаристві було жменька: крім уже названих Огульчанського й мене, Марія Погребняк, Антоніна Дяченко, бухгалтер Алла Марченко і голова Дмитро Павличко. Трохи працювала там Наталка Мезенцева. Пізніше прийшли працювати в Товариство Володимир Куєвда, Микола Нестерчук, Євген Варда, Лариса Чайка та інші. На початку не було ні прибиральниці, ні робітників. Самі робили все, чого вимагала революція, яку потім назвали «оксамитовою». На допомогу приходили добровольці.

Слід віддати належне Дмитрові Васильовичу: хоч працював на громадських засадах, проте щодня (за винятком перебування в інших регіонах України) він, як не мав більше часу, хоч на кілька хвилин забігав у Товариство. Воно було його дитиною. Бачачи наші зелені від втоми, задухи і постійного напливу людей обличчя, він жалів нас і казав: «Не журіться, дівчата, ось здобудемо незалежність і пошлемо вас на найкращий український курорт відпочити». Щоправда, на ті курорти, як і раніше, їздять інші, але не це головне в людському житті.

Якось, уже тепер, почула від українця з діаспори похвалу на адресу одного «українського українця»: він не краде. Стало сумно до сліз. Крадійство тепер стало звичною характеристикою в Україні... Слід сказати, що за головування в Товаристві Дмитра Павличка гроші не прилипали до рук ні його керівництва, ні працівників. Таке, певно, і в голову нікому не приходило. На жаль, пізніше пішли претензії від діаспори щодо коштів, пожертвуваних на українську справу...

Попри певний хаос і невизначеність, які були майже постійними супутниками нашої роботи, ми любили одне одного, тих людей, які приходили до нас із найрізноманітнішими проблемами – від протистояння з місцевою владою до особистих. Це були часи загального зрушення. Потік людей не припинявся ні ввечері, ні навіть уночі.

У всіх районах України створювалися районні організації Товариства. З реєстрацією їх часто були проблеми, доводилося

втручатися нам, допомагати, якщо не виходило, залучати членів правління, Дмитра Павличка. А коли надійшли перші, як ми тоді вважали, демократичні вибори, я вела журнал реєстрації районних організацій. Черга стояла з другого поверху на перший, далі тяглася на вулицю, а хвіст її губився аж біля продуктового магазинчика в напрямку Хрещатика. Адже Товариство було єдиною організацією, через яку можна було висунути кандидатів у депутати всіх рівнів в Україні. І першими депутатами Верховної Ради, і депутатами районних та міських рад українські патріоти стали завдяки Товариству української мови. Журнал часто перевіряли – не дай, Боже, там буде якесь закреслення чи виправлення, реєстрацію визнають недійсною. Цікаво, де він тепер?

Велася велика роз'яснювальна робота з питань функціонування української мови, залучали фахівців, контролювали перебіг процесу запровадження української мови в усіх сферах життя. Домагалися переведення на українську мову документації, діловодства. Укладали словнички, робили переклади, вели курси української мови, на які прийшов навіть один начальник інституції, що була на правах міністерства. Я вела цю групу і раділа, що до нас на курси прийшов навіть чиновник найвищого рангу. Брала участь в організації незліченної кількості мітингів.

З обранням конференцією у 1200 делегатів на посаду першого заступника голови товариства Володимира Куєвди розгорнулася широка пропагандистська, освітня робота, зокрема лекційна, напружено запрацював секретаріат. Лектори, а серед них найкращі фахівці з різних галузей, охоче виїздили в усі куточки України. Життя було надзвичайно насиченим. Сам Володимир Терентійович часто бував у від'їздах, а на господарстві залишалися, особливо на перших порах, майже самі жінки. Пригадую, пізніше, під час путчу, коли щоденне керівництво вже було покладене на В. Куєвду, на Музейний провулок, 8 зійшлося дуже багато людей. Тривога, напруга і навіть страх висіли в повітрі. Ніхто не знав, чим це закінчиться. В. Куєвда був у відрядженні. Я кілька разів телефонувала в товариство «Славутич» у Москву, по телефону записувала тексти листівок, які розклеювали по Москві. На підставі

викладеного в них фактажу (адже ми не мали ніякої інформації) писала свої, адаптовані до української ситуації. Тут же їх друкувала на друкарській машинці М. Д. Погребняк, а люди, які стояли в черзі за ними, забирали їх ще «гарячими» й розклеювали по районах Києва. В. Куєвда повернувся, здається, наступного дня, як тільки зміг виїхати (тоді це було непросто). Оцінивши обстановку, він похвалив нас за те, що не розгубилися і дали раду в такій ситуації. Далі пішли антипутчівські мітинги і те, про що знають усі в Україні. Проте скільки Володимиру Куєвді (та й нам) довелося витерпіти в наступні дні! Скільки було безпідставних підозр і звинувачень від тих, хто пересиджував непевні часи в курортних місцях!

З регіонів приїздили цікаві, віддані українській справі люди, керівники або активісти організацій Товариства на місцях: Анатолій Носенко з Орджонікідзе на Дніпропетровщині, Зоя Діденко з Хмельницька, Святослав Васишин із Житомира, Володимир Залюбовський із Світловодська, що на Кіровоградщині, доктор наук Анатолій Кіндратенко з Харкова, Алла Петрова з Криму, Борис Степанишин із Рівного... Їх було сотні. Це був золотий фонд не лише Товариства, а й української нації. Де вони тепер? Як склалися їхні долі в незалежній Україні? Частина в інших світах, частина щосили намагаються втекти від злиднів, живучи за мізерні пенсії, а частина виживають, не маючи змоги сповна віддати Україні свої сили і професійні знання.

Пригадую, як Дмитро Павличко прийшов із засідання Верховної Ради Української РСР, де йому вдалося наполягти на ухваленні «Закону про мови в Українській РСР», як ми допитувалися в нього про деталі, як він розповідав зі слізьми на очах, як плакали від щастя ми. Сприйняли це як велику перемогу патріотичних сил. Це була законодавча підстава для розвитку української мови, для нашої роботи. Хай і обмежена, та все ж...

Будні один за одним мчали у безвість на баских конях, і кожен із них, попри рутину, приносив задоволення роботою, необхідною Україні. У Товариство щоденно приходило сила-силенна цікавих людей. Членами правління Товариства були статечні, покладисті й завжди готові допомогти професор

Анатолій Погрібний, співак Анатолій Мокренко, по-юнацьки запальний, щирий і відданий українській мові та українській ідеї доцент університету (це тепер університетів, даруйте, як бездомних псів в Україні, а тоді був один – імені Тараса Шевченка) Віталій Радчук, знаний письменник Роман Іваничук, авторитетний у галузі української мови вчений Іван Ющук, доктор філології Андрій Бурячок, економіст Анатолій Буртовий, а ще, точніше передовсім, Іван Заєць, дуже світла людина Юрій Оробець (царство йому небесне!)... Там можна було побачити і Ніну Матвієнко, й Володимира Яворівського, і Людмилу Лисенко, і Наталку Поклад, і Галину Яблонську, і Раїсу Недашківську, і Нілу Крюкову, і Катерину Криворучко, й Івана Драча, і В'ячеслава Чорновола, і Степана Хмару, і Левка Лук'яненка, й Анатолія Лупиноса, й Ігоря Юхновського, й Олесь Шевченка, й Оксану Мешко, й Олесь Сергієнка, і Віру Лісову, і..., і..., і... Хіба всіх перелічиш?

Уперше ми побачили там українців із далекої діаспори: Тараса Гунчака, Мирослава Лабуньку, Романа та Зірку Воронок і дуже багатьох інших. Зокрема, Роман Воронка привозив в Україну комп'ютери для шкіл. Була програма, комітет, який займався цією справою. Пам'ятаю, що членом цього комітету був, зокрема, Анатолій Буртовий, який підходив до справи дуже прискіпливо й принципово (Він був головою ревізійної комісії і вже років через три потону звертався в усі інстанції з матеріалами про фінансові зловживання в Товаристві – вже при новому керівництві). Ми виїздили в регіони, вивчали ситуацію на місцях, консультувалися з місцевими організаціями Товариства. Адаже комп'ютери давали тільки тим школам, у яких здійснювався перехід на українську мову навчання. Це було своєрідним заохоченням. До речі, тоді була плідна співпраця Товариства з Міністерством освіти, очолюваним Іваном Зязюном. Іван Андрійович дав мені домашній телефон і сказав: «Дзвоніть у будь-яку пору». І справді належно сприймав усі наші ініціативи, допомагав.

Коли Дмитро Павличко привіз перший комп'ютер і перший ксерокс, це було дивом. Думаю, в Києві тоді ще такої техніки не було ні в кого. А приміщення Товариства старе, вікна ледь-ледь тримаються. Ми дуже боялися, щоб у нас цю техніку

не викрали. Бо були і спроби пробратися вночі в приміщення, і викрадення таблички на фасаді Товариства, й інші зловорожі випадки. До того ж ксерокс (з метою контролю) слід було реєструвати в органах влади. Перший ксерокс, на прохання Дмитра Павличка, я заховала в себе вдома, в Броварях. Допоміг мені привезти його в Бровари великий поборник української мови і патріот України з Орджонікідзе Анатолій Носенко. Згодом уже в приміщенні Товариства ми випускали на ньому започатковану Віталієм Радчуком газету «Слово», редактором якої пізніше став Олександр Сопронюк.

Товариство української мови не потребує оцінки когось великого чи малого. Це доконаний факт історії. Через нього пройшли гарт, без перебільшення, мільйони людей (маю на увазі не кількість членів, а кількість людей, із якими працювали члени Товариства і в центрі, й на місцях). Це була організація, головним завданням якої, за назвою, мала б бути боротьба за функціонування української мови в усіх сферах життя, розвиток української мови, стимулювання роботи над новим правописом, галузевими словниками тощо. Але воно не обмежувалося цим завданням, дбало й про культуру, й про свободи, що є невід'ємною ознакою демократичного суспільства, і про освіту, і про духовність, ініціювало законодавство.

Знищення Товариства, переведення його в статус Всеукраїнського Товариства «Просвіта» було, м'яко кажучи, не доцільним. Дмитро Павличко, а слідом за ним і ми, працівники Товариства, яких після знищення ТУМу було обізнано «Дмитриковими кадрами» й розігнано, намагалися переконувати, що **«Просвіта» – це організація, розрахована на роботу з народом в умовах тотальної неграмотності, а тепер настає епоха нових технологій поширення знань. Отож і форм треба шукати відповідних.**

Зрештою, ніхто не заважав створити новітню «Просвіту» й поекспериментувати, може, вийшло б щось насправді оригінальне, сучасне й потрібне Україні. Але на це треба було покласти неабияку працю, зусилля багатьох людей, запліднити колишню ідею новим змістом. Натомість Товариство української мови було реорганізоване в «Просвіту». Таким

чином, і Товариства не стало, і повноважна й повноцінна «Просвіта» не зафункціувала.

Життя довело: даремно знищили Товариство української мови. Сьогодні воно потрібне не менше, а може й більше, ніж у 90-х роках минулого століття. Коли я чую жахливий мовний вінегрет із уст телеведучих, народних депутатів, мовні помилки й недоречності з уст учителів української мови (я вже не кажу про вуличну мову), коли, стиснувши зуби, переживаю за нинішню страшну мовну ситуацію не лише в засобах масової інформації, а й в Україні (домагання зробити російську мову другою державною), коли чую, як Україною шириться антиукраїномовний, антиестетичний, національноменшовартісний вірус Верки Сердючки, мені хочеться заволати: «Схаменімося, люди добрі! Станьмо на прю за свою честь і майбутнє наших дітей!» То ж чи не настав час збирати каміння, нерозважливо (чи тільки?) розкидане в час руйнування Товариства української мови?

лютий 2009 р.

М. Я. Вишняк,

відповідальний секретар КРО НСПУ, доцент Таврійського національного університету, тлумівець, м. Сімферополь

ШЛЯХОМ УТВЕРДЖЕННЯ: ДО ІСТОРІЇ КРИМСЬКОГО ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Історія створення кримських просвітніх громадських організацій сягає вже в далекі часи. Виникнення їх припадає ще на перші роки ХХ століття, на часи революційних подій 1905-1907 років. Найчисельніші з них діяли в Сімферополі, Керчі, Феодосії та Севастополі. Свою роботу їх активісти проводили і серед простого люду, і серед військових – солдатів та моряків Чорноморського флоту. Однак згодом усі просвітні осередки були заборонені царською владою, а знову поновлені після 1917 року. Та й того разу проіснували вони недовго, бо із встановленням компартійного режиму їх діяльність не вписувалась в ідеологію репресивної влади. І тільки тоді, коли цей режим

захитався і вже не міг впоратися із всезростаючим пробудженням національної свідомості, в багатьох регіонах України знову почали з'являтися громадські культурно-просвітні об'єднання. Одним з перших серед них стало Всеукраїнське товариство української мови, що виникло в 1989 році. Його осередки почали створюватись в більшості областей України.

Того ж 1989 року такі організації стали з'являтися і в Криму, а найбільш діяльними серед них були ТУМи в Севастополі, Керчі та Євпаторії. Першими фундаторами та організаторами їх роботи зарекомендували себе відомі діячі українського руху в Криму Анатолій Свідзинський, Сергій Савченко, Маргарита Жуйкова, Павло Власенко, бізнесмен Юрій Колесников та інші.

До активної діяльності в ТУМі долучилося і тоді ще Кримське обласне відділення Спілки письменників України, а його тодішній керівник поет Данило Кононенко на всекримських зборах активу був обраний першим головою Кримського Товариства української мови. У своїй роботі він спирався на широку підтримку викладачів українського відділення філологічного факультету Сімферопольського державного університету: Петра Киричка, Ганни Богуцької, Олександра Губаря, Катерини Саливон, Валентини Власенко, Галини Пашківської, Михайла Вишняка та інших, а також на широкий учительський актив – перш за все викладачів-україністів кримських шкіл.

Всю свою культурно-просвітницьку діяльність Кримське товариство української мови, а також його місцеві організації поєднувало з відстоюванням української державності. На той час вони були першими і єдиними в Криму громадськими осередками, що опікувалися інтересами його україномовного населення, яке тоді, за даними статистики, налічувало понад 700 тисяч.

Після того ж, коли через рік після проголошення незалежності України, було створено Всеукраїнську організацію "Просвіта" імені Т. Г. Шевченка, в багатьох регіонах України розпочався процес реорганізації ТУМу. Не оминув він і Криму. І спершу це сталося в Сімферополі, коли 26 травня 1992 року за ініціативою Павла Власенка рішенням місцевих зборів

сімферопольський осередок ТУМу був реорганізований в “Просвіту”, а її головою обрано професора Сімферопольського держуніверситету Петра Гарчева. Тоді більшість тумівців перейшли до новоствореної організації.

Та робота товариства української мови на цьому не припинилась. Його новим головою стала Алла Петрова. Разом із журналістом Олександром Польченком та активістами організації вона доклала чимало зусиль до подальшої діяльності товариства. Були налагоджені зв'язки Кримського ТУМу з обласними організаціями. Завдяки спільній співпраці з донецькими побратимами і головою Донецького ТУМу професором В.С. Білецьким за зібрані на Донеччині спонсорські кошти, до чого долучились і шахтарські колективи, було видано книгу кримського літератора Олександра Губаря “Чорноморська хвиля” про кримських україномовних письменників.

Одним із важливих напрямків роботи Кримського ТУМу стала співпраця з навчальними закладами півострова, перш за все з тими середніми школами, в яких почали відкриватися класи з українською мовою навчання. Серед них – сімферопольські загальноосвітні школи № 10, № 29, № 33 та навчально-виховний комплекс “школа – ліцей” № 3 імені А. С. Макаренка (директор Людмила Вишняк), що була однією з перших в Криму по організації класів з українською мовою навчання. В названих та інших школах Сімферополя активну роботу проводили члени ТУМу – вчителі-україністи Валентина Коваленко (школа – ліцей № 3), Тетяна Захарова (ЗОШ № 29), Ольга Смаль (школа – гімназія № 25), поет і вчитель Василь Латанський (Прудівська ЗОШ Советського району АРК). Значну допомогу школам в цій роботі надавав Олександр Польченко, який проводив відповідну роботу з батьками україномовних класів, а також займався питаннями їх забезпечення вчительськими кадрами. В цьому плані ТУМ працював паралельно з “Просвітою”. З метою підготовки вчителів, які б могли вести викладання різних предметів державною мовою, з рядом вузів материкової України була досягнута домовленість про квотування місць для випускників кримських шкіл, які після завершення навчання на різних факультетах цих вузів, мали повернутися до Криму і працювати в українських класах

вчителями-предметниками. Така угода була укладена з вузами Львова, Тернополя, Івано-Франківська. В вищезазначених школах Сімферополя, а також в школах Алушти, Ялти, Феодосії, в ряді районів АРК тувівці разом із вчителями української мови проводили дні української мови та української поезії, мовно-літературні вечори, мовно-літературні конкурси, свята матері, організували зустрічі з Кримським письменниками тощо. Нерідко ці заходи потім транслювалися по кримському телебаченню. Членами чи головами журі названих конкурсів були тувівці, кримські письменники Данило Кононенко, Михайло Вишняк в Сімферополі, а в регіонах до такої роботи залучалися Василь Латанський, Орест Корсовецький, Валерій Тарасов.

Разом з “Просвітою” кримські тувівці опікувались і відкриттям першої в Криму української школи на базі ЗОШ № 21 (директор Лариса Барзут). Через кілька років на її основі була створена перша в Криму українська школа – гімназія, відкриттям якої опікувались українські громади Криму, а перш за все ТУМ та “Просвіта”. До речі, ім'я тувівця Олександра Польченка, як одного з активістів за створення цього закладу значиться на почесній дошці, встановленій у вестибюлі цієї школи.

Варто сказати і про пропаганду української мови та культури, про роботу, спрямовану на захист та розвиток української мови, здійснювану тувівцями через засоби масової інформації. На кримському радіо Алла Петрова вела програму “Два кольори”, присвячену проблемам вивчення рідної мови. До передач залучались і школярі, переможці різних конкурсів, учасники театральної студії “Світанок”, фундатором і керівником якої стала вона ж. По кримському радіо в цій програмі у виконанні учнів звучали українські пісні, вірші українських поетів, уривки з театральних композицій “Світанку”. Окрім цілого ряду вистав цієї студії, особливо треба відзначити літературно-музичну композицію за творами Тараса Шевченка, яка заслужила дуже схвальну оцінку діячів театального мистецтва. З цією композицією студійці «Світанку» побували в багатьох регіонах України, зокрема в музеї Т. Г. Шевченка на його батьківщині, а також у Польщі.

А на кримському телебаченні тумівець Олександр Польченко започаткував і став ведучим телепрограм “Млин”, “Рідна хата”, “Чарівний кужелик”, на яких для розмов з актуальних проблем, що хвилюють українську громаду Криму, запрошувались майстри слова – письменники, діячі культури, директори та вчителі шкіл. І на них дуже часто порушувались питання функціонування української мови на теренах Криму, проблеми її вивчення. Учасниками цих передач були і учні україномовних класів, переможці різних змагань і конкурсів з рідної мови.

Названі вище питання акцентувалися і на круглих столах, проведення яких ініціювалися тумівцями, і до участі в них запрошувались представники кримської влади, перш за все органів освіти, депутати, директори шкіл, вчителі-україністи, а інформація про такі заходи широко висвітлювалась в пресі, перш за все на сторінках “Кримської світлиці”.

Підсумовуючи роботу Кримського ТУМу за часи його створення та функціонування, варто зазначити, що його активісти в багатьох регіонах Криму опікувались питаннями розвитку української освіти, відстоювали права української мови, захищаючи її від дискримінації з боку окремих посадовців, сприяли її утвердженню як державної. Багато було зроблено і в сфері культурно-масової роботи, про що йшлося вище. І все це треба продовжити, активізувавши окремі ділянки, залучаючи ще ширший актив з патріотично налаштованих людей, бо нині, в умовах розмивання людських цінностей, втрати національних орієнтирів подальше проведення такої роботи вкрай необхідне.

березень 2009 р.

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ ЗАДУНАЙСЬКОГО В.В. “Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець XIX - 30 рр. XX ст.)”

Пропонована монографія присвячена практично недослідженій проблемі, що досі комплексно не розроблялась як вітчизняними, так і зарубіжними науковцями. Особливо чітко це виявляється стосовно питання співставлення засад бойового вишколу у військах України, Польщі та Росії. При цьому вагомість зазначеної тематики обумовлена ще й тим, що аналіз розвитку системи володіння холодною зброєю виявляє як збереження і наслідування власних військово-прикладних традицій, так і взаємовпливи провідних європейських систем. Відзначимо й те, що і в наш час обізнаність із відповідною спадщиною може посприяти як більш повноцінному розумінню історії України та Європи, так і використанню деяких результатів дослідження під час бойової підготовки Збройних Сил та розвитку спортивного життя.

Отже, у монографії здійснена спроба комплексного дослідження основного змісту володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях з кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни. При цьому автор вперше у вітчизняній історіографії зосередив увагу на сутності вишколу з володіння холодною зброєю в кавалерійських та піхотних формуваннях згаданих країн, виявивши взаємозв'язок між розвитком військово-технічного прогресу та зменшенням ваги і якості рукопашного бою у зазначений період.

Монографія відрізняється чіткою структурою та логічним поданням матеріалу, що є підставою для успішної реалізації мети дослідження.

Окремо наголосимо на вагомому джерельному підґрунті цієї роботи. Так, автору вдалось використати багато матеріалів, почерпнутих як у вітчизняних, так і зарубіжних архівах (зокрема Росії та Польщі).

В. В. Задунайський дослідив основний зміст бойової підготовки з володіння пікою, шашкою та багнетом як українських козаків (на межі XIX – XX ст.), так і новостворених українських військових формувань під час революційних зрушень 1917-1920-х рр. При цьому, автор аргументовано довів перевагу військово-прикладного вишколу родових козаків, на підставі якого існувало відповідне бойове мистецтво. Опис основних прийомів володіння холодною зброєю подано достатньо зрозуміло, що дозволяє уявити зміст технічного арсеналу багнетного, шабельного і пікінерного бою.

Слід підкреслити, що в монографії вміло розкрито зміст вишколу з володіння холодною зброєю у регулярних військових формуваннях дореволюційної Росії та виявлено тенденції щодо спрощення відповідної підготовки через скорочення терміну військової служби і внаслідок розвитку військової техніки. Логічно пов'язано основний зміст військово-прикладного вишколу військовослужбовців Червоної армії з дореволюційною Російською армією. Доречним є й аналіз змін військових пріоритетів у навчанні військовослужбовців (особливо кіннотників) за новітніх часів.

Досить цікавим є огляд розвитку військово-прикладної підготовки із застосування холодної зброї у кінноті та піхоті Війська Польського. При цьому, дослідник зумів простежити становлення та розвиток відповідної системи від початків Першої світової війни і до кінця 30-х рр. XX ст. Заслугує схвалення й детальний аналіз впливів як військових досягнень провідних армій європейських країн (Австро-Угорщини, Франції, Німеччини та Росії), так і власного бойового досвіду.

Доречними є й рекомендації автора щодо можливості популяризації спортивно-прикладного мистецтва багнетного, пікінерного та шабельного бою як в Україні, так і в Європі.

Відзначимо наявність і деяких недоліків:

– іноді відчувається переобтяження опису прийомів застосування холодної зброї;

– доречно було б порівняти володіння шаблею та багнетом у військах Німеччини, СРСР та Польщі напередодні Другої світової війни;

– не завадило б подати деякі підсумки порівняння основних прийомів бойового використання холодної зброї у вигляді окремих таблиць, що полегшило б сприйняття матеріалу.

Наведені зауваження мають рекомендаційний характер і не заперечують загального позитивного враження від запропонованої роботи.

Отже, монографія В. В. Задунайського “Володіння холодною зброєю в українських, російських та польських військових формуваннях (кінець XIX – 30 рр. XX ст.)” є вповні самостійним та завершеним науковим дослідженням, що започатковує вивчення нової галузі вітчизняної та зарубіжної військової історії і заслуговує схвалення та підтримки.

С. Р. Лях,

*доктор історичних наук, професор кафедри історії України
Запорізького національного університету*

**РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ Г. ГАЙКА, В. БІЛЕЦЬКОГО,
Т. МІКОСЯ, Я. ХМУРИ «Гірництво та підземні споруди в
Україні і Польщі: нариси з історії». - Донецьк: УКЦентр,
Донецьке відділення НТШ, «Редакція гірничої
енциклопедії», 2009.**

Кожна культура, історія того чи іншого народу більш чи менш повнокровна у залежності від обширу і глибини репрезентації. У переліку актуальних питань, які обов'язково має досліджувати кожна національна історична школа, є історія науки і техніки. Це стосується, в першу чергу, зянять, ремесел, якими людство займається впродовж тисячоліть. До таких належить гірництво та підземне будівництво, яким і присвячена книга українсько-польського авторського колективу.

Подібне поєднання – вітчизняної української і польської історії гірничої справи та підземних споруд – цілком виправдане як періодом спільного розвитку Польщі і України в рамках однієї держави – Речі Посполитої, так і давньою «включеністю» України з часів Київської Русі у європейський науковий, культурний, економічний процес, віковим запозиченням і взаємообміном технологій.

Автори, які представляють відомі гірничі школи своїх країн, описують видатні пам'ятники гірництва, початки промислового видобування корисних копалин і розвиток найбільш відомих гірничопромислових регіонів у цих країнах. Наведена історична, геологічна, гірничотехнічна інформація, основи давніх гірничих технологій. Розповідається про сучасний стан, досвід відновлення та використання старих шахт і підземних споруд.

Надзвичайно цінним є те, що при підготовці матеріалів цього видання автори особисто відвідували давні гірничі споруди, вивчали знайдені артефакти, брали участь у дослідженні окремих об'єктів.

Слід зауважити, що сьогодні гірнича галузь переживає певну трансформацію – у розвинених країнах триває згортання видобутку корисних копалин, виникають старопромислові регіони зі своїми подібними екологічними, економічними та іншими проблемами (Рур у Німеччині, Пітсбург у США, Сілезія – у Польщі, Донбас – в Україні тощо), водночас гірничодобувна галузь активно розвивається в ряді країн Азії та Африки, Австралії. У Європі власне залишилися дві великі гірничодобувні країни – Польща і Україна.

У цій ситуації вельми необхідним є створення і розвиток «синтетичних» дисциплін, які поєднують гірництво, комп'ютерні технології, технічну кібернетику, екологію, економіку. Знання історичного минулого гірничої науки та гірничої справи – одна з важливих компонентів у підготовці сучасного фахівця з гірництва.

Пропоноване українсько-польське видання – це розвиток системного підходу до вивчення гірничої справи і підземного будівництва у країнах-сусідах – Україні і Польщі. Це спроба узагальнення розрізнених, часто вузько-регіональних досліджень окремих феноменів гірництва та підземного будівництва, що дає нові можливості для порівнянь та їх якісно нової оцінки.

Перед читачами відкривається картина цікавого і навіть загадкового, несподівано розвинутого світу давнього гірництва. Його пізнання наближає нас до розуміння інтересів та ідеалів наших предків, їх устремлінь, культурного та цивілізаційного рівня. Безпосередній контакт з артефактами гірництва – давніми шахтами, підземними спорудами, знаряддями проходження гірничих виробок, видобутку та переробки корисних копалин

створюють відчуття реальної присутності давнини в сьогоденні, розуміння тяглості, безпосереднього зв'язку техніки і технології минулого та сучасного.

Перелік описаних у монографії пам'яток гірництва та підземного будівництва досить промовистий – він ілюструє тисячолітню традицію українців і поляків до гірничої справи, видобутку і переробки корисних копалин, будівництва підземних міст і культових споруд.

У розділі, присвяченому польській історії гірництва, описано, зокрема, рудник кременю у Кшимьонках, королівську соляну шахту «Величка» під Краковом, соляну шахту в Бохні, шахту золота в Злотому Стоці, «Лисичу штольнію» у Вальбжиху, крейдянний рудник у Хелмі, старі вугільні шахти Сілезії.

У розділі, присвяченому українській історії гірництва і підземного будівництва, вміщені описи Кам'яної Могили, пам'яток трипільської культури, скіфської доби (зокрема курганів), мідного рудника у Картамиші доби бронзи, золото-видобувного Мужіївського рудника, печерних міст і соборів України (Києво-Печерської та Святогірської лавр, підземель Острога, катакомб Одеси і Керчі), нафтових промислів Борислава, історія початку вугле- і рудовидобутку на Донбасі і Криворіжжі, у Марганці, ртутна копальня в Микитівці.

Крім того, монографія містить окремі нариси з історії гірничої справи та гірничої науки в Україні та Польщі. У передній статті і у післяслові автори торкаються загальноцивілізаційних проблем використання наявних мінеральних ресурсів, питань сталого розвитку людства, екології, філософії гірництва та його майбутнього.

На загал, монографія Г. Гайка, В. Білецького, Т. Мікося, Я. Хмури «Гірництво та підземні споруди в Україні і Польщі: нариси з історії», яка видається Донецьким відділенням НТШ і редакцією «Гірничої енциклопедії» – непересічне дослідження, яке без сумніву корисне науковцям, викладачам гірничих дисциплін, історії України та Польщі, а також всім, хто цікавиться науками про землю, історією техніки і технологій.

В.О. Пірко,

доктор історичних наук, професор, дійсний член НТШ

ІНТЕРВ'Ю

ПОЧЕСНИЙ КРАЄЗНАВЕЦЬ ДОНЕЧЧИНИ (інтерв'ю з приводу)

Дійсному члену НТШ, доктору історичних наук, професору Василю Олексійовичу Пірку присвоєне звання Почесного краєзнавця Донеччини. Зробила це у 2008 році Донецька обласна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців та Редакція газети «Донеччина» із формулюванням: за «багаторічну працю у справі дослідження, збереження та примноження духовної та матеріальної культури рідного краю».

Для того щоб почути про доробок відомого професора-історика і краєзнавця з перших вуст редакція «Донецького вісника НТШ» попросила В.О. Пірка розповісти про етапи і наповнення його історико-краєзнавчої діяльності. І ось запис розмови:

В.О. Пірко: *«Розпочалася ця робота 40 років тому завершенням підготовки до видання «Історія міст і сіл УРСР. Донецька область». До 1968 року над підготовкою тому здебільшого працювали учителі, працівники культури області. А в 1968 році обласний комітет КПУ зібрав викладачів істориків вузів і зобов'язав їх вчитати, відредагувати подані до обласної редакції нариси та довідки про населені пункти області. В разі необхідності доповнити їх та до кінця цього ж року підготувати до видання.*

Знайомлячись із поданими з місць матеріалами, я звернув увагу на недостатнє використання їх авторами даних архівів, особливо, до середини XIX ст. Оскільки в обласному архіві до кінця XVIII ст. матеріалів з історії регіону фактично не було, необхідно було визначитися, де їх шукати. Для цього довелося вивчати праці дослідників XIX - першої половини XX ст., що дозволило вийти на архівні фонди, в яких зберігалися відомості з історії краю. Після цього розпочалася робота в архівах Харкова та Києва по виявленню та вивченню джерел, що безпосередньо стосувалися історії регіону XVI - XVIII ст. З 1974 по 1991 рік, під час проходження стажувань на історичному

факультеті Московського державного університету (МДУ), були опрацьовані архівні фонди центральних архівів СРСР (ЦДАДА – Центральний державний архів давніх актів, ЦДВІА – Центральний державний військово-історичний архів), а також в історичному архіві СРСР, Центральний державний архів військово-морського флоту (м. Ленінград)), що мали прямий стосунок до історії регіону. Це дозволило відібрати значний документальний матеріал з історії регіону періоду кінця XVI – першої половини XIX ст.

У результаті вивчення архівних матеріалів та деяких публікацій джерел XIX ст. вдалося зробити висновки, що початкова історія ряду населених пунктів Донеччини в краєзнавчій, науково-довідковій, а також науковій літературі трактується необ'єктивно. Перш за все привернула увагу початкова історія міста Артемівська, яке трактувалося як найдавніше місто Донеччини. Його початки пов'язувалися, а подекуди й сьогодні це роблять деякі краєзнавці та науковці, з Бахмутівською сторожею, яка відома з розпису Донецьких сторож 1571 року¹.

Уже в 1991 році, напередодні святкування 420 річниці Артемівська, мені випала можливість по обласному радіо висловити власну точку зору щодо часу заснування міста Артемівська. Це викликало велике незадоволення серед прихильників версії, що Артемівськ – найстаріше місто Донеччини. І до сьогодні дискусія ще триває, але, знайомлячись зі спеціальними статтями, підбірками документів в різних виданнях, все більше знаходжу прихильників версії, що Бахмутівська сторожа, яка знаходилася на лівому березі Сіверського Дінця, напроти впадіння в нього річки Бахмут, не може бути визнана початковою історією нинішнього міста Артемівська, як за місцем розташування, так і за тим, що сторожу складала 6-8 чоловік, які оберігали Московсько-Кримський кордон по Сіверському Дінцю, встановлений Іваном III та Кримським Ханом у 1505 році. Основне завдання Святогірської та Бахмутівської сторож полягало у виявленні

---

¹ Пірко В.О. Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст. (короткий історичний нарис і уривки з джерел) – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – 180 с.

порушення кордону в межах від Святих Гір до впадіння в Сіверський Дінець р. Бахмут, визначення напрямку просування татар в глибину московських володінь. Направлялися сторожі на літній сезон, в переважній більшості із Путивля та Рильська, змінюючись через два місяці. Переконливим свідченням, що являла собою сторожа може бути опис Святогірської сторожі, про яку зазначено, що основним місцем збору її є дуб напроти печерного монастиря. При тому в інструкціях зазначалося, що на сторожах не можна розпалювати вогнища, готувати їжу, щоб кримські татари не виявили місця збору прикордонників і не захопили їх в полон. Призначалося воно для зустрічей і обміну інформацією та прийняття рішень. Тому наявні в Артемівському музеї картини Бахмутівської сторожі (на одній з них можна побачити сучасні дачні будиночки з димарями, галереями і під червоною черепицею – просто фантастика, а не будівлі XVI ст.). Варто зазначити, що академік Санкт-Петербурзької Академії Наук Й. Гільденштедт, проїжджаючи в цих місцях в 1774 р. відмічав, що димарі можна було побачити лише у будинках «черкас» (українців) і то не завжди. Основна частина будинків опалювалася «начорно» (без димарів). Тому після всіх публікацій в різних виданнях щодо початків міста Артемівська, мене приголомшило «відкриття» Я. Верменич, що Бахмутівська сторожа являла собою фортецю, в якій російський гарнізон захищав соляні промисли на Бахмуті². Звідкіля вона роздобула такі відомості – уявити неможливо, тому що перші згадки про виварку солі на Бахмуті належать до 1683 року, а постійне населення на території нинішнього Артемівська почало формуватися швидше за все з 1697 року, коли сюди, після зруйнування Торських соляних заводів татарами, стали переселятися торяни, маячани, райгородці. А до 1701 року належать згадки про побудову соляних варниць на Бахмуті, складів солі і місць збору податків. У 1703 році мешканцями бахмутівської слободи було

---

² Енциклопедія історії України: В 5 т. – К.: Наукова думка, Т.1: А–В. – 2005. – С. 128.

побудовано невеличкий острог, довжина стін якого складала 61, а ширина 34 сажени (сажень = 2,13 м)³.

Крім сторожової служби в той же час на півдні діяла і станична служба. Маршрути станиць проходили по правому берегу р. Дінця, здебільшого від р. Орелі до верхів'їв річок Лугані і Міусу. В обов'язковому порядку їх зобов'язували заходити в «Святі гори», що дає підстави стверджувати, що на той час в крейдяних горах над Сіверським Дінцем функціонував монастир. Переконливо про це свідчать факти перебування в ньому промисловців, які приходили з південно-західних повітів Московської держави і добували тут хутро (очевидно, зберігали його в монастирі), а, переважно пізньої осені, відправлялися з чумаками до Києво-Печерської лаври, де протягом зими продавали свій товар і повертались на Дінець займатися виловом звіра¹. Тому немає підстав історію Святогірського монастиря пов'язувати з грамотою російського царя Михайла Федоровича від 1624 р. про надання монастиреві «денежного и хлебного жалования»⁴. Автором в архіві знайдено документ, згідно з яким перша грамота московського царя монастиреві датується 1620 роком, а грамота 1624 р. фактично дублює її».

Відомо, що й початки історії м. Маріуполя є не менш дискусійними. Яка Ваша, Василю Олексійовичу, думка стосовно витоків цього міста?

В.О. Пірко: "Дійсно, не менш дискусійною за останні роки виявилася початкова історія м. Маріуполя, яке завдяки старанням місцевої влади в 2003 р. відзначило своє 225-річчя. Саме підготовка до цього ювілею пожвавила інтерес до минулого міста. У ході підготовки з'явилося чимало заміток про витоки міста в місцевих періодичних виданнях та окремих як спеціальних, так і загальних дослідженнях⁵, в яких простежуються два діаметрально протилежні підходи щодо

³ Пірко В.О. Заселення Донеччини... – С.120.

⁴ Пірко В.О. Заселення Донеччини... – С.17.

⁵ Саенко Р.И. Из истории основания города Мариуполя. – Мариуполь, 2002. – С. 10-13; Руденко Н. Кем и когда основан Мариуполь. – Мариуполь, 2003. – 16 с. та ін.

часу заснування міста. Перший, що підтримується місцевою владою, виток історії міста відносить до 1778 р. і пов'язує з розпорядженням губернатора Азовської губернії В. Черткова на місці запорозького форпосту Домахи побудувати м. Павлівськ⁶. Його опоненти доводять, що виток міста необхідно віднести до часу побудови наприкінці XVI ст. при гирлі Кальміусу запорозького форпосту Домахи, який у XVIII ст. став центром Кальміуської паланки. Серед прихильників першого напрямку можна виокремити ще й тих, хто історію міста розпочинає з видання в 1779 р. Катериною II грамоти про поселення греків на півдні Азовської губернії, на території колишньої Кальміуської паланки⁷.

Найбільш послідовною прихильницею Павлівська як попередника Маріуполя була Р. Сасенко (колишній старший науковий співробітник Маріупольського краєзнавчого музею). Свої доводи вона намагалася підтвердити посиланнями на архівні матеріали, в тому числі й рапорти В. Черткова, в яких вказується, що для побудови м. Павлівська можна використати "каменные припасы" зруйнованої кримською ордою Домахи під час останнього нападу на південні райони Російської імперії наприкінці 1768 р.⁸ При тому вона ігнорує відомості про попередницю Маріуполя - Домаху, поміщені в описі Азовської губернії, складеному між 1780 – першою половиною 1783 рр., тим більше, що ця писемна пам'ятка публікувалася тричі. Причому дві останні публікації виконані під редакцією Я. Новицького цілком доступні⁹.

У цьому описі про Маріуполь читаємо: "Маріуполь построен в 1780 г. для поселения выведенных из Крыма греков на том самом месте, где был древний город Адомаха, на берегу Азовского моря, на правой стороне реки Кальмиуса... В нем

---

⁶ История городов и сел УССР. Донецкая область. – К., 1976. – С. 367.

⁷ Кузьминков Л. Переселение крымских греков в Северное Приазовье в 1778-1780 гг. – Мариуполь, 1997. – С. 61.

⁸ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. 16, оп.1. спр. 797, ч.7, а. 73.

⁹ Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии.- Екатеринослав, 1904. – Вип.1. – 72-92; Описание границ и городов бывшей Азовской губернии. – Александровск, 1910. – 48 с.

церквей две: одна каменная, а другая деревянная; домов каменных 53, мазанок – 20...”¹⁰. При цьому Адомаха, як попередниця козацької Домахи згадується і в документах В. Черткова. Це, на наш погляд, дозволяє початки постійного проживання населення при гирлі Кальміусу віднести якщо не до кінця XIV ст. (оскільки назва венеціансько-генуезької колонії, зведеної при гирлі Кальміусу, перейшла на козацький форпост Домаха, збудований, очевидно, наприкінці XVI ст., після зруйнування запорозькими й донськими козаками неподалік від гирла Кальміусу на морській косі татарської фортеці Білий Сарай, звідкіля й нинішня назва коси – Білосарайська), то до кінця XVI ст.

Домаха для запорожців мала велике значення не лише як база рибних промислів на Азовському морі, але й гавань для козацьких чайок на випадок блокування турецьким флотом гирла Дніпра. У таких випадках запорожці заходили через Керченську протоку в Азовське море і системою рік (Кальміус, праві її притоки Береснігова або Широка, з яких волоком, близько 4 км (як відмічав Боплан) можна було дістатися до р. Осикової, а з неї – у Вовчу й Самару, з останньої – до Дніпра) добиралися на Січ, або навпаки через ці ріки виходили так званим “потайним шляхом” до Азовського моря для спільних походів з донськими козаками до берегів Криму й Туреччини.

У XVIII ст. Домаха стає центром Кальміуської паланки. Як свідчать матеріали архіву Коша Нової Січі, під її прикриттям виростає Кальміуська слобода, в якій завдяки старанням полковника Андрія Порохні в 1754 р. була збудована Святомиколаївська церква. Усі церковні приналежності для неї придбали в центрі донського козацтва – в Старочеркаську¹¹. З цих же матеріалів випливає, що слобода зібрала чимале населення і була важливим центром торгівлі в межах запорозьких земель. Напередодні останнього нападу кримської орди (1768 р.) частина населення разом з старшиною переселилася на Самару, а власники великих табунів худоби відмовилися це зробити, мотивуючи браком кормів для худоби

¹⁰ Описание границ и городов... – С. 21-22.

¹¹ Архів Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1998. – Т. 1. – С. 122-125.

на Самарі, і, очевидно, в останній момент перед нападом подалися узбережжям Азовського моря на схід під прикриття відновлюваної Троїцької фортеці та Ростова, який щойно зводився, та заснували три українських слободи на Міусі, де їх нащадки проживають і донині¹². Домаха і Кальміуська слобода були зруйновані татарами.

У 1771 р. адміністрація Кальміуської паланки повернулася на старі місця й почала відновлювати свій адміністративний центр. Про хід його відбудови деяку інформацію можна почерпнути із щоденника подорожі півднем Росії восени 1773 р. академіка Санкт-Петербурзької академії Й. Гільденштедта. Він зазначав, що в межиріччі Кальміусу та Кальчика (північно-східна частина нинішнього м. Маріуполя) знаходився “земляной окоп”, в якому «сидів полковник з 200 козаками»¹³. Відбудовувалась і Кальміуська слобода. Про це свідчить те, що запорожців, які проживали в ній після зруйнування Січі, перевели на річку Вовчу, де при впадінні в неї Солоні, згідно з планом 1778 р., передбачалось побудувати для греків м. Марієнополь, а в 1780 р. розпочалося будівництво м. Павлівська¹⁴. Будинки та Святомиколаївську церкву запорожців в Кальміуській слободі віддали переселеним з Криму грекам. Саме в цій церкві митрополит Ігнатій разом зі своєю паствою 26 липня 1780 р. провів перше богослужіння, після якого шляхом жеребкування на місці Кальміуської слободи визначили ділянки під поселення греків. Губернатор В. Чертков, який 13 вересня 1780 р. відвідав Маріуполь, повідомляв Г.Потьомкіну, що греки “с усердием” взялися за своє облаштування і на той час вже зайняли понад 500 з відведених їм під поселення ділянок¹⁵.

Наведені вище факти переконливо свідчать про безперервний перехід від козацької Домахи до грецького Маріуполя, що, на наш погляд, дозволяє витопити історії м. Маріуполя розпочинати не з 1780 р., з часу поселення в

¹² Пірко В.О. Матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі як джерело до історії Донбасу // Донецький вісник НТШ. – Донецьк, 2001. – Т. 1. – С. 60-61.

¹³ Дневник путешествия Гильденштедта // ЗООИД. – Т. 11. – С. 211.

¹⁴ Описание границ и городов... – С. 18.

¹⁵ Пірко В.О. Заселення Донеччини в XVI-XVIII ст. – Донецьк, 2003. – С. 89-90.

Кальміуській слободі кримських греків, чи з 1778 р., а з часу появи при гирлі Кальміуса козацької Домахи, тобто з кінця XVI ст. Щодо Павлівська, то, очевидно, він існував лише на папері, а не в реальній дійсності, тому що згідно з переписом населення Азовської губернії на початку 1779 року про нього йдеться як не про місто, а про «городовую округу», в якій проживало згідно з додатком до книги «Мариуполь и его окрестности. Взгляд из XXI века» (Мариуполь, 2006) 52 особи, що майже співпадає з кількістю козацьких господарств, які держава викупила у козаків і передала грецьким поселенцям".

Василію Олексійовичу, розкажіть, будь ласка, про історію заснування інших відомих міст Донеччини.

В.О. Пірко: "Немає також серед краєзнавців і науковців єдиної думки у питанні часу заснування м. Слов'янська. У 60-х рр. минулого століття набула поширення висунута харківськими дослідниками Філаретом Гумелівським і Костянтином Щелковим версія, що історія м. Слов'янська починається з 1645 р., коли між торськими соляними озерами для захисту від нападів татар побудували фортецю і що на її озброєнні знаходилось 40 гармат¹⁶. Ця версія знайшла відтворення і в україномовному виданні історії міст і сіл УРСР¹⁷. Зате в російськомовному виданні замість фортеці між соляними озерами в 1645 р. відмічається острожок на р. Тор, при кримській переправі, в якому несли від настання весни і до першого снігу сторожову службу по 20 чугуївських козаків¹⁸. У царській грамоті чугуївському воєводі (листопад 1646 р.) зазначається, що козаки ще до закінчення терміну покинули острог і цар велів розшукати втікачів, покарати їх та повернути до острогу продовжувати нести службу¹⁹.

Відсутність воєводської відписки про виконання цього розпорядження не дозволяє стверджувати, що воно було виконане, бо часто винуватці тікали на Запорозжжя, звідкіля їх

---

¹⁶ Філарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1858. – Отд. 5. – С. 2; Щелков К. Историческая хронология Харьковской губернии. – Харьков, 1882. – С. 13.

¹⁷ Історія міст і сіл УРСР. Донецька обл. – С. 707.

¹⁸ История городов и сел УССР. Донецкая обл. –С. 594.

¹⁹ Пірко В. Заселення Донеччини... – С. 18.

ніхто не міг повернути. Можна тільки допускати, що під час відсутності козаків острожок міг бути зруйнований навіть маленьким татарським загоном. Тим більше, що в цьому ж році козацькому отаманові Б. Протасєву, що супроводжував московських послів до Торської переправи, цар доручив підібрати на Торі місце, де можна було б побудувати “жилой город” і поселити в ньому “черкас”, тобто українців, що переселялися в межі Росії²⁰.

Із рапорта Протасєва випливає, що українські козаки, під контролем яких знаходилось межиріччя Дінця і Тору не дозволили йому обстежити всю місцевість. З того, що йому вдалося оглянути, він дійшов висновку, що найбільш вигідно побудувати таке місто при Маяцькому озері, оскільки поруч знаходився ліс для зведення не тільки будинків для поселенців, але й міських укріплень, а в Сіверському Дінці прекрасна вода для пиття, тоді як в р. Тор вода була солоня. Все це дозволяє стверджувати, що на той час ніяких поселень і оборонних споруд при Торських соляних озерах не було.

Після ознайомлення з рапортом Протасєва, цар дав розпорядження воєводам порубіжних міст Росії направити в 1648 р. на Тор з цих міст робітних людей та охорону для зведення такого міста. Однак події Визвольної війни в Україні та заворушення в південних містах Росії спонукали воєвод просити царя скасувати своє розпорядження. З цим проханням вони звернулися й до Боярської Думи. Новий царський указ датується 1660 р., тоді ж, споряджена спеціальна експедиція, очолювана С. Кошелевим, прибула на Тор, але не змогла побудувати міста. І лише в 1663 р. було споруджено острог при Маяцькому озері (нині с. Маяки)²¹.

Під прикриттям Маяцького острогу в 1664 р. було заведене казенне солеваріння на Торі, яке знаходилось під постійною охороною, що, звичайно і сприяло формуванню постійного населення, а в 1676 р. й побудові м. Соляного (Тора), в якому на початок 1677 р. вже проживало 245 українських

---

²⁰ Там само. – С. 18.

²¹ Там само. – С. 22.

родин²². Таке масове переселення на Тор “черкас” було викликане турецько-польською війною, в ході якої до Туреччини відійшло Поділля та війною Росії й України проти Туреччини, яка намагалася заволодіти Чигирином. Все це, на наш погляд, дає підстави стверджувати, що до побудови Соляного на Торі ніяких укріплених містечок не існувало.

Міська рада м. Донецька наприкінці травня 2004 р. на своєму засіданні прийняла рішення звернутися до Кабінету Міністрів з проханням затвердити 1779 р. як першу достовірну дату існування населеного пункту на території м. Донецька та вести від неї відлік його віку. Кабінетом Міністрів клопотання міської ради Донецька було передане на експертизу до Інституту історії України. Головним експертом була призначена Я. Верменич, яка не погодилася з доводами, що с. Олександрівка, особливо с. Крутоярівка (нині Ворошиловський район міста Донецька) можна розглядати як початкову історію міста. Два роки тому я зустрівся з заступником директора Інституту історії України НАНУ і домовився про можливість повторної подачі документів до Кабінету Міністрів щодо зміни дати заснування м. Донецька. Однак міська рада цього не зробила, хоча про це її було повідомлено”.

Останнім часом часто гостро постають питання про дати заснування того чи іншого міста на Донбасі, про заселення і освоєння регіону загалом. Що можна з цього приводу сказати?

В.О. Пірко: «Так, дійсно, останнім часом можна почути як з уст представників деяких політичних сил так і від місцевої влади висловлювання про заселення регіону починаючи з XVI ст. переважно росіянами, однак, як свідчать уже наведені факти про формування населення Артемівська, Тору, Маріуполя, це не відповідає дійсності. Найбільш аргументованим доказом цього може служити відомість про етнічний склад населення Азовської губернії початку 1779 р. (Таблиця)²³.

---

²² Там само. – С. 27.

²³ Пірко В. Джерела до історії населених пунктів Донеччини. – Донецьк, 2001. – 48 с.

**Таблиця. Етнічний склад населення
Азовської губернії на початок 1779 року.**

<i>№ п/п</i>	<i>Етнічна група</i>	<i>Чол.</i>	<i>Жін.</i>	<i>Разом</i>	<i>% до всіх</i>
1	<i>Балканська</i>	5	4	9	
2	<i>Македонці</i>	5	2	7	
3	<i>Угорці</i>	68	29	97	
4	<i>Словенці</i>	7	3	10	
5	<i>Німці</i>	119	95	214	
6	<i>Поляки</i>	517	248	765	
7	<i>Трансильванці</i>	8	2	10	
8	<i>Росіяни</i>	24236	21576	45812	20,5
9	<i>Українці</i>	69247	59941	129188	61,2
10	<i>Колишні запорожці</i>	6091	2627	8718	
11	<i>Швейцарці</i>	1	-	1	
12	<i>Французи</i>	3	-	3	
13	<i>Грузини</i>	660	117	807	
14	<i>Серби</i>	592	448	1040	
15	<i>Цигани</i>	16	18	34	
16	<i>Болгари</i>	91	53	144	
17	<i>Греки</i>	9016	733	16370	7,3
18	<i>Волохи</i>	2938	2658	5596	2,5
19	<i>Вірмени</i>	6952	6750	13702	6,1
20	<i>Англіїці</i>	12	-	12	
21	<i>Арнаути</i>	22	2	24	
22	<i>Пруссаки</i>	3	2	5	
23	<i>Турки</i>	42	33	75	
24	<i>Татари</i>	35	8	43	
25	<i>Охрещені євреї</i>	29	15	44	
26	<i>Молдавани</i>	11	6	17	
27	<i>Араби</i>	3	3	6	
	<i>Разом:</i>				
	<i>До утвор. губ.</i>	83032	71625	154657	
	<i>Після утвор. губ.</i>	38287	30370	68657	
	<i>Всього</i>			223314	

На підставі таблиці, в якій представлені відомості про населення війська Донського, війська Запорозького до Дніпра, Бахмутської провінції і Української лінії, яка в основному

заселялася росіянами-однодвірцями видно, що переважну більшість населення губернії, представлене 27 етносами, складали українці (61,2%), на другому місці знаходилися росіяни – 20,5%, на третьому місці – греки (7,3%), а на всі останні етнічні групи – 11,0%.

Більш детальну інформацію стосовно історії регіону можна знайти в колективних виданнях: «Історія міст і сіл УРСР. Донецька область» (1969, 1974), «История рабочих Донбасса» (К., 1981), «История родного края» (1998), «Донеччина – перехрестя цивілізацій» (2007); монографіях автора: «Северное Приазовье в XVI – XVIII веках» (К., 1988), «Заселення степової України в XVI – XVIII ст.» (1998), «Заселення Донеччини в XVI – XVIII ст.» (2003), «Соляні промисли Донеччини в XVII – XVIII ст.» (2005), «Оборонні споруди в мижиріччі Дніпра і Сіверського Дінця в XVI – XVIII ст.» (2007), «Джерела до історії населених пунктів Донеччини» (2001); науково-довідкових виданнях: «Довідник з історії України (А-Я)» (1999, 2001), «Українське козацтво: Мала енциклопедія.» (2002) та численних статтях, опублікованих в різних наукових збірниках. Його монографії неодноразово приймали участь у обласних конкурсах наукових робіт і отримували призи.

Після захисту докторської дисертації в 1996 році я підготував 14 кандидатів та 1 доктора наук, тематика досліджень яких, за винятком однієї роботи, була пов'язана з історією регіону.

Велику увагу приділяю Малій академії наук (МАН). З 1994 року керую секцією історичного краєзнавства. Допомагаю учням шкіль у виборі тем робіт, над якими вони працюють, здебільшого з 8 і до 11 класу. Чимало моїх вихованців стали призерами обласних та всеукраїнських конкурсів. А після закінчення школи поступали на історичні факультети, в тому числі і Київського університету, за що Міністерство освіти і науки України в 2007 році нагородило мене знаком «За наукові досягнення».

В кінці хочеться висловити щире подяку керівництву Донецької обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців та Редакції газети «Донеччина» за високу оцінку мого внеску у вивчення минулого Донеччини».

Записав: Білецький В.С., доктор технічних наук, професор, голова Донецького відділення НТШ, дійсний член НТШ.

ПОВІДОМЛЕННЯ

ЗВ'ЯЗКИ МУЗЕЮ М. ШАПОВАЛА З УКРАЇНСЬКОЮ ДІАСПОРОЮ

З поверненням імені Микити Юхимовича Шаповала в Україну (1992) і на малу батьківщину – с. Сріблянка, що в Артемівському районі Донеччини створюється і починає діяти група місцевих краєзнавців щодо збору матеріалів про життя і діяльність видатного земляка. Згідно з розробленими заходами, на першому етапі встановлено бюст великому українцю на подвір'ї школи (6 червня 1993). Другий етап, більш тривалий за часом, присвячувався збору матеріалів для відкриття згодом меморіального музею Микити Юхимовича. Тривалі пошуки нащадків колись великої родини Шаповалів, дали пошуковій групі багато імен з українських діаспор Росії, Німеччини, Франції, США і Канади. Деякі племінники і їхні діти відгукнулися (Антоніна, Семен) і приїздили на батьківщину, де не були з 1942 чи 1943 року. Двоюрідна сестра Микити Юхимовича Антоніна Орестівна Прусаченко, приїхавши погостювати з Канади, назавжди залишилася на Батьківщині і після смерті похована в рідній землі. Завдяки Антоніні зав'язалося постійне листування з її дочкою Зіною, яка проживає в містечку Ніагара в Канаді.

Наведу уривок з першого листа Зіни Зубович від 14 жовтня 1998 р.: «Мені 72 роки, до пенсії працювала клерком в муніципалітеті міста.

Життєві колізії позбавили мене можливості отримати достойну освіту. Мої «університети» обмежилися закінченням 6 класу Сріблянської школи в 1941 році. Разом з мамою і десятком односельців примусово вивезена зі станції Яма восени 1942 року до Німеччини. Я не бідна, не багата. Займаюсь допомогою людям в Україні, надсилаючи легко поношені речі. Останній рік надсилала до Києва, де одна родина їх розподіляє. Повідомте адреси ваших інтернатів, щоб я надіслала одяг та м'які забавки дітям».

У листі Зіна до мене зверталася: «пан». У листі-відповіді я повідомив про своє зовсім непанське походження і мою повну підтримку позиції М. Шаповала щодо понять «пан» і «добродій», надіславши уривок з вислову її видатного родича. Відповідь з Канади не забарилася (грудень 1998 р.): «Дякую за

щирого та інформативного листа, в ньому все промовисто і зворушило. Замість «пана» – «добродій», отже Микита Шаповал і в цьому промовив до мене. Ой, перед вами велике завдання, це просто ви вхопилися за «хвіст комети».

І далі спомин про далекий і трагічний період української історії: «Під час голодомору 1933 року батькові чудом удалося відправити маму з двома дітьми в Ростов-на-Дону. Жили у родичів, влітку виїздили на Азовське море, потім тривалий час жили на Кавказі, гора Ельбрус лишилася в пам'яті».

Звичайно, відвідувачам музею М. Шаповала цікаво дізнатися, як і де відпочивають пенсіонери канадської діаспори. Нехай не всі однаково, проте... В листі Зіни Зубович від 23 січня 1999 року дізнаємося: «Повернулася з 2-х тижневого різдвяного відпочинку на Кубі. Куба для нас, туристів, є привабливою: люди винятково ввічливі, дуже чисті. Ціни помірковані. Клімат ідеальний, їжа смачна і різноманітна. Багато людей бідних, але гідних, ніяких наркотиків, ніяких патлатих, ніяких кільчиків в носі чи інших місцях».

Не зроблю відкриття, бо всім відомо, що листування всебічно збагачує авторів. Листи добродійки Зіни приваблюють мене гарною каліграфією, чітким викладом думок. Дивовижна грамотність для її освіти, повністю відсутня словесна засміченість. Все це мені, як вчителю, додавало шани до автора, її батьків і колишніх сріблянських вчителів. У відповідь я надіслав їй декілька світлин села Дронівки. Незабаром отримую: «Як завжди, ваш лист мене зворушив – дякую! Знімки з моєї гарної Дронівки дуже цікаві. А Дінець? Або хоч отой міст через Дінець. Біля нього була садиба мого діда Прусаченка. В мене такі чудові спогади про Дронівку – в моїй уяві вітряк, а ми з тієї «горки» на санках».

До цього листа додавалися дві світлини, що згодом прикрасили експозиції музею: фото рідного дядька Зіни Віссаріона Іванова, колгоспника с. Верхньокам'янка (колишня Чубарівка), що в 15 км від Сріблянки. Світлини супроводжувалися короткими приписами. Ось один з них: «Надсилаю для шаповалівського музею дві фотографії, що стосуються життя чудової людини, рідного брата моєї мами, двоюрідного брата Микити Шаповала Віссаріона Орестовича Іванова, що жив у с. Чубарівка. Під час війни ми з мамою подовгу переховувалися у нього. Сріблянка через близькість фронту постійно бомбардувалася літаками».

Восени 2000 року видаю книжку «Микита Шаповал – велетень з Донбасу», а весною 2001 року збірку шанувальників творчості видатного земляка «Донецькі світанки Микити Шаповала». Ці видання надсилаю до Канади. Ось уривок з листа Зіни Зубович після отримання моєї бандеролі: «Ваші книжечки хоч і маленькі, але великі і багаті за змістом. Для мене і моїх рідних вони дуже дорогі. Сріблянка, це майже моє село, хоча народилася в с. Дронівка, і навчилася плавати на Дінці. Добре знати, що ми «козацького роду».

Мені шкода, що моя мама не дожила до ваших книжок. Вона часто говорила і згадувала двоюрідного брата Микиту Шаповала. Після війни через Червоний Хрест намагалася віднайти його. От би вона пожила цими книжками. Зате я і Діна, дочка тітоньки Паші, читаємо, згадуємо і дякуємо вас за працю, за внесок, який так потрібний «для бідної і обкраденої» України»...

У червні 2001 року в Сріблянці урочисто відкривається меморіальний музей видатного українця Микити Юхимовича Шаповала. Ще через рік встановлюється пам'ятний знак – гранітна брила на колишній садибі сім'ї Шаповал. У червні 2002 року проводиться обласна конференція з нагоди 120-річчя від дня народження Микити Шаповала. Серед учасників конференції – родичі великої сім'ї Шаповал.

У вересні того ж року за участю науковців, керівництва товариства «Просвіта», представників Донецького національного університету і Артемівської райдержадміністрації відбувається I Всеукраїнська наукова конференція «Микита Шаповал – вірний син України». Всі відеоматеріали і періодичні видання на цю тему надіслані в Ніагару на адресу З. Зубович. Наводжу рядки з її листа-відповіді:

«Приходили люди всієї нашої української громади містечка. Все передивилися, переслухали, перечитали. У мене котилися сльози. Всі радіють за мене і Діну, що у нас такий видатний родич».

Зіна Зубович надсилала для музею різні світлини, крім своєї, мотивуючи це своїм «недівочим віком» та відразу до процесу фотографування. Кінець-кінцем бабуся Зіна «капітулювала». В чисто українській манері з гумором стороннього спостерігача і режисера подає текст-супровід до своєї світлини 24 жовтня 2004 року: «Штука не тільки в тому, щоб причепуритись

і заховатись під капелюшком і темними окулярами, а ще ж треба прийняти позу таку ніби невимушену і природну. Та ще щоб видно і квіти, і кленовий листок. Треба хотіти пометушитися. А метушня була: знайти відповідне місце і упіймати світло і ... От і вийшла на десять років молодша «Пікнікова Дама». Роки утікають, ой же утікають...». Нашій кореспондентці вже йшов 77 рік.

Як проводять різдвяні канікули українці ніагарської діаспори ми приблизно знали. Українці особливо шанують Великоденне свято, а як його зустрічають канадські українці? У травневому листі від 2005 року добродійка Зіна Зубович пише: «Люблю діставати зі скриньки листи від близького «по духу» шаповалівця, так, близький ви нам. Перед Великоднем частішають наші українські зустрічі. Вчора були в куми, а сьогодні йдемо до друзів, які живуть в самому центрі міста. Десь під осінь я вишлю обрамлене фото моєї мами (двоюродної сестри Шаповала) і буду просити вас помістити в музеї с. Сріблянка. Мені це дуже важливо, шкода, що пропаде тут на чужині».

У грудні 2005 року надійшов пакунок-бандероль з канадського містечка Ніагара. Чудово виконаний фотопортрет Антоніни Орестівни Прусаченко ми помістили серед експонатів розділу «Рідні Микити Шаповала».

Листування з родичами М. Шаповала, що проживають в Росії і Німеччині, мали епізодичний характер через їх похилий вік та слабкий стан здоров'я. Послідовникам і новим, молодим шанувальникам життя і творчості видатного земляка М. Шаповала, які нині входять в музейний актив, в майбутньому потрібно відшукати шаповалівські сліди в містечку Соше (Франція), де похований рідний брат Миколи і мешкають його нащадки.

Українська діаспора в Чикаго (США) спроможна надати необхідні матеріали про колишнього військового міністра в Директорії, відомого журналіста українських видань в Чикаго Олександра Шаповала. Як кажуть щирі українці-донеччани, роботи музейному активу у справі зміцнення зв'язків з українською діаспорою непочатий край.

*Василь Терещенко,
заслужений учитель України, засновник меморіального
музею Микити Шаповала в с. Сріблянка*

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА (Т. 25)**

Комп'ютерна верстка

Ю. Молодан

Коректор і редактор

Г. Сімченко

Підп. до друку 20.03.2009. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Друк різнографний. Ум. друк. арк. 18,8.
Обл.-вид. арк. 15,5. Наклад 200 прим. Зам. 09-05.

Східний видавничий дім
83086, м. Донецьк, вул. Артема, 45
тел/факс (062) 338-06-97, 337-04-80
e-mail: svd@stels.net